

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΛΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
Επόπτρια: καθηγήτρια Αναστασία Παπαδία-Λάλα

Ελένη Σταυράκη

«ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (13ος-18ος αι.)
ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ, ΕΝΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ»
Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΑΘΗΝΑ 2017

Εξώφυλλο: *Καντούνια στην εβραϊκή συνοικία της Κέρκυρας.*
(Φωτογράφος Β. Μπόρρης και Υιός, 1900. Από το φωτογραφικό αρχείο του ΕΛΙΑ).

Οπισθόφυλλο: *Η συναγωγή της Ζακύνθου (27/09/2015, εφημερίδα Καθημερινή).*

*ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (13ος-18ος αι.)
ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ, ΕΝΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ*

*ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ*

Επόπτρια: Καθηγήτρια Αναστασία Παπαδία-Λάλα

ΕΛΕΝΗ ΣΤΑΥΡΑΚΗ

«ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (13ος-18ος αι.)
ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ, ΕΝΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΑΘΗΝΑ 2017

Δειλοί, πίσω, δειλοί!¹

Ugo Foscolo

---

¹ *Vigliacchi, indietro, vigliacchi!* Ο Ugo Foscolo (1778-1827), μικρό παιδί ακόμα, προς τον οργισμένο όγλο, την ώρα που ο τελευταίος ετοιμάζεται να εισβάλει στο Ghetto της πόλης του (Ζάκυνθος 1785).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

A. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ/ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ	20
• Διοίκηση	24
• Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις	26
• Ορθόδοξη και Λατινική (Καθολική) Εκκλησία	29
• Οικονομία και εμπόριο	31
B. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ	32
• Ιστορική εισαγωγή : προέλευση, ορολογία, ιστορική εξέλιξη	32
Γ. ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ	35
• Εβραϊκοί τόποι λατρείας και προσευχής	38
α. Συναγωγή	38
β. Νεκροταφεία	40
Δ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	42
E. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	45
• Ashkenazim και Sephardim	45
• Συμβίωση, αντιπαλότητες, διωγμοί	47
ΣΤ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ	52
• Οι απαρχές	52
• Από το Geto χυτήριο στο Ghetto των Εβραίων. Οι τρεις φάσεις διαμόρφωσης του Ghetto της Βενετίας	54

- Οι συναγωγές - *Scuole* 56
- Το νεκροταφείο στο Lido 56
- Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και η ζωή στο Ghetto 57
- Επαγγελματικές δραστηριότητες 59
- Σχέσεις ανάμεσα στο βενετικό κράτος, την Καθολική Εκκλησία και τους Εβραίους 60
- Η δημογραφική πραγματικότητα 63

**Z. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ
ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ 64**

- Οι Εβραϊκές και οι συναγωγές τους 64
- Επαγγέλματα 65
- Σχέσεις των Εβραίων με τη βενετική διοίκηση, με τους ομόθρησκούς τους και με τον χριστιανικό πληθυσμό 67
- Οικονομικές υποχρεώσεις 72
- Οικογένειες 72
- Πληθυσμοί και δημογραφική πραγματικότητα 73

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ 75

A. Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ 76

- Απαρχές 76
- Εβραίοι στην Κέρκυρα κατά την ανδηγαυική περίοδο 77
- Ο David de Sem και ο Andrea Marmora 78
- Γραικοί και Πουλιέζοι 79
- Η πόλη της Κέρκυρας και η Οβριακή της 80
- Συναγωγές και Ραββίνοι 85
- Νεκροταφεία 87
- Επαγγελματικές δραστηριότητες 88

• Σχέσεις Εβραίων με την κεντρική εξουσία και τον χριστιανικό πληθυσμό	93
Β. Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΖΑΚΥΝΘΟΥ	99
• Πριν τη βενετική κατάκτηση	99
• Βενετική περίοδος	99
• Προς τη δημιουργία του <i>Γέττου</i> , Εβραίοι, βενετική διοίκηση και αστική κοινότητα	100
• Συναγωγές και νεκροταφεία	103
• Μεταστροφή προς τον Χριστιανισμό	104
• Επαγγέλματα	105
ο Οι Εβραίοι έμποροι μεταξύ Γαληνοτάτης και Υψηλής Πύλης	105
ο Οι Εβραίοι έμποροι-πρόξενοι και ο Jacob HaLevi	106
ο Il peste di prostichi	108
ο Γιατροί και άλλα επαγγέλματα	110
• Αντιεβραϊκές ενέργειες	112
Γ. ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ, ΠΑΞΩΝ, ΛΕΥΚΑΔΑΣ	114
Δ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ	116
Ε. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΒΕΝΕΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	122
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	127
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	132
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ	1-19

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελούν οι εβραϊκές κοινότητες στα *Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Η υπό εξέταση χρονική περίοδος συμπίπτει με την ιστορική περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στην Ανατολή και τη δημιουργία του *Κράτους της Θάλασσας* ή *Stato da mar*², όπως ονομάστηκαν οι υπερπόντιες κτήσεις της Βενετίας³ στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου. Στο χρονικό και γεωγραφικό αυτό πλαίσιο, γενικά, η ιστορική διαδρομή των εβραϊκών κοινοτήτων διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό από την καταπίεση και τους πάσης φύσεως περιορισμούς και αποκλεισμούς, τους οποίους υφίσταντο οι Εβραίοι από τη βενετική διοίκηση και τους εντόπιους πληθυσμούς, ενώ συχνά χαρακτηριζόταν και από οικονομικούς και πνευματικούς νεωτερισμούς. Αυτό το στοιχείο διατρέχει τη μελέτη, όπως δηλώνει και ο υπότιτλος: *σχέσεις συμβίωσης, εντάσεις και αποκλεισμοί*.

Η εργασία στηρίζεται στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία (μονογραφίες και άρθρα), ενώ γίνεται ευρεία χρήση δημοσιευμένων εγγράφων από τα αρχεία της Βενετίας και των Ιόνιων Νησιών.

Μετά από μία σύντομη εισαγωγή, η οποία εστιάζει στην ιστοριογραφία του θέματος, η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται αναφορά στην ιστορία των Ιόνιων Νησιών κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, στο διοικητικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο του Κράτους της Θάλασσας (13ος-18ος αι.). Ακολουθεί συνοπτικά, η ιστορία των Εβραίων στην Ευρώπη και τη Βενετία, καθώς και στον ελληνικό χώρο από την ελληνιστική εποχή έως την κατάλυση του Βυζαντινού Κράτους, και στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Το δεύτερο και κύριο μέρος της εργασίας αφορά τις εβραϊκές κοινότητες στα Ιόνια Νησιά, κυρίως της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, για λόγους που θα αναλυθούν στο επόμενο κεφάλαιο. Στη συνέχεια, για τη σφαιρική προσέγγιση της εβραϊκής παρουσίας στην ανατολική Μεσόγειο κατά την υπό εξέταση περίοδο, ένα μικρό κεφάλαιο αφιερώνεται στη θέση των Εβραίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιπλέον, παρόλο που η συνέχεια δεν ανήκει στα χρονολογικά όρια της εργασίας, ιδιαίτερη

---

² Χάρτης, βλ. παράρτημα πηγών, 1.

³ Άλλες ονομασίες της Βενετίας: Μαρκιανή Πολιτεία, βενετική Πολιτεία, πόλη των τεναγών, Κυρίαρχος, βενετικό Κράτος, Μητρόπολη και Γαληνοτάτη (Serenissima) από το 1462 μέχρι την κατάλυσή της το 1797, βλ. F. Lane, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, επιμ. Γ. Παγκράτης, μετάφραση Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 2007, 363.

μνεία γίνεται για την ιστορική εξέλιξη των εβραϊκών κοινοτήτων της Κέρκυρας και της Ζακύνθου μετά την κατάλυση του βενετικού κράτους (1797). Τέλος, παρατίθενται τα συμπεράσματα, η βιβλιογραφία και το παράρτημα πηγών και εικόνων.

Η ιστορική διαδρομή των εβραϊκών κοινοτήτων των Ιόνιων Νησιών την υπό εξέταση περίοδο αποτελεί το κυρίαρχο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας. Η εργασία στοχεύει αφενός σε ένα σφαιρικό σκιαγράφημα των Εβραίων ως δρώντων προσώπων και των σημείων απομάκρυνσης, σύγκρουσης και αλληλεπίδρασής τους με τους εγχώριους πληθυσμούς, στους πολλούς αιώνες της εβραϊκής παρουσίας στα Ιόνια Νησιά ως τμήμα του βενετικού κράτους, και αφετέρου στη συγκέντρωση μιας βιβλιογραφίας τόσο διάσπαρτης, όσο και ο διασπαρμένος εβραϊκός λαός.

Κλείνοντας το προλογικό σημείωμα, αισθάνομαι την ανάγκη να πω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην καθηγήτρια και επόπτριά μου κ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, για τη Βενετία που μου γνώρισε και την πολύτιμη βοήθεια που, αγόγγυστα, μου προσέφερε όλα αυτά τα χρόνια. Από καρδιάς ευχαριστώ την επίκουρη καθηγήτρια κ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, η οποία με ξεχωριστή προθυμία έλυνε τις απορίες μου και με «ταξίδευε» στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας και της Στερεάς (Terraferma), και την αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Μαρία Ευθυμίου, για τις καίριες παρατηρήσεις της και γιατί στάθηκε η αφορμή γι' αυτό το μεταπτυχιακό. Επίσης, ευχαριστώ την καθηγήτρια κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering για το γόνιμο σεμινάριο της territoriality που πολλά μου προσέφερε. Τις θερμές μου ευχαριστίες εκφράζω στον καθηγητή κ. Παρασκευά Κονόρτα και στον κ. Δημήτρη Δημητρόπουλο, Διευθυντή Ερευνών στο ΕΙΕ/ΠΕ (Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών), που μου έδωσαν τη δυνατότητα με τα μαθήματά τους για τη γνωριμία και την επαφή μου με την Οθωμανική Ιστορία. Τέλος, ευχαριστώ τους καλούς φίλους και συναδέλφους Δανάη Σκευάκη, Περικλή Λιανό και Παναγιώτη Ράπτη για τον εποικοδομητικό διάλογο και την κοινή πορεία, την εξαδέλφη μου Μαίρη Μανάρα-Μαντουβάλου και τις αγαπημένες μου φίλες Ελισάβετ Καρτάλογλου, Νικολέττα Αθανασοπούλου και Ευγενία Κατερέλου για τη βοήθεια και την υποστήριξή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας για τους Εβραίους του βενετικού Κράτους της Θάλασσας, αν και περιορισμένο, ξεκίνησε ήδη τον 19ο αιώνα. Σε σχέση με το ζήτημα, μεταξύ των μελετητών αναπτύχθηκαν δυο κύριες και διακριτές κατευθύνσεις: η μια εστίαζε σε θέματα κουλτούρας (θρησκευτικά, λογοτεχνικά και γλωσσικά) και η άλλη στην αλληλεπίδραση μεταξύ Εβραίων και κοινωνικού περιβάλλοντός τους⁴.

Κύρια πηγή των μελετών για την εβραϊκή παρουσία στην Ανατολή αποτελεί το πλούσιο αρχειακό υλικό που σώζεται στη Βενετία, στο Κρατικό Αρχείο (Archivio di Stato di Venezia) και σε άλλα αρχεία και βιβλιοθήκες της πόλης⁵, καθώς και στα αρχεία των Ιόνιων Νησιών⁶. Τμήμα του αρχειακού αυτού υλικού έχει δημοσιευθεί σε κλασικές εκδόσεις εγγράφων ήδη στο β' μισό του 19ου αιώνα, που αφορούν γενικά την περίοδο της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο, όπως αυτές των Κ. Σάθα⁷ και Η. Noiret⁸.

Στον 20ό αιώνα, και μάλιστα στο β' μισό του, οι δημοσιεύσεις πολλαπλασιάζονται και περιλαμβάνουν έγγραφα τόσο δημόσια όσο και συμβολαιογραφικά, με την πρωτοβουλία αξιόπιστων επιστημονικών φορέων, όπως, στη Βενετία, το Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia (Επιτροπή για τη δημοσίευση των πηγών της ιστορίας της Βενετίας), που ιδρύθηκε το 1947, και το ιδρυμένο στη δεκαετία του 1950 Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας. Από τις σημαντικές εκδόσεις δημοσίων εγγράφων της περιόδου, ειδική αναφορά οφείλεται στο σημαντικό έργο του F. Thiriet⁹.

Στις παραπάνω δημοσιευμένες αλλά και σε πολυάριθμες ανέκδοτες πηγές έχει στηριχθεί ένα πλήθος συνθετικών μελετών, μονογραφιών και άρθρων σε περιοδικά,

⁴ B. Arbel, «Introduction», *Mediterranean Historical Review*, 27/2 (2012)/ επιμ. B. Arbel, *Minorities in Colonial Settings: the Jews in Venice's Hellenic Territories*, (στο εξής: Arbel, «Introduction»), 118.

⁵ Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Correr, Βιβλιοθήκη Querini Stampalia και Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου στη Βενετία.

⁶ Αρχεία Κέρκυρας, Κυθήρων, Κεφαλονιάς, Λευκάδας, λιγοστά για καθολικούς ναούς στη Ζάκυνθο.

⁷ C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge* [Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας], 9 τόμοι, Παρίσι 1880-1890.

⁸ H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485. Tires des archives de Venise*, Παρίσι 1892.

⁹ F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, τ. 1 (1329-1399), τ. 2 (1400-1430), τ. 3 (1431-1463), Παρίσι-Χάγη 1958, 1959, 1961, του ίδιου *La Roumanie Vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959.

πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους. Εξ αυτών, άλλες μελέτες έχουν ως αντικείμενο γενικότερα τις βενετικές κτήσεις στην Ανατολή, ενώ άλλες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους αποκλειστικά στην εβραϊκή παρουσία εντός των βενετικών κτήσεων.

Αναλυτικότερα, στις εβραϊκές πηγές συγκαταλέγονται οι πολυάριθμες και εξαιρετικά χρήσιμες συλλογές ραββινικών *responsa*¹⁰, οι οποίες αναδεικνύονται σε κείμενα εξέχουσας σημασίας για τους ιστορικούς, λόγω του πλούτου των πληροφοριών που παρέχουν για τις εβραϊκές κοινότητες της Ελληνοβενετικής Ανατολής. Το 1943 δημοσιεύθηκαν στα εβραϊκά από τους E. S. Artom και U. Cassuto οι καταστατικές διατάξεις της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα, με τίτλο *Taqqanot Qandya*¹¹. Οι διατάξεις αυτές που ψηφίστηκαν από τους *condestabuli* (ηγέτες) της εβραϊκής κοινότητας, συγκεντρώθηκαν από τους επιφανέστερους αυτών μαζί με άλλους τύπους κοινόχρηστων εγγράφων, συμπεριλαμβανομένων λίγων *responsa*. Αξίζει να αναφερθεί η συμβολή του Eliyahu Capsali (π.1483-1555) *condestabulo* της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα κατά τον 16ο αι.¹², ο οποίος συγκέντρωσε και οργάνωσε το *Taqqanot Qandya*, ενώ πρέπει να επισημανθεί ότι, ανάλογό του έως τώρα δεν έχει διασωθεί από οποιαδήποτε άλλη εβραϊκή κοινότητα στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής¹³.

Η ιστοριογραφία¹⁴ (ελληνική και διεθνής) για τους Εβραίους του βενετικού Κράτους της Θάλασσας έχει ως αφετηρία τη βιογραφία του Εβραίου γιατρού από την Κρήτη, Josef Salomo ben Delmedigo, έργο του A. Geiger¹⁵, που γράφτηκε στο α΄ μισό του 19ου αι.¹⁶. Ακολούθησε, το 1844, ο E. Carmoly¹⁷, με ένα γενικό έργο για

¹⁰ Η ιστορία της *responsa* στον Ιουδαϊσμό καλύπτει μια περίοδο 1.700 ετών. Η ραββινική *responsa* αποτελεί μια ειδική κατηγορία ραββινικής λογοτεχνίας, που διαφέρει ως προς τη μορφή, αλλά όχι κατ' ανάγκη ως προς το περιεχόμενο των απαντήσεων των Ραββίνων (δασκάλων του Ιουδαϊσμού) για την εξήγηση της Βίβλου, του Τάλμούδ (που αποτελείται από τη Μισνά και την Γκεμαρά, ιερά βιβλία του Ιουδαϊσμού) και της Χαλακά (κώδικες του εβραϊκού θρησκευτικού νόμου). Οι ίδιοι οι κώδικες περιέχουν τους κανόνες για τα απλά περιστατικά της καθημερινής ζωής, W. O. E. Oesterley, G. H. Box, *A Short Survey of the Literature of Rabbinical and Medieval Judaism*, Νέα Υόρκη 1920, 29, 211.

¹¹ Artom και Cassuto (επιμ.) *Taqqanot Qandya we –zikharonoteha [Statuta Iudaeorum Candiae eorumque memorabilia]*, Ιερουσαλήμ 1943, όπου εκδίδονται ρυθμιστικοί κανόνες (*Taqqanot*) της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα (Candia, το σημερινό Ηράκλειο Κρήτης), που χρονολογούνται από τον 13ο αι. ως τα τέλη του 16ου αι.

¹² G. Corazzol, «On the sources of Eliyahu Capsali's Chronicle of the "Kings" of Venice», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 151.

¹³ Arbel, «Introduction», ό. π., 119.

¹⁴ Τα παρατιθέμενα ιστορικά έργα ακολουθούν χρονολογική σειρά και αφορούν συνολικά το βενετικό Κράτος της Θάλασσας.

¹⁵ Ο A. Geiger (1810-1874) ήταν σημαντικός ραββίνος και ο ιδρυτής του Μεταρρυθμισμένου Ιουδαϊσμού (Reform Judaism), ενός εκ των τριών πιο σημαντικών κλάδων του σύγχρονου Ιουδαϊσμού, βλ. S. Karesh – M. Hurvitz, «A. Geiger», *Encyclopaedia of Judaism*, Νέα Υόρκη 2006, 168.

¹⁶ A. Geiger, *Melo Chofnajib. Biographie Josef Salomon del Medico*, Βερολίνο 1840.

¹⁷ E. Carmoly, *Histoire des medecins Juifs anciens et modernes*, τ. 1, 2, Βρυξέλλες 1844.

τους Εβραίους γιατρούς, όπου σε έξι σελίδες του βιβλίου του αναφέρονται οι Εβραίοι γιατροί της Κέρκυρας, της Κρήτης και της Ζακύνθου¹⁸. Στον Ζακυνθινό Ε. Λούντζη, ανήκουν πέντε σελίδες αφιερωμένες στους Εβραίους των Ιόνιων Νησιών¹⁹. Λίγο περισσότερο από μια δεκαετία μετά, ο Μ. Lattes συνέγραψε ένα βιβλίο για τον Capsali και άλλους διακεκριμένους ομόθησκούς του²⁰. Το 1871 ο Κερκυραίος Ι. Ρωμανός δημοσίευσε ένα άρθρο για την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Κέρκυρας, το οποίο, ως επί το πλείστον, είχε ως επίκεντρο την περίοδο της βενετοκρατίας²¹. Ο Μ. Steinscheider, μεταξύ των ετών 1879-1883, έγραψε σειρά άρθρων σχετικά με τη λογοτεχνική παραγωγή των Εβραίων του Χάνδακα²², και επέλεξε να τα δημοσιεύσει στην ιταλική γλώσσα στο εβραϊκό περιοδικό *Mosè*, που τυπωνόταν στην Κέρκυρα²³.

Μερικούς μήνες μετά τη *συκοφαντία του αίματος*²⁴ ή τα *Εβραϊκά* του 1891, γεγονότα στα οποία θα γίνει εκτενής αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο, ο Ρωμανός προχώρησε σε μια ενημερωμένη έκδοση του προαναφερθέντος άρθρου του για τους Εβραίους της Κέρκυρας, στο εβδομαδιαίο φιλολογικό περιοδικό *Εστία*²⁵ (ανατύπωση του ίδιου άρθρου του Ρωμανού πραγματοποιήθηκε στο ελληνικό εβραϊκό περιοδικό *Χρονικά* το 1987²⁶), ενώ μια εκτεταμένη περίληψη αυτού του δοκιμίου εμφανίστηκε την ίδια χρονιά στο ακαδημαϊκό περιοδικό *Revue des Études Juives*²⁷. Το ενδιαφέρον για τους Εβραίους της Κέρκυρας αναζωπυρώθηκε μετά τα *Εβραϊκά* του 1891 και τις αντιεβραϊκές ενέργειες που εξακολούθησαν να σημειώνονται στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο²⁸. Ενδεχομένως, για τους ίδιους λόγους, έναν χρόνο μετά από τη μελέτη του Ρωμανού του 1891, ο Σπ. Δεβιάζης δημοσίευσε μια σειρά από άρθρα σχετικά με την

¹⁸ Carmoly, τ. 2, ό. π., 135-136 για τους Εβραίους γιατρούς της Κέρκυρας, 136-139 του Χάνδακα, 245-246 της Ζακύνθου.

¹⁹ Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856, 177-182.

²⁰ Μ. Lattes, *De vita et scriptis Eliae Kapsali*, Πάδοβα 1869.

²¹ Ι. Ρωμανός, «Η Εβραϊκή κοινότης Κερκύρας», *Πανδώρα* 22, φυλ. 518 (1871), 329-336.

²² Μ. Steinscheider, «Candia: cenni di storia letteraria», *Mosè* 2 (1879) 411-416, 456-462, *Mosè* 3 (1880) 53-59, 281-285, 421-426, *Mosè* 4 (1881) 303-308, *Mosè* 5 (1882) 267-270, 401-406, *Mosè* 6 (1883) 15-18.

²³ Arbel, «Introduction», ό. π., 119.

²⁴ Συκοφαντία ή λίβελος αίματος: ήταν μια κατηγορία που εξαπέλυαν οι Χριστιανοί προς τους Εβραίους, σύμφωνα με την οποία οι τελευταίοι, κατά τη διάρκεια εβραϊκών γιορτών απήγαν και δολοφονούσαν χριστιανόπουλα, προκειμένου να χρησιμοποιήσουν το αίμα των παιδιών αυτών στις θρησκευτικές τους τελετουργίες, βλ. εδώ 46.

²⁵ Ι. Ρωμανός, «Η Εβραϊκή κοινότης Κερκύρας», *Εστία*, τεύχη 24, 25, 26 (1891) 369-374, 385-388, 401-403.

²⁶ Ανάτυπο από το περιοδικό *Χρονικά* 93 (1987), 3-12. Αυτό το ανάτυπο θα χρησιμοποιηθεί στην εργασία.

²⁷ Ι. Romanos, «Histoire de la communauté israélite de Corfou», *Revue des Études Juives* 23 (1891), 63-74.

²⁸ Arbel, «Introduction», ό. π.

ιστορία των Εβραίων στη Ζάκυνθο²⁹ και το 1893 ο Ν. Σολωμός συνέγραψε την ιστορία των Εβραίων από τους αρχαίους χρόνους έως τις ημέρες του. Είναι ενδιαφέρον, όπως σημειώνεται στην εισαγωγική σελίδα πριν την έναρξη της σελιδαρίθμησης του βιβλίου, ότι την έκδοση χρηματοδότησε ο Εβραίος μεγαλέμπορος Κάρολος Αλλατίνη από τη Θεσσαλονίκη³⁰. Το ίδιο έτος είδαν το φως μια σύντομη μελέτη για τους Εβραίους της Κρήτης από τον Ι. Levi³¹ και το άρθρο του L. A. Schiavi για την ιστορία των Εβραίων της Βενετίας και των κτήσεών της (αν και αναφέρεται μόνο στην Κρήτη και την Κέρκυρα)³². Στο τέλος του 19ου αι., ο D. Kaufmann³³, με το άρθρο του για τους Εβραίους της Κέρκυρας, κατάφερε να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τους μεταγενέστερους ερευνητές. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι Εβραίοι της Κέρκυρας αποτελούσαν μια «όαση στην έρημο της εβραϊκής ιστορίας», απολαμβάνοντας περισσότερα προνόμια από τους Εβραίους που διαβιούσαν σε άλλα μέρη της βενετικής κυριαρχίας ή ακόμα και οπουδήποτε αλλού στη μεσαιωνική και τη σύγχρονη εποχή³⁴.

Στην αυγή του 20ού αι. (1909) ο Κρητικός Στ. Ξανθουδίδης δημοσίευσε ένα άρθρο για τους Εβραίους της Κρήτης³⁵, ενώ την επόμενη δεκαετία ο Κερκυραίος Α. Ανδρεάδης παρέθετε ενδιαφέροντα στοιχεία για τους Εβραίους της Κέρκυρας, σε αρκετά σημεία στο οικονομικού ενδιαφέροντος έργο του³⁶. Σε ιστορική έρευνά του για τους Εβραίους της Βενετίας, ο Βρετανός ιστορικός C. Roth³⁷ συμπεριέλαβε ως ειδική κατηγορία στο βιβλίο του, που δημοσιεύθηκε το 1930, ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στους Εβραίους του Νεγροπόντε (Εύβοιας) και της Κρήτης³⁸, του Σπάλατο³⁹ (Σπλιτ, σημ. Κροατία) και της Κέρκυρας⁴⁰, με κάποια αναφορά στην

²⁹ Σπ. Δεβιάζης, «Η Εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας», *Παρνασσός* 10, 11, 12 (1892), 624-637, 662-670, 723-735.

³⁰ Ν. Σολωμός, *Ιστορία των Εβραίων. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών μας: Περιέχουσα την εμφάνισιν και ανάπτυξιν αυτών, την καταστροφὴν και διασπορά των, την θρησκείαν και φιλοσοφίαν των, και την εν ταις σημεριναῖς κοινωνίαις θέσιν των*, Αθήνα 1893.

³¹ Ι. Levi, «Les Juifs de Candie de 1380-1485», *Revue des Études Juives* 26 (1893), 198-208.

³² L. A. Schiavi, «Gli Ebrei in Venezia e nelle sue colonie. Appunti storici su documenti editi ed inediti», *Nuova Antologia*, s. 3, v. 47 (1893), 309-334.

³³ D. Kaufmann, «Contributions à l'histoire des Juifs de Corfou» *Revue des Études Juives* 33 (1897), 64-76, 263-275.

³⁴ Arbel, «Introduction», ό. π., 120.

³⁵ Σ. Ξανθουδίδης, «Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί Ενετοκρατίας», *Κρητική Στοά* 2 (1909), 209-224.

³⁶ Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως επί βενετοκρατίας*, τ. Α', Β', Αθήνα 1914, σε διάφορα σημεία. Του ίδιου «Περί του αν υπήρχον Εβραίοι εν Κρήτη ότε οι Βενετοί κατέλαβον την Μεγαλόνησον», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 4 (1929), 32-37 (=Έργα, τ. 1: *Ελληνική οικονομική και δημοσιονομική ιστορία*, Νομική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 1938, 663-667).

³⁷ C. Roth, *Jewish Communities Series Venice*, Φιλαδέλφεια, 1930.

³⁸ Ο. π., 294-304.

³⁹ Ο. π., 305-310.

εβραϊκή παρουσία και σε άλλες κτήσεις, όπως στην Κορώνη, στη Μεθώνη και στη Ζάκυνθο⁴¹. Το βιβλίο του Roth δεν περιλαμβάνει υποσημειώσεις ή άλλες αναφορές στις πηγές που χρησιμοποιούνται, γεγονός που εμποδίζει να ελεγχθεί η ακρίβεια των γραφόμενων⁴². Ακολούθησε το 1942 η δημοσίευση του σημαντικού, συνθετικού άρθρου του J. Starr για τους Εβραίους της βενετοκρατούμενης Κρήτης, ενώ το 1949 εκδόθηκε το βιβλίο του ίδιου συγγραφέα για τους Εβραίους στον ελληνικό κόσμο μετά την Δ΄ Σταυροφορία (13ος αι)⁴³.

Η ιστορία των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο αρχίζει να συγκροτεί ιδιαίτερη ενότητα της σύγχρονης ιστοριογραφίας τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αι. Σε αυτό το ερευνητικό πεδίο, κορυφαίοι Ισραηλινοί ιστορικοί, οι D. Jacoby⁴⁴, Z. Ankori⁴⁵ και B. Arbel⁴⁶, ανέδειξαν ως ένα από τα κύρια θέματα των μελετών τους, τις εβραϊκές

---

⁴⁰ Ο. π., 310-328.

⁴¹ Ο. π., 329-331.

⁴² Arbel, «Introduction», ό. π.

⁴³ J. Starr, «Jewish life in Crete under the rule of Venice», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), 59-114 (στο εξής Starr, «Jewish life in Crete»), του ίδιου *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Παρίσι 1949.

⁴⁴ D. Jacoby, «David Mavrogonato of Candia. Fifteenth Century Jewish Merchant, Intercessor and Spy», *Tarbiz* 32 (1964), 388-402 στα εβραϊκά, του ίδιου «Venice, Inquisition and Jewish Communities of Crete in the early 14th Century», *Studi Veneziani* 12 (1970), 127-144, του ίδιου, «Un agent juif au service de Venise: David Mavrogonato de Candie», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 68-96, του ίδιου «Quelques aspects de la vie juive en Crète dans la première moitié du XVe siècle», *Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Αθήνα 1974, 108-117, του ίδιου «Venice and Venetian Jews in the Eastern Mediterranean», επιμ. G. Cozzi, *Gli Ebrei e Venezia: secoli XIV-XVIII*, Μιλάνο 1987, 29-58, του ίδιου, «Venice and the Venetian Jews in the Eastern Mediterranean», *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Νορθάμπτον 1989, 29-58, του ίδιου «Jewish Physicians and Surgeon in Crete under Venetian Rule», *Culture and Society in Mediaeval Jewry, Collected essays in Memory of H.H. Ben-Sasson*, Ιεροσόλυμα 1989, 431-444, του ίδιου «The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of their Evolution», επιμ. N. de Lange, J. G. Krivoruchko, C. Boyd-Taylor, *Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, Τυμβίγγη 2009, 157-181, του ίδιου «Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction, and Conflict», επιμ. U. Israel, R. Jütte, R. Mueller *Interstizi, Culture ebraico-cristiane a Venezia nei suoi domini dal Medioevo all'Età Moderna*, Ρώμη 2010, 243-79.

⁴⁵ Z. Ankori, «Jews and the Jewish community in the History of medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. 3, Αθήνα 1968, 312-367, του ίδιου «The Living and the Dead. The Story of Hebrew Inscriptions in Crete», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, τ. 38/39 (1970-1971), 1-100, του ίδιου «From Zudecha to Yahudi Mahalles: The Jewish quarter of Candia in the seventeenth century», *Salo Wittmayer barron Jubille volume American Academy for Jewish Research*, Ιερουσαλήμ 1975, 63-127 (82-87 αναφορά στην περίοδο της Βενετοκρατίας), του ίδιου «Giacomo Foscarini e gli Ebrei di Creta. Un riesame con una edizione degli "ordini" sugli Ebrei», *Studi Veneziani* 9 (1985), 67-183.

⁴⁶ B. Arbel, «The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian Period», *Jewish Social Studies* 41 (1979) 23-40, του ίδιου «The List of Able-Bodied Jews in the Cretan Town of Chaniá (Canea), 1536», *Daniel Carpi Jubilee Volume*, Τελ Αβίβ 1997, 21-33, του ίδιου «Shipping and Toleration: The Appearance of Jewish Shipowners in the Early Modern Period», επιμ. N. Kashtan *Seafaring and the Jews, Mediterranean Historical Review*, 15/1 (2000), 56-71, του ίδιου «Jews in International Trade: The Emergence of the Levantines and Pontines», επιμ. R. Davis, B. Ravid, *The Jews of Early Modern Venice* Βαλτιμόρη-Λονδίνο, 2001, 73-96, 264-271 [σημειώσεις], του ίδιου «Jews, the Rise of Capitalism and Cambio: Commercial Credit and Maritime Insurance the Early Modern Mediterranean

κοινοτήτες του βενετικού Κράτους της Θάλασσας. Αυτό που χαρακτηρίζει το έργο τους είναι η χρήση αφενός μεν εβραϊκών πηγών και αφετέρου δυτικών πηγών, κυρίως από τα βενετικά αρχεία, με αποτέλεσμα την ιστορική αξιοποίηση ενός πλούσιου τεκμηριωτικού υλικού, που συνεισέφερε σημαντικά στην έρευνα της συγκεκριμένης περιόδου.

Αρκετές άλλες μελέτες, κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) γραμμένες από γνώστες της εβραϊκής γλώσσας⁴⁷, ασχολούνται με τους Εβραίους στις θαλάσσιες κτήσεις της Βενετίας, ιδιαίτερα στις αρχές της πρώιμης νεώτερης περιόδου⁴⁸. Σε αυτά τα συμφοραζόμενα, γενικά στους Εβραίους, αναφέρονται μελέτες των: Μ. Μανούσακα⁴⁹, S. Schwarzfuchs⁵⁰, Μ. Χαιρέτη⁵¹, Ε. Santschi⁵², Μ. Κωνσταντουδάκη⁵³, Κ. Δαφνή⁵⁴, Ρ. Prechel⁵⁵, Α. Seymour⁵⁶, Δ. Μαυριδερού⁵⁷, Ν.

World», *Zion* 69/2 (2004), 157-202 στα εβραϊκά, του ίδιου «The Jewish wine of Crete», επιμ. Η. Αναγνωστάκης *Μονεμβάσιος Οίνος - Μονοβασ(ι)α - Malvasia*, Αθήνα 2008, 81-88, του ίδιου «Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration», επιμ. U. Israel, R. Jütte, R. C. Mueller *Interstizi: culture ebraico-cristiane a Venezia e nei domini veneziani tra basso medioevo e prima epoca moderna*, Ρώμη 2010, 281-294, του ίδιου «Introduction», επιμ. Β. Arbel, *Minorities in Colonial Settings: the Jews in Venice's Hellenic Territories, Mediterranean Historical Review*, 27/2 (2012), 117-128, του ίδιου «What Happened to the Jews of Famagusta following the Ottoman Conquest of 1571?», επιμ. Β. Arbel, *Mediterranean Historical Review* 27/2 (2012), 241-249, του ίδιου «Elijah of Pesaro's Description of Famagusta (1563)», επιμ. G. Grivaud, G. Toliaς, *Cyprus at the Crossroads. Geographical Perceptions and Representations from the Fifteenth Century*, Αθήνα 2014, 123-136, του ίδιου «Jewish Wine and Jewish-Christian Relations in Venetian Crete», *Zmanim* 128 (2014), 12-17 στα εβραϊκά, του ίδιου «Notes on the Delmedigo of Candia», επιμ. Μ. Del Bianco Cotrozzi, R. di Segni, M. Massenzio, M. d'Aronco, *Non solo verso Oriente. Studi sull'ebraismo in onore di Pier Cesare Ioly Zorattini*, Φλωρεντία 2014, 119-130, του ίδιου «Mediterranean Jewish Diasporas and the Bill of Exchange: Coping with a Foreign Financial Instrument (Fourteenth to Seventeenth Centuries)», επιμ. Georg Christ et al, *Union in Separation: Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100-1800)*, Ρώμη 2015, 527-542.

⁴⁷ S. Asaf, «Jewish Executioners, A Contribution to the History of the Jews in Candia», *Tarbiz* 5 (1934), 224-226 στα εβραϊκά, S. W. Baron, «On the History of the Corfiote Communities and their Organization», *Studies in Memory of Moses Schorr*, Νέα Υόρκη 1944, 25-41 στα εβραϊκά, του ίδιου «On the History of Ḥaluka and Redemption of Captives in the Seventeenth Century» (Για την Κέρκυρα) *American Jewish Year Book*, 6 (1952), 167-179 στα εβραϊκά, του ίδιου «Jewish Immigration and Communal Conflicts in Seventeenth-Century Corfu», *Joshua Starr Memorial Volume. Studies in History and Philology*, Νέα Υόρκη 1953, 169-182, βλ. Β. Arbel, «Introduction», ό. π., 123.

⁴⁸ Ορος που καλύπτει το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1450-1789 (από την ιταλική Αναγέννηση έως τη Γαλλική Επανάσταση), επινοημένος από τους ιστορικούς, βλ. Μ. Ε. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, Αθήνα 2008, 1.

⁴⁹ Μ. Μανούσακας, *Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η νέα συνωμοτική κίνηση του 1460-1462*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1960, του ίδιου «Le recueil de privilèges de la famille juive Mavroganto de Crète (1464-1642)», *Byzantinische Forschungen* 12 (1987), 345-366.

⁵⁰ S. Schwarzfuchs, «À propos des Juifs de Crète, Negrepont», *Revue des Études Juives* 119 (1961), 152-158.

⁵¹ Μ. Χαιρέτη, «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 3 (1964), 163-184.

⁵² Ε. Santschi, «Médecine et justice en Crète vénitienne au XIV siècle» *Θησαυρίσματα* 8 (1971), 17-48, της ίδιας «Contribution à l'étude de la communauté juive en Crète vénitienne au XIVE siècle, d'après des sources administratives et juridiques», *Studi Veneziani* 15 (1973), 177-211.

⁵³ Μ. Κωνσταντουδάκη, «Ο ζωγράφος Ματθαίος Βτζιζιάνος και η διακοσμητική ζωγραφική με Εβραίους παραγγελιοδότες στον Χάνδακα», *Θησαυρίσματα* 15 (1978), 127-136.

Stavroulakis⁵⁸, J. Humphrey⁵⁹, Χρ. Μαλτέζου⁶⁰, Β. Borsari⁶¹, Α. Schofeld⁶², Ρ. Φρεζή⁶³ και C. Vivante⁶⁴. Σε αυτά προστίθενται άρθρα σε συλλογικούς τόμους, των Γ. Χανιώτη, Α. Λαμπροπούλου, Αφ. Μούτζαλη⁶⁵, Κ. Τσικνάκη⁶⁶, και Γ. Πλουμίδη, Κ. Τσικνάκη⁶⁷. Μεταξύ των πρόσφατων μελετών σημειώνεται συλλογικός τόμος με άρθρα των Ι. Βιγγοπούλου, Ν. Γ. Μοσχονά, Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Ν. Καραπιδάκη, Κ. Τσικνάκη, Κ. Πιτσάκη⁶⁸, ενώ ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στο 27ο τεύχος του περιοδικού *Mediterranean Historical Review*, τεύχος αφιερωμένο στο θέμα: *Minorities in Colonial Settings: the Jews in Venice's Hellenic Territories*, με άρθρα των R. Lauer, Αν. Παπαδιά-Λάλα, Ν. Zeldes, Γ. Παγκράτη, Μ. Κολυβά και Α.

⁵⁴ Κ. Δαφνής, *Ισραηλίτες της Κέρκυρας, Χρονικό επτά αιώνων*, Κέρκυρα 1978.

⁵⁵ P. Preschel, *The Jews of Corfu*, διδακτορική διατριβή, Νέα Υόρκη 1984.

⁵⁶ A. Seymour, «The Jewries of Zakynthos (Zante) during Venetian Rule: Some References», *Bulletin of Judaeo-Greek Studies* 2 (1988), 16-19.

⁵⁷ Δ. Μαυριδερός, «Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Χανίων κατά την πληθυσμιακή απογραφή του 1536», *Χρονικά* 120 (1992), 18-19.

⁵⁸ N. Stavroulakis, *Sephardi and Romaniote Jewish Costumes in Greece and Turkey*, Αθήνα 1986, του ίδιου, *The Jews of Greece*. Αθήνα 1990, του ίδιου, *Jewish sites and Synagogues of Greece*, Αθήνα 1992.

⁵⁹ J. Humphrey, «Six Hebrew Epitaphs from Venetian Candia», *Bulletin of Judeo-Greek Studies* 14 (1994), 37-44.

⁶⁰ Cr. Maltezos, «From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)», *Mediterranean Historical Review* 10/1-2 (1995), 189-201.

⁶¹ S. Borsari, «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec.XIII-XIV)», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, 211-222.

⁶² A. Schofeld, «Immigration and assimilation in the Jewish community of late Venetian Crete», *Journal of Modern Greek Studies* 25 (2007), 1-16.

⁶³ Ρ. Φρεζής, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, Βόλος 2007.

⁶⁴ C. Vivante, *La memoria dei padri. Cronaca, storia e preistoria di una famiglia ebraica tra Corfù e Venezia*, Φλωρεντία 2009.

⁶⁵ Γ. Χανιώτης, «Η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας (1860-1939). Εντός και εκτός της Οβριακής», επιμ. Ε. Αβδελά, Ο. Βαρών-Βασάρ, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα 1995, 63-74, Α. Λαμπροπούλου, «Η εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή περίοδο», ό. π., 45-61, Αφ. Μούτζαλη, «Η εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους βυζαντινούς και τους μεταβυζαντινούς χρόνους», ό. π., 75-94.

⁶⁶ Κ. Τσικνάκης, «Οι Εβραίοι του Χάνδακα τον 16ο αι», *Ο ελληνικός εβραϊσμός (3 και 4 Απριλίου 1998)*, επιμ. Μ. Στεφανοπούλου, Αθήνα 1999, 223-238 (στο εξής Τσικνάκης: «Οι Εβραίοι στον Χάνδακα»).

⁶⁷ Γ. Πλουμίδης, «Εβραίοι έμποροι της Κρήτης και της Πόλης», επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, ολοκλήρωση επιμέλειας Στ. Κακλαμάνης, *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, 641-651, Κ. Τσικνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16ου αι», ό. π., 729-752 (στο εξής: Τσικνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα»).

⁶⁸ Ι. Βιγγοπούλου, «Μαρτυρίες για Εβραίους σε περιηγητικά κείμενα», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο (4ος-19ος αιώνας)*, επιμ. Α. Λαμπροπούλου – Κ. Τσικνάκης, Αθήνα 2008, 79-96, Ν. Γ. Μοσχονά, «Η εβραϊκή διασπορά στο Ιόνιο», ό. π., 97-121, Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Η εβραϊκή συνοικία της Κέρκυρας», ό. π., 123-148, Ν. Καραπιδάκης, «Για την Εβραϊκή κοινότητα Κέρκυρας», ό. π., 149-154 (στο εξής: Καραπιδάκης, «Εβραϊκή κοινότητα»), Κ. Τσικνάκης, «Μέτρα κατά της κυκλοφορίας εβραϊκών βιβλίων τον 16ο αιώνα», ό. π., 155-170 (στο εξής: Τσικνάκης, «Μέτρα»), Κ. Πιτσάκης, «Η γαρ αδικία και συκοφαντία, καθ' ου ανπραχθεί και τελεσθεί, αδικία εστί (1568)», ό. π., 171-199, Λαμπροπούλου – Τσικνάκης, «Εισαγωγή», ό. π., 13-16.

Nanetti⁶⁹, τα οποία είχαν παρουσιαστεί και συζητηθεί σε διεθνές συνέδριο στο Τελ Αβίβ στις 7 και 8 Μαρτίου 2011.

Από τα προαναφερόμενα, διαπιστώνεται ότι οι μονογραφίες είναι ελάχιστες, οι περισσότερες από τις οποίες μάλιστα έχουν γραφτεί σε προηγούμενους αιώνες. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ενδιαφέρον των μελετητών είναι κυρίως εστιασμένο στις εβραϊκές κοινότητες της Κρήτης, διότι το νησί ήταν το μεγαλύτερο εβραϊκό κέντρο της Ελληνοβενετικής Ανατολής, με τρεις μεγάλες εβραϊκές κοινότητες στον Χάνδακα, στα Χανιά και το Ρέθυμνο. Η ύπαρξη του Taqqanot Qandiya και η σωζόμενη πλούσια αρχειακή συλλογή του *Duca di Candia* και των *Notai di Candia*, δηλαδή τα αρχεία της βενετικής διοίκησης και των συμβολαιογράφων της Κρήτης (μεταφέρθηκαν στη Βενετία με βάση τη συνθήκη παράδοσης του Χάνδακα στους Οθωμανούς το 1669) παρέχουν στους ερευνητές αυτής της περιόδου πληθώρα στοιχείων για το εβραϊκό στοιχείο του νησιού⁷⁰.

Εκτός της Κρήτης, οι περισσότερες σχετικές μελέτες αφορούν την Κέρκυρα, ενδεχομένως λόγω των ύπαρξης των αρχείων της πόλης από το 1443 (και λιγοστών εγγράφων πριν). Ακολουθεί η Ζάκυνθος (παρά την έλλειψη βασικών πηγών για την παρουσία των Εβραίων, εξαιτίας του σεισμού και της πυρκαγιάς του 1953, που κατέστρεψαν τα τοπικά αρχεία): μεταξύ των σχετικών έργων, σημαντική είναι η πρόσφατη μελέτη για τους Εβραίους του νησιού της Μ. Κολυβά⁷¹, με αρχειακό υλικό από το Archivio di Stato di Venezia, ενώ έξι σελίδες για το ίδιο θέμα περιέχονται στη μονογραφία της Π. Τζιβάρα για τη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο⁷². Για τα υπόλοιπα Ιόνια Νησιά λιγοστά παραμένουν τα δημοσιευμένα στοιχεία και αυτά διεσπαρμένα. Η σχετική επάρκεια στοιχείων για την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο αποτελεί και τον λόγο που η εργασία θα επικεντρωθεί στα δύο αυτά νησιά.

Τη δική της μικρή ιστορικότητα έχει και η παρούσα εργασία. Το έναυσμα δόθηκε, όταν επισκέφθηκα την Κέρκυρα πριν από είκοσι χρόνια. Ήταν μια τυχαία συνάντηση σε ένα εμπορικό κατάστημα, στην Εβραϊκή της πόλης, με μια κυρία που

---

⁶⁹ R. Lauer, «Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the Fifteenth Century», *Mediterranean Historical Review* 27/2 (2012), 129-140, A. Papadia-Lala, «The Jews in early modern Venetian Crete: communities and identities», ό. π., 141-150, N. Zeldes, «Jewish settlement in Corfu in the aftermath of the expulsions from Spain and southern Italy», ό. π., 175-188, G. Pagratis, «Jews in Corfu's economy», ό. π., 189-198, M. Kolyvã, «The Jews of Zante», ό. π., 199-214, A. Nanetti, «The Jews in Modon and Coron during the second half of the fifteenth century», ό. π., 215-225.

⁷⁰ Arbel, «Introduction», ό. π., 121.

⁷¹ Kolyvã, ό. π.

⁷² Π. Τζιβάρα, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150*, Αθήνα 2009, 269-274.

είχε έναν μακροσκελή αριθμό στο μπράτσο της. Ίσως διάβασε την έκπληξη στο πρόσωπό μου και αρχίσαμε τη συζήτηση. Θυμάμαι ακόμα τα λόγια της. Μου είπε ότι είναι Εβραία και μου ανέφερε αυτά που είχε ζήσει στη νεότητά της, μου μίλησε για το *Ολοκαύτωμα*⁷³. Ήρθαν στον νου μου δυο αράδες από το βιβλίο του Primo Levi: «Και δεν θα πίστευε τι της έλεγα, και εγώ θα της έδειχνα το νούμερο στο μπράτσο μου και τότε θα με πίστευε⁷⁴». Ένα κομμάτι της νεότερης ιστορίας ζωντάνευε μπροστά μου κι ένα μεγάλο «γιατί» γεννήθηκε μέσα μου. Αυτό το αρχικό απλοϊκό ερώτημα με οδήγησε, σε συνδυασμό με τα εφόδια που απέκτησα τα δύο έτη μεταπτυχιακών σπουδών, στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος, με τα ακόλουθα πιο εξειδικευμένα ερωτήματα.

Γιατί και προς τι αυτή η μακρά και ανελέητη σύγκρουση του χριστιανικού κόσμου με τους Εβραίους; Ποιες είναι οι όψεις της κοινωνίας που αποκαλύπτουν οι αντιεβραϊκές ενέργειες; Με ποιους τρόπους αντιμετωπίζονται οι γιοι του Σαούλ⁷⁵ από το βενετικό κράτος στη μητρόπολη και στις κτήσεις και πώς από τους εγχώριους πληθυσμούς; Για ποιους λόγους; Ποια είναι η δράση των εβραϊκών κοινοτήτων των Ιόνιων Νησιών κατά την περίοδο που εξετάζεται; Πώς οι Εβραίοι εξελίσσονται σε σημαντικό οικονομικό παράγοντα και πώς βλέπουν τον εαυτό τους; Ποια είναι η τύχη τους στα Ιόνια Νησιά μετά την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας; Τελικά, πώς αποτιμάται η ιστορία αυτής της εύθραυστης συμβίωσης Εβραίων και Χριστιανών;

Ερωτήματα ικανά, σε μεγάλο βαθμό, να αναδείξουν τις διαστάσεις και τον χαρακτήρα μιας επίπονης συνύπαρξης Εβραίων και Χριστιανών, αρκεί να ενταχθούν στο απαραίτητο ιστορικό πλαίσιο. Κάθε ιστορία αποτελεί πάντοτε μέρος ενός

---

⁷³ Με την άνοδο στην εξουσία του Ναζιστικού Κόμματος (1933-1945), πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, Εβραίοι και άλλες πληθυσμιακές ομάδες (Πολωνοί, Ρομά, αιχμάλωτοι Σοβιετικοί στρατιώτες, Σλάβοι, Ρομά και Σίντι, Ομοφυλόφιλοι, Κομμουνιστές, σωματικά ή ψυχικά ασθενείς, Τέκτονες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Σέρβοι) συλλαμβάνονταν από τους Ναζί στη Γερμανία και σε κατεχόμενες από αυτήν χώρες, με προορισμό τα διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Ευρώπης (Αουσβιτς-Μπιρκενάου, Τρεμπλίνκα, Μαϊντάνεκ, Κέλμνο, Σομπιμπόρ, Μπέλζεκ στην Πολωνία, Νταχάου, Μπέργκεν-Μπέλζεν, Μπούχενβαλντ, Ράβενσμπρικ στη Γερμανία, Μαουτχάουζεν-Γκούζεν στην Αυστρία και δεκάδες άλλα), με απώτερο σκοπό την εξόντωση. Όταν έφθαναν εκεί, οι Ναζί σημάδευαν τον κάθε κρατούμενο με μια ανεξίτηλη σφραγίδα στο χέρι: ο άνθρωπος ήταν ένας αριθμός και τίποτε άλλο. Κατά τη διάρκεια των ετών 1933-1944, περίπου 6.000.000 Εβραίοι δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα εξόντωσης, αριθμός που αντιστοιχεί με τα 2/3 του εβραϊκού πληθυσμού της Ευρώπης. Οι μαζικές αυτές δολοφονίες αναφέρονται ως «Ολοκαύτωμα». Η κυρία που γνώρισα ήταν ανάμεσα στους 180 Κερκυραίους επιζήσαντες της ναζιστικής θηριωδίας. Για το Ολοκαύτωμα ενδεικτικά βλ.: D. Engel, *The Holocaust: The Third Reich and the Jews*, Λονδίνο 2012, D. Bergen, *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust (Critical Issues in World and International History)*, Λάνχαμ 2016 (α΄ εκδ. 2003). Για τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης, βλ. N. Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Νέα Υόρκη 2015.

⁷⁴ Pr. Levi, *Εάν αυτό είναι άνθρωπος*, Αθήνα 2009, 52.

⁷⁵ Ο πρώτος βασιλιάς του Ισραήλ (1040-1011 π.Χ), μεταφορικά εννοούνται οι Εβραίοι.

ευρύτερου μηχανισμού και κάθε τμήμα του μηχανισμού δεν έχει νόημα, αν δεν τοποθετηθεί ακριβώς, τοπογραφικά και λειτουργικά, στο εσωτερικό αυτού του μηχανισμού⁷⁶.

Για την κατανόηση της πολυπλοκότητας του θέματος της παρούσας εργασίας αλλά και την αποφυγή γενικεύσεων και παρερμηνειών, πρέπει να ληφθούν υπόψη οι τοπικές ιδιαιτερότητες του κάθε νησιού. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, θεωρήθηκε απαραίτητο να εστιάσουμε στο πολιτικό, θεσμικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν, διαμόρφωσαν νοοτροπίες και κινήθηκαν οι εβραϊκές κοινότητες, αναζητώντας με αυτή τη μικρή εργασία την αποκάλυψη ή την αποσαφήνιση σημαντικών όψεων της συγκεκριμένης κοινωνίας στην οποία διαβιούσαν εβραϊκοί πληθυσμοί.

---

⁷⁶ R. Romano, *Europa e altri saggi di storia*, Ρώμη 1996, 64.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Α. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ^{77/}

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

Μεσόγειος σημαίνει δρόμοι⁷⁸. Μέσα στο ποικιλόμορφο, γεμάτο εναλλαγές, μεσογειακό τοπίο, οι δρόμοι αυτοί έπλεκαν ένα τεράστιο δίκτυο θαλάσσιων επικοινωνιών· εμείς θα πάρουμε τον δρόμο του νερού μέχρι τη Βενετία⁷⁹. Εκεί, στον βορειότερο μυχό της Αδριατικής, σε θέση-κλειδί για τα ναυτικά και ηπειρωτικά δρομολόγια που συνέδεαν την Κεντρική Ευρώπη με την Αδριατική και την Ανατολή, βρισκόταν η ίδια η πόλη της Βενετίας, αποστολή της οποίας ήταν να εξασφαλίζει τη σύνδεση αυτή⁸⁰. Ήδη από τα τέλη του 10ου αι. ο βενετικός εμπορικός στόλος ανοίχτηκε προς την Ανατολική Μεσόγειο⁸¹, σηματοδοτώντας μια νέα εποχή για την πόλη των τεναγών. Στη διάρκεια των δύο επόμενων αιώνων, η Βενετία κατόρθωσε να εδραιώσει τη θέση της στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου και κυρίως στα εδάφη της *Ρωμανίας*⁸², χάρη στα προνόμια που απέσπασε από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Η άλλοτε επαρχία⁸³ της βυζαντινής αυτοκρατορίας, θα εξασφαλίσει και την πολιτική κυριαρχία του χώρου, με τη συμμετοχή της στην τέταρτη από τις εκστρατείες, που πολύ αργότερα από την ολοκλήρωσή τους (μόλις το 1757), ονομάστηκαν Σταυροφορίες⁸⁴, εγκαθιδρύοντας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο μια νέα ιστορική πραγματικότητα, με μακρά διάρκεια στον χρόνο, που χαρακτηρίστηκε για τις θεσμικές καινοτομίες, τα πολιτισμικά επιτεύγματα, την εμφάνιση σύνθετων ιδεολογικών σχημάτων⁸⁵. Στο απόγειο της δύναμής της, τον 16ο αι, η πόλη της Βενετίας είχε 170.000 κατοίκους και συνολικό πληθυσμό πάνω από 2.000.000,

⁷⁷ Για το θέμα βλέπε, Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α΄, Β΄, Αθήνα-Βενετία 2010 (στο εξής: *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*).

⁷⁸ L. Febvre, Ports, fleuves, mers, *Annales d'histoire sociale*, τ. 2, No. 1 (1940), 70.

⁷⁹ F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. Α΄ *Ο ρόλος του περιγύρου*, Αθήνα 2005 (α΄ εκδ. 1949), 340.

⁸⁰ Ο. π., 153-154.

⁸¹ Χ. Γάσπαρης, «Βυζάντιο και Βενετία: Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα 1993, 86.

⁸² Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

⁸³ Τον 6ο π. Χ. αι. ο αυτοκράτορας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας Ιουστινιανός ίδρυσε το εξαρχάτο της Ραβέννας, στο οποίο υπαγόταν και η Βενετία. Για το θέμα βλ. G. Ravagnani, *Bisanzio e Venezia*, Μπολόνια 2006.

⁸⁴ G. Hindley, *The Crusades: Islam and Christianity in the Struggle for World Supremacy*, Λονδίνο 2004, 2-3.

⁸⁵ Αν. Παπαδιά-Λάλα, «Κοινοτικοί Θεσμοί, Συλλογικότητες και ιδεολογικοί προσανατολισμοί στον Ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», επιμ. Ά. Καραπάνου, *Πολιτικοί προσανατολισμοί του νέου ελληνισμού*, Αθήνα 2011, 15 (στο εξής: Παπαδιά-Λάλα, «Κοινοτικοί θεσμοί»).

διασπαρμένο στις κτήσεις της⁸⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, η Βενετία, στα περίπου χίλια πεντακόσια χρόνια της ιστορίας της, αναδείχθηκε σε μια από τις σπουδαιότερες πόλεις της μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης Ευρώπης, από τις πλέον μακραίωνες δημοκρατίες της γηραιάς ηπείρου και μια από τις ισχυρότερες οικονομικά και πολιτικά δυνάμεις της λεκάνης της Ανατολικής Μεσογείου.

Πιο συγκεκριμένα, το κραταιό βενετικό κράτος αποτελούνταν από τρεις μεγάλες διοικητικές υποδιαιρέσεις. Το *Dogado* αντιστοιχούσε στη μητροπολιτική περιοχή της πρωτεύουσας. Το δεύτερο τμήμα του βενετικού κράτους ήταν το *Κράτος της Στερεάς* ή *Terraferma*: το αποτελούσαν οι πόλεις⁸⁷ της ιταλικής ενδοχώρας που πέρασαν στη βενετική κυριαρχία σε ένα διάστημα λίγο περισσότερο των δύο αιώνων, μεταξύ 1289-1509. Τρίτο τμήμα της βενετικής κυριαρχίας, από την άλλη πλευρά της Αδριατικής και στην Ανατολική Μεσόγειο, συνιστούσε το βενετικό Κράτος της Θάλασσας (*Stato da Mar*), που, κατά εποχές, περιλάμβανε στα εδάφη του την Ίστρια (σημ. Κροατία, Σλοβενία και Ιταλία) και τη Δαλματία (σημ. Κροατία)⁸⁸, καθώς επίσης πολλές ελληνικές περιοχές: Κρήτη, Μεθώνη και Κορώνη, Ναύπλιο, Άργος, Μονεμβασιά κατά την πρώτη βενετοκρατία στην Πελοπόννησο, ορισμένα νησιά των Κυκλάδων (Τήνος, Μύκονος, Αμοργός, Άνδρος, Νάξος, Πάρος), Εύβοια, Ναύπακτος, Αίγινα, Β. Σποράδες, Κύπρος, αλλά και ολόκληρη η Πελοπόννησος κατά την περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας (1685-1715). Επιπλέον, στο βενετικό κράτος της Θάλασσας εντάχθηκαν σταδιακά, από το β' μισό του 14ου έως το β' μισό του 17ου αι., και τα Ιόνια Νησιά⁸⁹, όπως αναλυτικά θα παρουσιαστεί σε επόμενο κεφάλαιο.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η εγκαθίδρυση του βενετικού Κράτους στην Ανατολή θα μπορούσε να χωριστεί σε τρεις φάσεις. Η πρώτη φάση αφορά την περίοδο από το 1204 μέχρι τα μέσα του 14ου αι. Στη νέα πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους Σταυροφόρους και τους συμμάχους τους Βενετούς, η Βενετία, σύμφωνα με τη συνθήκη κατάτμησης εδαφών της αυτοκρατορίας, γνωστή ως *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, έλαβε ως

⁸⁶ J. Martin, D. Romano, «*Reconsidered Venice*», επιμ. J. Martin, D. Romano, *Reconsidered Venice, The History and Civilization of an Italian City-State 1297–1797*, Βαλτιμόρη 2000, 1.

⁸⁷ Terraferma: Verona, Padova, Vicenza, Brescia, Bergamo, Ravenna, Treviso, Feltre, Belluno, Friuli, Gorizia, Crema, Rovigo, Motta di Livenza, Bassano, i Sette Comuni dell'Altopiano di Asiago, Cologna Veneta, Polesine, Rovereto, Carnia, Cadore, Adria. Βλ. χάρτη, παρ. πηγών, 1.

⁸⁸ Για την Ίστρια και τη Δαλματία δεν υπάρχει καμιά αναφορά, εφόσον δεν ανήκουν στον ελληνοβενετικό χώρο.

⁸⁹ Κ. Τσικνάκης, «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 21-64.

λάφυρο ένα μεγάλο τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας⁹⁰. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε ως η απαρχή της γένεσης του Θαλάσσιου Κράτους της Βενετίας⁹¹. Ωστόσο, μέσα στα επόμενα 15 χρόνια, η Μαρκιανή Πολιτεία για διάφορους λόγους⁹², είχε τεράστιες απώλειες των εδαφών που απέκτησε με την *Partitio* του 1204.

Η δεύτερη φάση της ιστορίας της Βενετίας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο από το β' μισό του 14ου έως τα μέσα του 15ου αι., χαρακτηρίζεται από μια παράδοξη ιστορική πραγματικότητα. Από τη μία πλευρά, η εμφάνιση των Οθωμανών στη βαλκανική χερσόνησο δημιούργησε νέους συσχετισμούς δυνάμεων. Επί έναν αιώνα, με αφετηρία την κατάληψη της Καλλίπολης⁹³ το 1354, οι Οθωμανικές δυνάμεις περιέκλειαν ασφυκτικά την Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα της εδαφικά συρρικνωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας⁹⁴, την οποία και τελικά κατέλαβαν το 1453, καθιστώντας εαυτούς τη νέα μεγάλη δύναμη της Ανατολικής Μεσογείου και τη σοβαρότερη απειλή για το βενετικό Κράτος της Θάλασσας. Ενώ από την άλλη, την ίδια περίοδο, η Βενετία πέτυχε τη σταθεροποίηση και την επέκτασή της, προσαρτώντας εδάφη του ελληνικού χώρου, είτε με την ανοχή είτε μάλιστα και με πρόσκληση των κατοίκων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Κέρκυρας. Στα 1386, κερκυραϊκή αντιπροσωπεία, μέλος της οποίας ήταν και ο Εβραίος David de Sem, ζητεί την έγκριση της βενετικής Συγκλήτου για την εθελούσια και ελεύθερη προσχώρησή της νήσου –*deditione libera e voluntaria*⁹⁵– και του ηπειρωτικού της εξαρτήματος, του Βουθρωτού⁹⁶ έναντι της παραχώρησης διαφόρων προνομίων.

⁹⁰ Στο βενετικό κράτος περιήλθαν: 1. Η ακτή του Μαρμαρά 2. Η περιοχή δυτικά της Πίνδου 3. Τα νησιά του Ιονίου, Ζάκυνθος, Κεφαλονιά, Λευκάδα, Κέρκυρα 4. Το ΒΔ τμήμα της Πελοποννήσου, το εσωτερικό της, εκτός Αρκαδίας και η επαρχία Λακεδαιμόνος 5. Τα νησιά Άνδρος, Αίγινα, Σαλαμίνα, Ωρεοί και Κάρυστος Ευβοίας 6. Τμήμα από όσες περιοχές επρόκειτο μελλοντικά να κατακτηθούν, Τσικνάκης, «Ο ελληνικός χώρος», ό. π., 23.

⁹¹ M. Costantini, «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας έναντι των κτήσεών της στην Ανατολική Μεσόγειο», *Κέρκυρα μια μεσογειακή σύνθεση, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 22-25 Μαΐου 1996*, Κέρκυρα 1998, 71.

⁹² α. Ανάκτηση εδαφών από τους Βυζαντινούς β. Κατάκτηση εδαφών από άλλους Λατίνους γ. Εκχώρηση εδαφών από την ίδια τη Βενετία σε Βενετούς και Λατίνους κυρίους.

⁹³ Σήμερα Γκελιμπολού, Τουρκία.

⁹⁴ Παπαδία-Λάλα, Παπαδία-Λάλα, «Οι Έλληνες και η Βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα 1993, 178 (στο εξής: Παπαδία-Λάλα, «Έλληνες και Βενετοί»).

⁹⁵ Ε. Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2002, 35.

⁹⁶ Ο Βουθρωτός σήμερα ανήκει στην Αλβανία. Τους Βενετούς τους ενδιέφερε κυρίως το φρούριό του, που προσέφερε ασφάλεια στην Κέρκυρα και τα πλούσια ιχθυοτροφεία του που προσέφεραν εισόδημα στη Βενετία. Κατά τον 15ο αι. η πόλη εγκαταλείφθηκε και διατηρήθηκε μόνο το φρούριο και τα ιχθυοτροφεία που συχνά προσβάλλονταν από τους Τούρκους. Για τον Βουθρωτό βλ. R. Hodges, W. Bowden, K. Lako, *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-9*, Οξφόρδη 2004.

Στην τρίτη και τελευταία φάση, που εκτείνεται από το 1453 μέχρι την κατάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας (1797), η ιστορία της Βενετίας διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό από την εμπλοκή της με τους Οθωμανούς στους επτά πολέμους, που σημειώθηκαν στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου από τον 15ο έως και τον 18ο αι. (1463-1718). Οι πόλεμοι αυτοί είχαν ως αποτέλεσμα τη συχνή εναλλαγή εδαφών ανάμεσα στους δύο αντιπάλους, με σοβαρές συνέπειες για τους πληθυσμούς που τις κατοικούσαν και οι οποίοι, κατά περίπτωση, τάσσονταν υπέρ του ενός ή του άλλου αντιπάλου ή τηρούσαν ουδέτερη στάση⁹⁷.

Ειδικότερα στα Ιόνια Νησιά και τα ηπειρωτικά τους εξαρτήματα (Πάργα και Βουθρωτός για την Κέρκυρα, Πρέβεζα και Βόνιτσα για τη Λευκάδα) η βενετοκρατία είχε διαφορετικές χρονικές αφητηρίες και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1797, με την υπογραφή της συνθήκης του Καμποφόρμιο⁹⁸. Πιο αναλυτικά, στην Κέρκυρα, στους Παξούς και τους Αντίπαξους η περίοδος της βενετοκρατίας διήρκεσε 411 έτη (1386-1797), στη Ζάκυνθο 313 έτη (1484-1797), στα Κύθηρα 434 έτη (1363-1797), στην Κεφαλονιά 297 έτη (1500-1797), στην Ιθάκη 295 έτη (1502-1797) και στη Λευκάδα 113 έτη (1684-1797)⁹⁹. Σημειώνεται ότι η πολιτική ενοποίηση των Ιόνιων Νησιών (*Isole di Levante*)¹⁰⁰ επιτεύχθηκε μόλις στο β' μισό του 17ου αι., με την προσάρτηση και της Λευκάδας, ενώ μετά και την υποταγή της Πελοποννήσου στους Οθωμανούς, το 1715, τα Ιόνια Νησιά αποτέλεσαν επί σχεδόν οκτώ δεκαετίες τις μοναδικές κτήσεις της Βενετίας στην Ανατολή.

Όταν τα Ιόνια Νησιά καταλήφθηκαν από τους Βενετούς, ο πληθυσμός τους ήταν σχετικά αραιός¹⁰¹. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα αυτό, η Βενετία προχώρησε σε μετακινήσεις πληθυσμών προς τις συγκεκριμένες θαλάσσιες κτήσεις της. Καθολικοί από την Terraferma¹⁰² και κυρίως Ορθόδοξοι Ελληνοαλβανοί

⁹⁷ Π.χ. η Εύβοια τάχθηκε υπέρ των Βενετών (η απώλειά της το 1479 ήταν η σημαντικότερη συνέπεια του Α' βενετοτουρκικού πολέμου), η Αίγινα ενώ το 1451 προσαρτήθηκε στο βενετικό Κράτος με πρόσκληση των κατοίκων της, το 1715 τάχθηκε υπέρ των Οθωμανών. Οι ιδεολογικές θέσεις των κατοίκων της Πελοποννήσου μεταβάλλονταν συχνά στους δύο τελευταίους βενετοτουρκικούς πολέμους, λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η Βενετία από τον 17ο αι. και μετά, βλ. Παπαδιά-Λάλα, «Έλληνες και Βενετοί», ό. π. 179-180, 184.

⁹⁸ Συνθήκη μεταξύ Γαλλίας και Αυστρίας, που οδήγησε στην κατάλυση του βενετικού κράτους, Τσικνάκης, «Ο ελληνικός χώρος», ό. π., 64.

⁹⁹ Σπ. Γασπαρινάτος, *Η βενετοκρατία στα νησιά του Ιονίου πελάγους*, Αθήνα 2009, 15.

¹⁰⁰ Κ. Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια νησιά*, Βενετία 2007, 25.

¹⁰¹ Η Ιθάκη ήταν έρημη το 1504, ενώ το 1575 είχε 600 οικογένειες, Γασπαρινάτος, ό. π., 87.

¹⁰² Στα Ιόνια νησιά δεν απαντούν τα αστικά κέντρα του μεγέθους της Terraferma. Ενδεικτικά, η Brescia έφτασε τους 48.500 κατοίκους το 1493, τους 65.000 κατοίκους το 1505, ενώ η τοπική εβραϊκή κοινότητα αποτελούσε ένα ολιγάριθμο σώμα. S. Bowd, *Venice's Most Loyal City, Civic Identity in Renaissance Brescia*, Λονδίνο 2010, 18, 156.

από τις απέναντι υπό τους Οθωμανούς ελληνικές περιοχές μετέβησαν στα νησιά, ιδίως στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, ως έποικοι¹⁰³. Επιπλέον, ο πληθυσμός των νησιών ενισχύθηκε με τους πολυάριθμους πρόσφυγες που κατέφθαναν εκεί από κατελιμμένες από Οθωμανούς άλλοτε βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές¹⁰⁴.

Ειδική κατηγορία εποίκων, διακριτών και ουσιαστικά ξένων, αποτέλεσαν οι εβραϊκοί πληθυσμοί, που κατέφευγαν στις κατά βάση ελληνορθόδοξες κοινωνίες των βενετικών κτήσεων του Κράτους της Θάλασσας (13ος-18ος αι.)¹⁰⁵.

Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η πόλη της Κέρκυρας, που παρουσίαζε ήδη από την ανδηγαυική περίοδο μια μορφή αστικής ανάπτυξης, το 1499 αριθμούσε 8.956 κατοίκους¹⁰⁶ και έναν αιώνα μετά (1602) 22.170 κατοίκους¹⁰⁷, εκ των οποίων οι 400 ήταν Εβραίοι¹⁰⁸. Η Ζάκυνθος, η οποία στα πρώτα χρόνια της βενετοκρατίας ήταν σχεδόν έρημη (136 οικογένειες το 1484), αναπτύχθηκε ταχύτατα στις αρχές του 16ου αι.¹⁰⁹ και το 1527 αριθμούσε 17.255 κατοίκους, εκ των οποίων οι 204 ήταν Εβραίοι¹¹⁰. Ο πληθυσμός των Ιόνιων Νησιών τελικά, την περίοδο 1765-1766, έφτασε τους 111.439 κατοίκους και το 1780 τους 150.908 κατοίκους. Στη δύση της βενετοκρατίας υπήρχαν 155.770 κάτοικοι σε όλα τα Ιόνια Νησιά¹¹¹, ενώ οι Εβραίοι εξακολουθούσαν να αποτελούν πληθυσμιακή μειονότητα.

Διοίκηση

Κατά το πάγιο βενετικό σύστημα, η διοικητική οργάνωση στα Ιόνια Νησιά οργανώθηκε σε δύο επίπεδα, το ανώτερο και το κατώτερο, που επανδρώνονταν αντίστοιχα από Βενετούς πατρικούς¹¹² της Μητρόπολης με διετή θητεία¹¹³, και από μέλη των τοπικών κοινωνιών.

¹⁰³ M. Kolyvã, «La penetrazione della Repubblica Veneta nella contea palatine degli Orsini e nel ducato dei di Tocco nelle isole Ionie», *Italoελληνικά. Rivista di cultura greco-moderna* 1 (1988), 86.

¹⁰⁴ Για το θέμα βλ. Αν. Παπαδία-Λάλα, «Εγκαταστάσεις πληθυσμών στην Ελληνοβενετική Ανατολή. Μια όψη του μεταναστευτικού φαινομένου», επιμ. Γ. Βαρζελιώτη – Κ. Τσικνάκης, *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα 2013, 619-631 (Στο εξής: Παπαδία-Λάλα, «Πληθυσμοί»).

¹⁰⁵ Ο. π., 630.

¹⁰⁶ Γασπαρινάτος, ό. π., 85.

¹⁰⁷ Χ. Μαλτέζου, «Ο αντίκτυπος της τουρκικής κατάκτησης της Κρήτης στα Ιόνια», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 213.

¹⁰⁸ Γ. Παγκράτης, *Οι εκθέσεις των Βενετών βαΐλων και προνοητών της Κέρκυρας (16ος αιώνας)*, Αθήνα 2008, 297.

¹⁰⁹ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 25, 343.

¹¹⁰ Τζιβάρα, ό. π., 269.

¹¹¹ E. Kosmatou, *La population des îles Ioniennes XVIIIème à XIXème siècle*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι 2000, 611.

¹¹² Οι Ευγενείς που εκλέγονταν από το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας και οι αρμοδιότητές τους καθορίζονταν από επίσημο έγγραφο, την *comissio*, που τους παραδινόταν πριν αναχωρήσουν από τη Μητρόπολη και το περιεχόμενο της οποίας όφειλαν με όρκο να τηρούν. Διέθεταν διάφορες εξουσίες, στρατιωτική, δημοσιονομική, οικονομική, αλλά πάντοτε ως διαμεσολαβητές, μεταξύ της Κυριάρχου

Στην πρώτη κατηγορία ανήκε ο γενικός προνοητής θαλάσσης (pronveditor general da mar) και, από τον 16ο αι., γενικός προνοητής της ανατολής (pronveditore generale del Levante), ανώτατος αξιωματούχος, αρχηγός και διοικητής όλων των βενετικών και εγχωρίων δυνάμεων του Ιονίου, με έδρα την Κέρκυρα. Στην Κέρκυρα, ο ανώτατος βενετός αξιωματούχος ονομαζόταν βάλιος¹¹⁴ και πλαισιωνόταν από δύο συμβούλους (καμεράριους ή καμερλέγκους) και έναν προνοητή καπετάνιο, οι οποίοι απάρτιζαν την ανώτερη διοίκηση (reggimento) στο νησί¹¹⁵. Στη βενετική διοίκηση της Κέρκυρας ανήκαν ο αρχηγός και ο φρούραρχος της ακρόπολης και των φρουριών (καστελάνος και καπιτάνος). Αντίστοιχα, τριμελής διοίκηση απαντά και στη Ζάκυνθο. Ο επικεφαλής του reggimento της Ζακύνθου έφερε τον τίτλο του προνοητή, (pronvenditor) με δύο συμβούλους. Σε γενικές γραμμές, ο διοικητικός μηχανισμός των δύο αυτών νησιών είχε πολλές ομοιότητες. Το ανώτερο διοικητικό σύστημα της Κεφαλονιάς απαρτιζόταν από τον προνοητή και τους δύο συμβούλους. Στη Λευκάδα ορίστηκαν δύο βενετοί αξιωματούχοι, ο έκτακτος και ο τακτικός προνοητής, μαζί με δύο συμβούλους¹¹⁶.

Μέσα από ένα πολλαπλό δίκτυο σχέσεων, δράσεων και αλληλεπιδράσεων της κεντρικής και τοπικής εξουσίας, ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι Βενετοί εκπρόσωποι ήταν καθοριστικός: οι κυβερνήτες, ασκώντας εξουσία με τα όποια προβλήματα και δυσλειτουργίες υπήρξαν, διατήρησαν την επαφή μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας, συνδέοντάς τα σε ένα σύνολο και αποτέλεσαν ένα έγκυρο σημείο επαφής μεταξύ Μητρόπολης και βενετικού Κράτους της Θάλασσας.

Παράλληλα, σε όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας, εκτός από τη βενετική διοίκηση, υπήρχε και η τοπική. Τις θέσεις τοπικών αξιωματούχων καταλάμβαναν τα μέλη των τοπικών αστικών κοινοτικών συμβουλίων του εγχωρίου χριστιανικού πληθυσμού, με τον τίτλο είτε του ευγενή, είτε στην περίπτωση της Κέρκυρας και της

και της κτήσης της οποίας διοικούσαν, M. dal Borgo, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα Α'*, ό. π., 75. Από το 1524 οι ανώτεροι αξιωματούχοι του βενετικού Κράτους της Θάλασσας υποχρεώθηκαν να καταθέτουν μετά τη λήξη της θητείας τους και σε διάστημα δεκαπέντε ημερών από την άφιξή τους στη Βενετία μια γραπτή έκθεση πεπραγμένων, τη relazione, στην οποία περιέγραφαν τη συνολική κατάσταση του τόπου του οποίου διοικούσαν, Παγκράτης, ό. π., 29.

¹¹³ Α. Παπαδάκη, «Τοπικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα Α'*, ό. π., 83.

¹¹⁴ Στον Χάνδακα λεγόταν δούκας, στο Ρέθυμνο και τα Χανιά *ρέκτορας (rettore)* στην Εύβοια βάλιος, στην Κύπρο *τοποτηρητής-luogotenente (capitano)* στην Αμμόχωστο, στο Άργος *podestà* και *capitano* ή *rettore*, στη Μεθώνη και την Κορώνη *castellano*, στην Τήνο και τη Μύκονο *rettore dui Tine e Micone*.

¹¹⁵ Για τη διοικητική οργάνωση βλ. Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., σε πολλά σημεία και Α. Τζαβάρα, «Διοικητική διάρθρωση της Μητρόπολης», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα Β'*, ό. π., 757-766.

¹¹⁶ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 305, 306, 370, 431, 435.

Ζακύνθου, του cittadino¹¹⁷, με αρμοδιότητες σε ευρύ φάσμα του διοικητικού μηχανισμού, ενώ οι κατώτεροι αξιωματούχοι και υπάλληλοι προέρχονταν από τα υποδεέστερα κοινωνικά στρώματα¹¹⁸. Τα τοπικά αξιώματα ήταν πολυάριθμα, διέθεταν ποικίλα χαρακτηριστικά, ανάλογα με την κτήση, διακρίνονταν σε αυτά της πόλης και της υπαίθρου και χωρίζονταν σε άμισθα ή τιμητικά (π.χ. σύνδικοι, ετήσιοι δικαστές, κήνσορες) και έμισθα (π.χ. δημόσιοι ζυγιστές). Στο κοινοτικό επίπεδο η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος διέθεταν, κατά βάση, τα ίδια αξιώματα, με μικρές διαφορές στα εξωτερικά στοιχεία τους κι όχι στην ουσία της λειτουργίας τους. Στους Παξούς, οι αρχές της Κέρκυρας διόριζαν, μεταξύ των εγχωρίων, αξιωματούχο με τον τίτλο του καπετάνιου. Εξαιτίας της ατελούς κοινοτικής οργάνωσης, η εκπροσώπηση του πληθυσμού των Παξών περιοριζόταν σε μια χαλαρή μορφής συνέλευση, αγροτικού χαρακτήρα. Η κοινοτική λειτουργία στην Κεφαλονιά ακολουθούσε τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου, όμως σε άμεση διαπλοκή με ισχυρά τοπικά οικογενειακά δίκτυα. Διοικητικά, η Ιθάκη συνδέθηκε με την Κεφαλονιά και ως επικεφαλής του διοικητικού μηχανισμού ορίστηκε Κεφαλονίτης αξιωματούχος, με τον τίτλο του καπετάνιου, που εκλεγόταν από το κοινοτικό συμβούλιο. Στη Λευκάδα επίσης θεσπίστηκαν κατώτερα αξιώματα, που η εκλογή τους γινόταν από το κοινοτικό συμβούλιο¹¹⁹.

Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις

Μέσα από μακροχρόνιες διαδικασίες¹²⁰ (1297-1720) η κοινωνία της Βενετίας έλαβε την τελική της διάκριση σε *ευγενείς* (Βενετούς πατρικίους-μέλη του Μεγάλου

¹¹⁷ Ενώ στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο *cittadini* ονομάζονται τα μέλη του κοινοτικού συμβουλίου, στη βενετική Κρήτη οι *cittadini* απαρτίζουν τα εκτός των συμβουλίων κοινοτικά σώματα των πόλεων (πολίτες/αστοί).

¹¹⁸ Παπαδάκη, ό. π., 83.

¹¹⁹ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 311-314, 334, 370, 415, 423, 435.

¹²⁰ Κατά την πρώιμη περίοδο του βενετικού κράτους, μεταξύ 8ου-12ου αι. η Βενετία ήταν δουκάτο, με επικεφαλής τον δόγη, ισόβιο ανώτατο άρχοντα και τον βενετικό λαό, που στη συνέλευσή του, θεωρητικά, εξέλεγε τον ηγεμόνα και είχε συμβουλευτικές αρμοδιότητες. Σταδιακά, αναδείχθηκε ένα ιδιαίτερο κοινωνικό σώμα, που ατύπως προσδιόριζε τα μέλη του ως «ευγενείς», με κύρια χαρακτηριστικά τη μακρά εγκατάστασή του στην πόλη και τη συμμετοχή του σε κερδοφόρα αστικά επαγγέλματα. Το σώμα αυτό μετείχε σταθερά στην τοπική διοίκηση και ήδη από το β' μισό του 12ου αι., επάνδρωνε το Μεγάλο Συμβούλιο (*Maggior Consiglio*), νέο, κυρίαρχο βενετικό όργανο, στη θέση της ουσιαστικά καταργημένης συνέλευσης του λαού. Συν τω χρόνω, ουσιαστικά το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αποκλείστηκε από τις πολιτικές λειτουργίες και η βενετική ευγένεια αποτέλεσε ιδιότητα ισόβια και κληρονομική για τους άρρενες. Ως απότοκο αυτών των διεργασιών, το 1297 (δόγης ο Pietro Gradenigo, περίοδος εξουσίας 1289-1311) συντελείται το «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου –*Serrata di Maggior Consiglio*– μια διαδικασία που έλαβε τα τελικά χαρακτηριστικά της μέσα στην τρίτη δεκαετία του 14ου αι., έθεσε αυστηρές θεσμοθετημένες προϋποθέσεις για εκείνον που ήθελε να γίνει μέλος του και ολοκλήρωσε την αριστοκρατική δομή των κυβερνητικών σωμάτων. Το «κλειστό» πλέον Μεγάλο Συμβούλιο αποτελούσε το σώμα των ευγενών και ταυτιζόταν με την τάξη τους. Τον ίδιο αιώνα (1323) καθιερώθηκε το *Registro della Nobilita*, το γνωστό και ως Χρυσή Βίβλος (*Libro d' Oro*), το βιβλίο-κατάλογος που υπήρχε στη Βενετία, στο οποίο καταγράφονταν τα ονόματα των Βενετών ευγενών-μελών του Μεγάλου Συμβουλίου, από το οποίο εκλέγονταν εκείνοι οι οποίοι θα

Συμβουλίου), *πολίτες/αστούς (cittadini)* και *λαός*. Το ίδιο κοινωνικό σχήμα εφαρμόστηκε κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο, σύμφωνα με το βενετικό πρότυπο, αναλόγως με τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις που επέβαλαν οι γεωφυσικές, κοινωνικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής. Ωστόσο, οι ελληνικές κτήσεις της Γαληνοτάτης, σε αντίθεση με τον αποκλειστικά αστικό μητροπολιτικό χώρο, στηρίζονταν σε δύο άξονες, στην πόλη και την ύπαιθρο.

Ο κόσμος της πόλης διακρινόταν σε τρεις κοινωνικές κατηγορίες: στην ανώτερη βαθμίδα ανήκαν τα μέλη των τοπικών κοινοτικών συμβουλίων, με τις αυξημένες διοικητικές αρμοδιότητες, όπως ήδη αναφέρθηκε, Λατίνοι ή Έλληνες, που, ανάλογα με την περιοχή καλούνταν *ευγενείς* ή συνηθέστερα *πολίτες*. Το δεύτερο κοινωνικό στρώμα αποτελούσε μια ρευστή κοινωνική κατηγορία, που επίσης ανάλογα με την περιοχή, καλούνταν *πολίτες/αστοί (cittadini)* ή *αστικοί (civili)*, ελληνορθόδοξοι κατά πλειοψηφία, οι οποίοι, ενώ καταλάμβαναν ορισμένα αξιώματα στην τοπική υπαλληλία, ήταν αποκλεισμένοι από τα κοινοτικά συμβούλια. Στην κατώτερη βαθμίδα, ο *λαός* ή *όχλος (popolo ή plebe)*, συμπεριλάμβανε σχεδόν συνολικά ελληνορθόδοξους κατοίκους των πόλεων, όπως τεχνίτες και μικρεμπόρους, συχνά συνασπισμένους σε συντεχνίες¹²¹. Στην ύπαιθρο κατοικούσε η συντριπτική πλειοψηφία των εγχωρίων πληθυσμών, που απαρτιζόταν, κατά κύριο λόγο, από ελληνορθόδοξους αγρότες. Από τα δύο «αντιμαχόμενα» πεδία, προβάδισμα κατείχε η πόλη, όπου αναπτυσσόταν ένας διαφορετικός τρόπος ζωής, εκ διαμέτρου αντίθετος με εκείνον της υπαίθρου¹²².

Η *πόλη* υπήρξε το πλαίσιο ανάπτυξης της αστικής κοινοτικής οργάνωσης. Τα Κύθηρα διαμορφώνουν την πρώτη κλειστή αριθμητικά προσδιορισμένη κοινότητα του ελληνικού χώρου (1573). Η Κέρκυρα αποτελεί το τυπικό παράδειγμα της μετάβασης από την πρώιμη ανοικτή κοινοτική οργάνωση στους σταδιακούς αποκλεισμούς και τη διαμόρφωση κλειστού κοινοτικού συμβουλίου (1572 - α' μισό του 17ου αι.). Η Ζάκυνθος ακολουθεί πιστά το κερκυραϊκό πρότυπο, αλλά και το

καταλάμβαναν τις διοικητικές θέσεις της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας και είχαν πολιτικά δικαιώματα, αργότερα το βιβλίο γεννήσεων (1506) και γάμων (1526). Μετά το 1720 αναγνωρίζεται και μια νέα κοινωνική κατηγορία, οπότε τα κοινωνικά στρώματα της Βενετίας απάρτισαν τελικά οι ευγενείς, οι πολίτες/αστοί και ο λαός. Για το θέμα ενδεικτικά βλ. D. Queller, *Il patriziato veneziano. La realtà contro il mito*, Ρώμη 1987, S. Andretta, *La repubblica inquieta: Venezia nel Seicento tra Italia ed Europa*, Ρώμη 2000, A. Zorzi, *La Repubblica del Leone. Storia di Venezia*, Μιλάνο, 2001, C. Diehl, *La Repubblica di Venezia*, Ρώμη 2004.

¹²¹ Για τις συντεχνίες βλ. Α. Πανοπούλου, «Επαγγέλματα, συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα* Α', ό. π., 155-187.

¹²² Αν. Παπαδία-Λάλα, «Η κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 106-108 (στο εξής: Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση»).

υπερβαίνει μετά το 1683, με τη θέσπιση κλειστού συμβουλίου με προσδιορισμένο αριθμό οικογενειών-μελών. Ιδιάζοντα κοινοτικά χαρακτηριστικά εμφανίζει η Κεφαλονιά, με ασυνέχειες και παρεκκλίσεις από το κλασικό κοινοτικό πρότυπο των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, ενώ εξ αρχής κλειστό σε αριθμό κοινοτικών οικογενειών υπήρξε το συμβούλιο της όψιμης βενετικής κτήσης της Λευκάδας. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η απουσία αστικής κοινότητας στους Παξούς και η ατελής κοινοτική οργάνωση στην Ιθάκη, στο πλαίσιο μιας περιορισμένης συσσωμάτωσης αγροτοαστικού τύπου¹²³.

Αναλυτικότερα, η *αστική κοινότητα* ήταν ένα θεσμικά αναγνωρισμένο συλλογικό όργανο από την Κυρίαρχο, που σταδιακά απαρτιζόταν από τους ολιγάριθμους κοινωνικά επιφανείς κατοίκους κάθε πόλης, αντιπροσώπευε τον εγχώριο πληθυσμό ενώπιον των βενετικών αρχών και λάμβανε μέρος στην άσκηση της τοπικής διοίκησης¹²⁴. Η είσοδος στην αστική κοινότητα προϋπέθετε αυστηρά θεσμοθετημένους όρους: διαμονή στην πόλη, αποχή από χειρωνακτική ή βάνουση τέχνη (μικρέμποροι, καταστηματάρχες, τεχνίτες, εργάτες¹²⁵) επί τρεις γενεές, γέννηση από νόμιμο γάμο, συμπληρωμένο το 25ο έτος της ηλικίας, κοινωνική υπόληψη (χωρίς ποινική καταδίκη), ενώ ο πλούτος αποτέλεσε ένα μη θεσμοθετημένο, αλλά ισχυρότατο μέσο διεΐσδυσης στο σώμα της κοινότητας¹²⁶. Σε μια σταθερή πορεία προς κλειστά θεσμοθετημένα σχήματα, που συνεπαγόταν τον αποκλεισμό για το πολυπληθέστερο τμήμα των κατοίκων, η συμμετοχή στην αστική κοινότητα σήμαινε για τα μέλη της κατοχή πολιτικών δικαιωμάτων, συμμετοχή στην τοπική διοίκηση, δυνατότητα αποστολής *πρεσβειών*¹²⁷ στη Βενετία. Αντίθετα, εκτός κοινότητας και συνακολούθως πολιτικών δικαιωμάτων παρέμεναν οι υπόλοιποι κάτοικοι της πόλης, ο λαός, το ανώτερο τμήμα του οποίου αργότερα αποτέλεσε τους *civili*. Οι αγροτικοί πληθυσμοί από την πλευρά τους ήταν κατ' αρχήν αποκλεισμένοι από την κοινότητα ως μη κάτοικοι πόλης.

¹²³ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 255-256, 425.

¹²⁴ Ο. π., 41.

¹²⁵ Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση», ό. π., 111.

¹²⁶ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 42, Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Νομικο-κοινωνική θέση, Αντιλήψεις, Συμπεριφορές 16ος-17ος», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 85, βλ. επίσης Α. Τζαβάρα, «Η κοινωνία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Β', ό. π., 767-786.

¹²⁷ Ο θεσμός των πρεσβειών παρείχε στους πληθυσμούς των βενετικών κτήσεων τη δυνατότητα της άμεσης επικοινωνίας με τις μητροπολιτικές αρχές και της απευθείας υποβολής ποικίλων αιτημάτων, αλλά και των παραπόνων τους σχετικά με τις αυθαιρεσίες της τοπικής διοίκησης, βλ. Μ. Κουμανούδη, «Με αφορμή την ηλεκτρονική καταγραφή των πρεσβειών της βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-15ος αι.): μια πρώτη προσέγγιση του αρχαιακού υλικού», *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007), 152.

Επίσης, η είσοδος στα αστικά συμβούλια των πόλεων ήταν απροσπέλαστη για τους Εβραίους κάθε κτήσης, οι οποίοι όμως διέθεταν δικές τους κοινότητες, αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο μια άλλη μορφή συσσωμάτωσης του αστικού χώρου. Η εβραϊκή κοινότητα αφενός καθόριζε γενικές, θρησκευτικές και ηθικές αρχές, αφετέρου αποτελούσε ενοποιητικό παράγοντα για τα μέλη της, ήταν επίσημα αναγνωρισμένη από την Κυρίαρχο και είχε το δικαίωμα της αποστολής πρεσβειών¹²⁸ στη Βενετία για να διεκδικήσει τα δικά της (το 1387 οι Εβραίοι διαμαρτύρονταν στη Βενετία ότι οι αξιωματούχοι της λιθοβολούσαν τη συνοικία τους ορισμένες μέρες τον χρόνο από τα τείχη και τους πύργους, ενώ το 1425 εκπρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας ζητούσαν από τη Βενετία να μην τους αφαιρεθούν οι οικίες που τους ανήκαν, η ιδιοκτησία των οποίων είχε επικυρωθεί τον Σεπτέμβρη του 1423 με γραπτή απόφαση της βενετικής Συγκλήτου)¹²⁹.

Οι ολιγάριθμοι Εβραίοι της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, ενώ βρίσκονταν στο περιθώριο του κοινωνικού σχήματος και ήταν αποκλεισμένοι από τα κοινοτικά συμβούλια, ωστόσο διαδραμάτιζαν ενεργό ρόλο στην τοπική οικονομία και την ευρύτερη ζωή, κατοικώντας στις πόλεις σε ξεχωριστές συνοικίες, τις *εβραϊκές* (*judecche*).

Η συμβίωση των Εβραίων με τους χριστιανικούς πληθυσμούς κατά κύριο λόγο στα δύο νησιά υπήρξε ομαλή, παραταύτα, όπως θα αναφερθεί διεξοδικά σε επόμενο κεφάλαιο, δεν έλειψαν οι εντάσεις, που σε ορισμένες περιπτώσεις εκδηλώθηκαν με σύγκρουση και περιστατικά βίας.

Ορθόδοξη και Λατινική (Καθολική) Εκκλησία

Μετά το 1204, η Λατινική Εκκλησία εγκαταστάθηκε σε ολόκληρο τον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Η στάση της Βενετίας έναντι της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε κάθε κτήση ήταν διαφορετική και σχετιζόταν με τον χρόνο και κυρίως τον τρόπο προσάρτησής της στο βενετικό κράτος. Ειδικότερα, στην Κρήτη, όπου η αντίσταση του πληθυσμού απέναντι στους Βενετούς ήταν εντονότερη, η ορθόδοξη αρχιεπισκοπή καταργήθηκε και στη θέση των Ορθόδοξων επισκόπων τοποθετήθηκαν Λατίνοι επίσκοποι.

Στην Κέρκυρα, σε συνέχεια της ανδηγαυικής κυριαρχίας, επίσης δεν υπήρχε ορθόδοξη επισκοπή, αλλά λατινική επισκοπή. Αξίζει να αναφερθεί ότι κατά τον 17ο

¹²⁸ Καραπιδάκης, «Για την Εβραϊκή κοινότητα Κέρκυρας», ό. π., 150.

¹²⁹ Sathas, 3, ό. π., 286-287, βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 108.

και 18ο αι. οι Εβραίοι συμμετείχαν ενεργά στην πομπή του *ingresso*¹³⁰ του Λατινεπισκόπου στην Κέρκυρα. Στην πομπή αυτή αναπαρίστατο η θρησκευτική τάξη που ίσχυε στο νησί, όπου η Λατινική Εκκλησία είχε την ευκαιρία να μεταδώσει στον ορθόδοξο πληθυσμό το μήνυμα της διοικητικής της υπεροχής, ενώ για τους Εβραίους η συμμετοχή τους στην πομπή ήταν η επιβεβαίωση των προνομίων τους. Η σύνθεση και η διάταξη της πομπής των Εβραίων της Κέρκυρας επιδίωκε να «επισημάνει την καταγωγή τους, τις περιπέτειες του λαού τους και τις συνήθειές τους, με τις οποίες εξέφραζαν την εκούσια και σταθερή επιμονή στους νόμους τους¹³¹».

Επικεφαλής των Ορθόδοξων ήταν ο λεγόμενος *Μέγας Πρωτοπαπάς*, ο οποίος δεν είχε το δικαίωμα να προβαίνει σε χειροτονίες ιερέων, λόγος για τον οποίο οι τελευταίοι αναγκάζονταν για να χειροτονηθούν να μεταβαίνουν σε άλλους τόπους, όπου διατηρούνταν ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές (π.χ. στη Μεθώνη).

Από την άλλη, οι Ορθόδοξοι κληρικοί ήταν απαλλαγμένοι από κάθε αγγαρεία, προνόμιο που είχε δοθεί από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και που εξακολούθησε να ισχύει και επί βενετικής κυριαρχίας. Αντίθετα, η ορθόδοξη επισκοπή διατηρήθηκε σε περιοχές όπου η βενετική έλευση υπήρξε ομαλή, όπως σε Μεθώνη, Κορώνη, Κύθηρα, Μονεμβασία, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά¹³².

Οι Ελληνορθόδοξοι διαβιούσαν σ' ένα πλαίσιο εξουσίας που προσδιοριζόταν θρησκευτικά ως λατινικό. Η αναγκαστική συμβίωση των δύο δογμάτων, ορθόδοξου και λατινικού, δημιούργησε προβλήματα σε θρησκευτικό και κατ' επέκταση και σε πολιτικό επίπεδο. Η Βενετία υποστήριζε την Καθολική Εκκλησία στις κτήσεις της, λόγω κοινού δόγματος, παραχωρώντας προνόμια στους Λατίνους ιεράρχες ή αναγνωρίζοντας παλαιά. Παράλληλα, δε δίστασε να έρθει σε ρήξη με την Καθολική Εκκλησία¹³³, δίνοντας προτεραιότητα στα δικά της πολιτικά συμφέροντα ή υποστηρίζοντας τους Ορθόδοξους υπηκόους της έναντι των απαιτήσεων και των πιέσεων της Λατινικής εκκλησίας λόγω και των ιστορικών συγκυριών (π.χ. το 1571, η

¹³⁰ *Ingresso*: η επίσημη τελετουργική υποδοχή επιφανών προσώπων, Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βενετικής Κυριαρχίας (14ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2014, (α' εκδ. 1999), 141.

¹³¹ Ο. π., 247.

¹³² Σπ. Καρύδης, «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 296, 304.

¹³³ Π.χ. το *Interdetto* του 1606, μια σοβαρή δικαστική και πολιτική-διπλωματική διαμάχη μεταξύ της Βενετίας και του Πάπα Παύλου Β', για το θέμα βλ. J. A. Eberhard, «Storia delle controversie tra Papa Paolo V e la Repubblica di Venezia», επιμ. S. Sorrentino, H. Spano, *La teologia politica in discussione*, Νάπολη 2012, 209-222.

απώλεια της Κύπρου από τους Οθωμανούς), προκειμένου να υπάρχει ηρεμία στις κτήσεις της.

Παρά τις αντιθέσεις τους, Καθολικοί και Ορθόδοξοι, επιδείκνυαν από κοινού εχθρική στάση απέναντι στους αλλόθρησκους Εβραίους. Η συστηματικά τροφοδοτούμενη προκατάληψη γενικά από τον χριστιανικό κλήρο ήταν εμφανής. Η κατάσταση οξύνθηκε κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης, με τη δράση της Καθολικής Εκκλησίας εναντίον της διακίνησης εβραϊκών βιβλίων στις βενετικές κτήσεις¹³⁴. Η έντονη επίδραση της Εκκλησίας και ο τρόπος που μεταφέρθηκε στους Χριστιανούς, Ορθόδοξους και Καθολικούς, αλλοιωμένο το πνεύμα της χριστιανικής θρησκείας από τα χείλη των κληρικών και των δύο δογμάτων, ως έκφραση πίστης και θρησκευτικού καθήκοντος, ήταν ένας από τους πρωταρχικούς λόγους για τη διαιώνιση αντιλήψεων μίσους προς τους Εβραίους¹³⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα θρησκευτικού φανατισμού των Χριστιανών κατά των Εβραίων αποτελεί η περίπτωση Βιβάντε στην Κέρκυρα προς το τέλος της βενετοκρατίας (1776), γεγονός στο οποίο θα γίνει διεξοδική αναφορά στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Οικονομία και εμπόριο

Το οικονομικό σύστημα στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, παρά τις κρίσεις και τα προβλήματά του, περιείχε έναν δυναμισμό, που προσέδωσε π.χ. στην Κρήτη μια σημαντική θέση στο βενετικό εμπόριο (1204-1669) και στα Ιόνια Νησιά έναν εξίσου κεντρικό ρόλο για την επιβίωση της Βενετίας, όταν αυτή έπαψε –εξαιτίας των νέων οδών του εμπορίου στον Ατλαντικό– να δεσπόζει στην παγκόσμια οικονομία¹³⁶.

Στις θαλάσσιες βενετικές κτήσεις η οικονομία κατά βάση ήταν αγροτική, ωστόσο από ενωρίς σημειώθηκαν και ανεπτυγμένες αστικές δραστηριότητες εμπορικές, ναυτιλιακές, τεχνικές. Οι Εβραίοι εμφάνισαν ενεργό συμμετοχή σε ευρύ φάσμα της αστικής και αγροτικής οικονομίας, με μία από τις πρωτεύουσες ασχολίες τους να είναι ο έντοκος δανεισμός. Το στοιχείο αυτό συνέβαλε στη διαμόρφωση των εύθραυστων σχέσεων ανάμεσα σε Χριστιανούς και Εβραίους. Η ανάδειξη των σχέσεων αυτών αποτελεί έναν από τους στόχους της παρούσας εργασίας.

¹³⁴ Για το θέμα βλ. Τσιγκάκης, «Μέτρα» ό. π., 155-170.

¹³⁵ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 114.

¹³⁶ Ν. Καραπιδάκης, «Οικονομία και εμπόριο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 247-248.

Β. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Για τη συνθετική προσέγγιση του θέματος της εβραϊκής παρουσίας στα Ιόνια Νησιά στην υπό εξέταση περίοδο, θεωρήθηκε απαραίτητη μία σύντομη διαχρονική παρουσίαση της εβραϊκής ιστορίας.

Η ιστορία των Εβραίων στη μακραίωνη πορεία της συνδέθηκε με την περιέργεια, την επιφύλαξη, τον φθόνο, την εκμετάλλευση, την καχυποψία, την αντιπαλότητα, την προκατάληψη, τον φανατισμό, τη βία, το ασίγαστο μίσος, μέχρι την τελική λύση¹³⁷, που εξουσίες και κοινωνίες επέλεξαν εναντίον τους. Από την άλλη πλευρά, οι Εβραίοι προσέφεραν πρωτότυπες και συναρπαστικές προσεγγίσεις του κόσμου, που επηρέασαν και επηρεάζουν ευρύ φάσμα της πνευματικής ιστορίας της ανθρωπότητας μέχρι σήμερα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η εβραϊκή αντίληψη περί χρόνου κινούμενου σε γραμμική πορεία¹³⁸.

Ιστορική εισαγωγή: προέλευση, ορολογία, ιστορική εξέλιξη

Οι Εβραίοι¹³⁹ υπήρξαν λαός νομαδικός, σημιτικής¹⁴⁰ καταγωγής. Στα πρώτα στάδια της ιστορικής τους πορείας ήταν περιπλανώμενοι και οργανωμένοι σε φυλές. Κοιτίδα τους θεωρείται η νότια περιοχή της Μεσοποταμίας και συγκεκριμένα η Ουρ της Χαλδαίας¹⁴¹ του αρχαίου βαβυλωνιακού κράτους¹⁴². Η ιστορία της εβραϊκής διασποράς¹⁴³ αρχίζει με τη μετανάστευση στη γη Χαναάν¹⁴⁴ του Πατριάρχη τους Αβραάμ και τοποθετείται χρονικά στη χανανιτική ή αμοριτική μετανάστευση στα μέσα της τρίτης χιλιετίας π.Χ.¹⁴⁵, πιθανότατα, λίγο πριν¹⁴⁶ από τα χρόνια της

¹³⁷ Σχέδιο των Ναζί, που οδήγησε στο Ολοκαύτωμα. Για το θέμα βλ. D. Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933-1949*, Λονδίνο 2005, D. Bloxham, *The Final Solution, A Genocide*, Νέα Υόρκη 2009.

¹³⁸ S. Goldberg, «Accounts and Counts of Jewish Time», *Bulletin du Centre de Recherche Français à Jérusalem* 7 (2000), 93.

¹³⁹ Για τους Εβραίους γενικά, βλ. J. Efron, S. Weitzman, M. Lehmann, *The Jews: A History*, Νέα Υόρκη 2016 (α' εκδ. 2009), για τους Εβραίους από την πρώτη νεότερη εποχή ως σήμερα, βλ. H. M. Sachar, *A History of the Jews in the Modern World*, Νέα Υόρκη 2007.

¹⁴⁰ Γένεσις, 10:31. Για τους Σημίτες βλ. G. Anidjar, *Semites. Race, Religion, Literature*, Καλιφόρνια 2008.

¹⁴¹ Γένεσις, 11:27-28.

¹⁴² Για το βαβυλωνιακό κράτος, βλ. I. L. Finkel, M. J. Seymour, *Babylon*, Οξφόρδη 2009.

¹⁴³ Οι Εβραίοι είναι ο λαός με τη μεγαλύτερη διασπορά παγκοσμίως. Για το θέμα βλ. H. Wettstein (επιμ.), *Diasporas and Exiles: Varieties of Jewish Identity*, Μπέρκλεϋ 2002.

¹⁴⁴ Γένεσις 11:31.

¹⁴⁵ Για τη μετανάστευση του Αβραάμ βλ. Ηλ. Οικονόμου, *Παραδόσεις Αρχαιολογίας της Παλαιστίνης και Βιβλικής Θεσμολογίας*, Αθήνα 1992, 110-111.

¹⁴⁶ Για πολλά χρόνια, οι ερευνητές πίστευαν ότι ο Αβραάμ και ο Χαμουραμί, βασιλιάς της Βαβυλώνας, είχαν ζήσει την ίδια χρονική περίοδο. Σήμερα, υπάρχει η πεποίθηση ότι ο Αβραάμ έζησε

βασίλειας του Βαβυλώνιου Χαμουραμί (1792-1750 π.Χ.), στην περιοχή που θα αποτελέσει το λίκνο του πολιτισμού των Εβραίων, την *Παλαιστίνη* (Peleshetin), όπως είναι γνωστή από την εγκατάστασή τους μέχρι και σήμερα. Σε νέα μετακίνηση οι Εβραίοι παρέμειναν στην Αίγυπτο για διακόσια περίπου χρόνια, όταν βασίλευαν οι Φαραώ του Νέου Βασιλείου της Αιγύπτου (1570-1544 π.Χ.). Το εγχείρημα της *Εξόδου*¹⁴⁷ του εβραϊκού λαού από την Αίγυπτο και της καθοδήγησής του κατά τη διάρκεια των περιπλανήσεων, μέχρι την αποκατάστασή του στη *Γη της Επαγγελίας*¹⁴⁸, την Παλαιστίνη, το ανέλαβε ο Μωυσής, ο πιο σημαντικός προφήτης της εβραϊκής θρησκείας, θρησκευτικός ηγέτης και νομοθέτης.

Οι Εβραίοι επέστρεψαν στην Παλαιστίνη, δημιουργώντας το Βασίλειο του Ισραήλ, με πρώτο βασιλιά τον Σαούλ, στα τέλη του 11ου αι. π.Χ., βασιλεία που θα σηματοδοτήσει τη μετάβαση από τη φυλετική κοινωνία στη δημιουργία ενιαίου κράτους¹⁴⁹. Τον Σαούλ διαδέχθηκε ο Δαβίδ (τέλη 11ου - αρχές 10ου αι. π.Χ.). Ωστόσο, η μεγάλη ανάπτυξη έφθασε την περίοδο της βασιλείας του Σολομώντα¹⁵⁰ (10ος αι. π.Χ.). Μετά τον θάνατό του, το 922 π.Χ., το ενιαίο ισραηλιτικό βασίλειο διασπάστηκε. Δέκα από τις δώδεκα φυλές¹⁵¹ του ισραηλιτικού έθνους δημιούργησαν το βόρειο Βασίλειο του Ισραήλ, ενώ οι υπόλοιπες δύο το Βασίλειο του Ιούδα με πρωτεύουσα την Ιερουσαλήμ και το Βασίλειο του Βενιαμίν¹⁵². Το Βασίλειο του Ισραήλ καταλύθηκε από τους Ασσυρίους (722), ενώ ακολούθησε η κατάλυση του Βασιλείου του Ιούδα από τους Βαβυλωνίους. Η *Βαβυλωνιακή αιχμαλωσία* διήρκεσε 48 χρόνια (586-538 π.Χ.)¹⁵³ και σηματοδότησε την πρώτη φάση της εβραϊκής μετανάστευσης, γνωστής και ως *Διασποράς*. Η εξορία από τη Βαβυλώνα οδήγησε στην εγκατάσταση ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού στη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, όπου οι εγκατεστημένοι πλέον πληθυσμοί σχημάτισαν τις πρώτες κοινότητες. Με την επικράτηση των Περσών και την κατάλυση του βαβυλωνιακού

την περίοδο λίγο πριν από τη βασιλεία του Χαμουραμί, βλ. M. McClellan, «Abraham and the Chronology of Ancient Mesopotamia», *Answers Research Journal* 5 (2012), 141.

¹⁴⁷ Ως ανάμνηση αυτής της Εξόδου εορτάζεται το Ιουδαϊκό Πάσχα ή Πέσαχ.

¹⁴⁸ *Γένεσις* 15: 18.

¹⁴⁹ I. Finkelstein, *The Last Labayu: King Saul and the Expansion of the First North Israelite Territorial Entity*, επιμ. Y. Amit, et al, *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context*, Γουινόνα Λέικ 2006, 172.

¹⁵⁰ Για τους Δαβίδ και Σολομώντα, βλ. I. Finkelstein, N. A. Silberman, *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western tradition*, Νέα Υόρκη 2006.

¹⁵¹ Ρουβήν, Συμεών, Ιούδα, Ισάχαρ, Ζαβουλών, Βενιαμίν, Δαν, Νεφθαλί, Γαδ, Ασήρ, Εφραΐμ, Μανασή, *Γένεσις* 29:31-30:24.

¹⁵² H. Graetz, *History of the Jews*, τ. 1, Λονδίνο 2013 (α' εκδ. 1891), 339-364.

¹⁵³ Για τη Βαβυλωνιακή αιχμαλωσία και τις επιπτώσεις της, βλ. H. H. Ben-Sasson, *History of the Jewish People*, Τελ Αβίβ 1976, 159-184, Finkel, ό. π., 142-149.

κράτους, οι 4.600 εξόριστοι *Ιουδαίοι*¹⁵⁴, με το διάταγμα που εξέδωσε ο Πέρσης βασιλιάς Κύρος Β΄ ο Μέγας¹⁵⁵ το 538 π.Χ. σύμφωνα με το οποίο είχαν πλήρη θρησκευτική αυτονομία, ήταν ελεύθεροι να επιστρέψουν στα εδάφη τους¹⁵⁶.

Στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως αναφέρει ο Φλάβιος Ιώσηπος (Ιουδαίος ιστορικός, 37-100 μ.Χ.), ο Μακεδόνας κατακτητής επέτρεψε την ύπαρξη μιας κοινότητας εξαρτώμενης από το Ιερατείο του Ναού των Ιεροσολύμων που διοικούνταν από τον Αρχιερέα, με μόνο όρο να εκπληρώνει τις υποχρεώσεις της, ιδιαίτερα τις οικονομικές¹⁵⁷. Δύο αιώνες περίπου μετά τη νικηφόρα επανάσταση των Μακκαβαίων¹⁵⁸, εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στην Ιουδαία και την περιοχή της νέου επίδοξοι κατακτητές, οι Ρωμαίοι (63 π.Χ.). Οι Ιουδαιορωμαϊκοί πόλεμοι (66-135 μ.Χ.)¹⁵⁹ είχαν ολέθριες επιπτώσεις για τους ηττημένους Ιουδαίους: καταστροφή του (δεύτερου) Ναού του Σολομώντα (70 μ.Χ.), εκδίωξη από την Ιουδαία, λεηλασία και καταστροφή της Ιερουσαλήμ, η οποία ανοικοδομήθηκε εκ νέου από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό το 135 μ.Χ. και άλλαξε όνομα: η ειδωλολατρική Αιλία Καπιτολίνα αντικατέστησε την Ιουδαϊκή Ιερουσαλήμ¹⁶⁰.

Η ρωμαϊκή κυριαρχία είχε ως συνέπεια μια νέα διασπορά¹⁶¹. Η έξοδος σημαντικού μέρους του πληθυσμού της πυκνοκατοικημένης Ιουδαίας προς διάφορα μέρη του αρχαίου κόσμου έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη των εβραϊκών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο, θέμα στο οποίο θα γίνει διεξοδική αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

¹⁵⁴ *Ιερεμίας* 52, 28-30.

¹⁵⁵ Για το διάταγμα του Κύρου, βλέπε, A. Kuhrt, «The Cyrus Cylinder and Achaemenid Royal Policy», *Journal of Studies of the Old Testament* 25 (1983), 83-97.

¹⁵⁶ Αν. Λουδάρου, «Στα Ίχνη της Εβραϊκής Παρουσίας στην Ελλάδα: Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια της μακραίωνης ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων», *Πρακτικά σεμιναρίου, Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα, 26-27 Φεβρουαρίου 2015*, Αθήνα 2015, 10. Για το θέμα της Διασποράς των Εβραίων στην αρχαιότητα βλ. S. Freyne, «Introduction: Studying the Jewish Diaspora in antiquity», επιμ. J. R. Bartlett, *Jews in the Hellenistic and Roman Cities*, Λονδίνο 2002, 1-5.

¹⁵⁷ Ζ. Σιρινελί, *Τα παιδιά του Αλέξανδρου. Ελληνική γραμματολογία των ελληνοιστικών, των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας, 334-519 μ.Χ.*, Αθήνα 2001, 264.

¹⁵⁸ Τον 2ο π.Χ. αι. η κίνηση του βίαιου εξελληνισμού των Ιουδαίων από τους Σελευκίδες βασιλείς είχε ως αποτέλεσμα την επανάσταση μιας μερίδας Ιουδαίων, οι οποίοι ονομάζονταν Μακκαβαίοι. Η έκβαση της επανάστασης των Μακκαβαίων (167-161 π.Χ.), όπως ονομάστηκε η εξέγερσή τους, ήταν επιτυχής για τους ίδιους. Εκδόθηκε διάταγμα που όριζε την αποκατάσταση της πατροπαράδοτης ιουδαϊκής θρησκείας, που είχε τεθεί εκτός νόμου το 167 π.Χ., S. Schwartz, «Beginnings», επιμ. N. de Lange, *The Illustrated History of the Jewish People*, Λονδίνο 1997, 20-32.

¹⁵⁹ Ήταν μια διαδοχική σειρά μεγάλων συγκρούσεων μεταξύ του Ρωμαϊκού κράτους και των Ιουδαίων, που έλαβαν χώρα τόσο στην Ιουδαία και την ευρύτερη περιοχή της όσο και στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μεσοποταμία. Για το θέμα βλ. N. Ροπς, *Η καθημερινή ζωή στην Παλαιστίνη στους χρόνους του Ιησού*, Αθήνα 2005 (α΄ εκδ. 1961).

¹⁶⁰ D. Bar, «Aelia Capitolina and the Location of the Camp of the Tenth Legion», *Palestine Exploration Quarterly* 130 (1998), 8.

¹⁶¹ Χάρτης, παρ. πηγών, 2.

Γ. ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ¹⁶²

Ένα ζήτημα που μπορεί να θεωρηθεί δικαίως ως απόκλιση από την κύρια συζήτηση του κεφαλαίου, ωστόσο είναι πολύ σημαντικό για να αγνοηθεί, αφορά την αποσαφήνιση ορισμένων όρων, οι οποίοι χρησιμοποιούνται συχνά χωρίς διάκριση και με την ίδια ακριβώς σημασία. Πρόκειται για τους όρους *Ιουδαίος*, *Εβραίος*, *Ισραηλίτης*, *Ισραηλινός*, *Εβραϊσμός*, *Ιουδαϊσμός*.

Ιουδαίος: Ο συγκεκριμένος όρος αποδίδεται στα εβραϊκά ως Γιεχουντί· ετυμολογείται ως αυτός που προέρχεται από τη φυλή του Ιούδα από το Βασίλειο του Ιούδα. Αρχικά προσδιόριζε τον κάτοικο της ευρύτερης περιοχής της Ιουδαίας. Από τον 2ο αιώνα π.Χ. ο όρος, και εξαιτίας της επανάστασης των Μακκαβαίων, παραπέμπει σε εθνική, ιστορική, πολιτιστική και θρησκευτική ταυτότητα¹⁶³. Στον ελληνικό χώρο ο όρος *Ιουδαίος* ουδέποτε υπήρξε δημοφιλής στον χριστιανικό πληθυσμό, ενδεχομένως λόγω της φωνητικής συγγενείας του με τον Ιούδα Ισκαριώτη¹⁶⁴ και τους συνειρμούς που έφερνε –το αρχέτυπο του προδότη–.

Εβραίος: Προέρχεται από την εβραϊκή ρίζα -ivri- που σημαίνει «περνώ στην αντίπερα όχθη» (Αβραάμ ο Περάτης¹⁶⁵) και αναφέρεται στην Έξοδο από την Αίγυπτο. Ο Ιουδαίος φιλόσοφος Φίλων ο Αλεξανδρεύς (20 π.Χ. - 45 μ.Χ.) στο έργο του «περί τῶν μετονομαζομένων καί ὧν ἕνεκα μετονομάζονται», χρησιμοποιεί τον όρο για να δηλώσει τον βιβλικό λαό του Ισραήλ¹⁶⁶. Σήμερα προσδιορίζει τον πιστό της εβραϊκής θρησκείας. Ως Εβραίοι περιγράφονται είτε οι ακόλουθοι της θρησκείας του Ιουδαϊσμού ή όσοι μεταστράφηκαν σε αυτήν, οφείλοντας όμως να ακολουθήσουν μια διαδικασία κατήχησης, η οποία διαρκεί συνήθως πάνω από ένα χρόνο, είτε εκείνοι που έχουν εβραϊκή καταγωγή. Άρα ένα πρόσωπο μπορεί να είναι Εβραίος είτε εκ γενετής είτε αλλάζοντας τη θρησκεία του. Μάλιστα, όσοι γεννήθηκαν Εβραίοι δε χάνουν την ιδιότητα αυτή, αν πάψουν να εφαρμόζουν τις πρακτικές του Ιουδαϊσμού, ακόμη και αν υιοθετούν τις πρακτικές μιας άλλης θρησκείας¹⁶⁷.

¹⁶² Οι κλάδοι του Ιουδαϊσμού σήμερα, βλ. παρ. πηγών, 2-3.

¹⁶³ Κ. Μελέτση, *Η παρουσία των Εβραίων στις ελληνικές πόλεις της περιόδου του Αποστόλου Παύλου: Αρχαιολογική και Ιστορική προσέγγιση-Σχέση με το ελληνικό πολιτικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό περιβάλλον*, Αθήνα 2009, 13-14.

¹⁶⁴ Ένας από τους δώδεκα μαθητές του Ιησού, ο οποίος τον πρόδωσε και βοήθησε στη σύλληψή του από τους Ρωμαίους, βλ. *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο* 26, 14-16.

¹⁶⁵ *Γένεσις* 14:13.

¹⁶⁶ Μελέτση, ό. π., 16.

¹⁶⁷ Για το θέμα βλ. S. J. D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Μπέρκλεϋ 2001.

Ισραηλίτης /Ισραηλιτικός, -ή: Αυτός που ανήκει στον λαό που κατάγεται από τον Ιακώβ¹⁶⁸. Σήμερα περιγράφει τους πιστούς της εβραϊκής θρησκείας και των ιδιαίτερων ηθών και παραδόσεων.

Ισραηλινός: Ο υπήκοος του κράτους του Ισραήλ. Μπορεί να είναι Εβραίος, Ορθόδοξος ή Καθολικός, Μουσουλμάνος Σιΐτης ή Σουνίτης, Μπαχάι κλπ. Ο όρος δημιουργήθηκε μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, στις 14 Μαΐου 1948¹⁶⁹.

Από την περσική και την αραμαϊκή γλώσσα, ο όρος «Εβραίος» πέρασε στα ελληνικά ως «Ιουδαίος», από τα ελληνικά στα λατινικά ως «Judaeus», ενώ εντοπίζεται στη συνέχεια στα πρώιμα αγγλικά (από περίπου το έτος 1000) σε μια ποικιλία μορφών, όπως Iudea, Gyu, Giu, Iuu, Iuw, Iew που εξελίχθηκαν σε «Jew»¹⁷⁰.

Αν και η ιστορική τους προέλευση είναι διαφορετική, ωστόσο στην ελληνική γλώσσα, οι όροι *Εβραίος*, *Ιουδαίος*, *Ισραηλίτης* καθώς και οι συναφείς *γιοι του Ισραήλ*, *παιδιά του Ισραήλ* σήμερα χρησιμοποιούνται με ταυτόσημη σημασία. Από την άλλη, σχετικοί, αλλά με αρνητική έννοια, συνώνυμη του φιλάργυρου είναι οι όροι *Οβριός*, *Οβραίός*, *Εβραίός*.

Σε άλλες γλώσσες, ο όρος συναντάται ως εξής: «Jew» στα αγγλικά, «Juif» στα γαλλικά, «Jude» στα γερμανικά, «Judío» στα ισπανικά, «Judeu» στα πορτογαλικά, «Jøde» στα δανικά, «Judisk» στα σουηδικά, «Żyd» στα Πολωνικά, «Žida» στα σλοβακικά, «Giúdach» στα ιρλανδικά, «GhJudeu» στα κορσικανά, «Yahudi» στα τουρκικά, αλλά και, αντίστοιχα με τη λέξη *Εβραίος* στην ελληνική απόδοση του όρου, απαντάται ως «Hebrew» στα αγγλικά, «Ebreo» στα ιταλικά, «Evreu» στα ρουμανικά, «Еврей» (yevrey) στα ρώσικα, «габрэ́й» (habrej) στα λευκορωσικά, «Ebrejs» στα λετονικά, «Еврейн» (evrein) στα βουλγαρικά, «Ebrî» στα περσικά.

Εβραϊσμός: Στις αγγλοσαξωνικές χώρες η μετάφραση του όρου «*Εβραϊσμός*» είναι η λέξη «*Jewry*» ενώ η λέξη «*Judaism*» αναφέρεται στη θρησκεία. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα, με τον όρο «*Ελληνικός Εβραϊσμός*» εννοούνται οι εβραϊκές κοινοτικές οργανώσεις και οι εβραϊκές πολιτισμικές παραδόσεις της Ελλάδας, ενώ αντίθετα ο όρος «*Ελληνικός Ιουδαϊσμός*» δεν είναι δόκιμος.

Ιουδαϊσμός: Παρά την αποφυγή του όρου «*Ιουδαίος*», ο όρος «*Ιουδαϊσμός*» έχει μια ευρεία απήχηση στην Ελλάδα και χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την

¹⁶⁸ Ο Ιακώβ μετά από μια πάλη με τον Θεό άλλαξε το όνομα σε Ισραήλ (σημαίνει «ο Θεός τον ενδυνάμωσε») και έτσι έχουμε τους απογόνους του Ιακώβ, τους *Ισραηλίτες*. Στην εβραϊκή Βίβλο, όταν μιλάμε για τον λαό του Ισραήλ, αναφερόμαστε στη θρησκευτική και εθνική ομάδα που συνιστούσε το αρχαίο Βασίλειο του Ισραήλ, βλ. Karesh, «Israelites», ό. π., 240.

¹⁶⁹ Για το θέμα βλ. M. Gilbert, *Israel: A History*, Νέα Υόρκη 2008 (α΄ εκδ. 1988), 170-250.

¹⁷⁰ F. Skolnik, «Jew», ό. π., 253.

εβραϊκή θρησκεία, δηλαδή τις θρησκευτικές αντιλήψεις και πρακτικές. Μία πιο προσεκτική ματιά στο περιεχόμενο του όρου, αποκαλύπτει ότι, πέρα από τη θρησκεία, η έννοια του Ιουδαϊσμού εμπεριέχει τη φιλοσοφία, τον πολιτισμό και τον τρόπο ζωής του εβραϊκού λαού¹⁷¹.

Ο Ιουδαϊσμός, η αρχαιότερη από τις Σημιτικές ή Αβρααμικές¹⁷² θρησκείες, ιδρύθηκε πριν από περίπου 4.000 χρόνια, στη Μέση Ανατολή. Η άσκηση του Ιουδαϊσμού είναι αφιερωμένη στη μελέτη και την τήρηση των νόμων και των εντολών της *Torá* (*Torah*)¹⁷³. Η *Torá* (Νόμος) αποτελεί μέρος της εβραϊκής Βίβλου, που ονομάζεται *Tanák* (*Tanakh*)¹⁷⁴, περιλαμβάνει τις 613 εντολές (*mitzvot*) και αποτελεί το θεμελιώδες κείμενο του Ιουδαϊσμού (αναφέρεται και ως *Μωσαϊκός Νόμος* αφού στον Μωσή αποδίδεται παραδοσιακά η πατρότητά της). Το σώμα των εβραϊκών θρησκευτικών νόμων που προέρχονται από τη γραπτή και προφορική *Torá*¹⁷⁵ ονομάζεται *Χαλακά* (*Halakhah*). Υπάρχουν αρκετές συλλογές της Χαλακά. Οι πιο δημοφιλείς είναι η *Mishneh Torá* και η *Shulchan Aruckh* που συνέθεσαν οι ραββίνοι Μαϊμονίδης¹⁷⁶ (12ος αι.) και Joseph Caro¹⁷⁷ (16ος αι.) αντίστοιχα¹⁷⁸. Η προφορική παράδοση συμπληρώνεται από μεταγενέστερα κείμενα, όπως το *Μιδράς*¹⁷⁹ (*Midrash*) και το *Ταλμούδ* (*Talmud*)¹⁸⁰.

¹⁷¹ F. Skolnik, «Judaism», *Encyclopaedia Judaica*, τ. 11, ja-kas, 511.

¹⁷² Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός και Μουσουλμανισμός. Για το θέμα βλ. H. Busse, *Islam, Judaism, and Christianity: Theological and Historical Affiliations*, Πρίνστον 1999 (α' εκδ. 1991).

¹⁷³ Η *Torá* (*Torah*), το σημαντικότερο θρησκευτικό κείμενο από την πλουσιότερη συλλογή εβραϊκών κειμένων, το εβραϊκό γραπτό δίκαιο, αποτελείται από τα πέντε βιβλία της εβραϊκής Βίβλου –γνωστό συχνότερα σε μη-Εβραίους ως «Παλαιά Διαθήκη». Η *Torá* είναι επίσης γνωστή ως *Chumash*, ή τα πέντε βιβλία του Μωσή, βλ. Karesh, «Torah», ό. π., 521-523.

¹⁷⁴ *Tanák* ονομάζεται, σύμφωνα με τον Ιουδαϊσμό, η εβραϊκή Βίβλος. Ο όρος προέρχεται από τα αρχικά γράμματα των λέξεων των τμημάτων από τα οποία αποτελείται: *Torá* (ο Νόμος), *Neβιείμ* (οι Προφήτες) *Κεθουβείμ* (τα Αγιόγραφα ή Γραπτά), Karesh, «Tanak», ό. π., 511.

¹⁷⁵ Η *Torá* έχει δύο μέρη: την *Torah Shebichtav* (Γραπτό Νόμο), το οποίο αποτελείται από τα είκοσι τέσσερα βιβλία της *Tanach* και την *Torah Sheba'al Peh* (Προφορικό Νόμο), W. Petri, *Universal Version Bible. The Torah*, Τσικτουάγκα 2015, 1.

¹⁷⁶ Ο Μαϊμονίδης (Rabbi Moses ben Maimon, 1138-1204) θεωρείται από τους μεγαλύτερους Εβραίους στοχαστές. Προσπάθησε να συμφιλιώσει Ιουδαϊσμό και αριστοτελική σκέψη, Karesh, «Maimonides», ό. π., 305-306.

¹⁷⁷ Το έργο του Joseph ben-Ephraim Caro ή Karo (1488-1575) σε διάφορες εκδόσεις, παραμένει η πιο σημαντική νομική αναφορά στον Ορθόδοξο Ιουδαϊσμό, Karesh, «Caro», ό. π., 80.

¹⁷⁸ Karesh, «Halakhah», ό. π., 194.

¹⁷⁹ *Midrash*: πλούσια λογοτεχνία ιστοριών και ερμηνειών της *Tanák*. βλ., Karesh, «Midrash», ό. π., 326.

¹⁸⁰ *Talmud* σημαίνει διδασκαλία. Το πρώτο τμήμα του *Talmud* συγκροτείται από τη Μισνά, τον κώδικα του προφορικού νόμου, ενώ το δεύτερο και μεγαλύτερο τμήμα του ονομάζεται Γκεμαρά (*Gemara*). Μια Γκεμαρά αναπτύχθηκε στις Βαβυλωνιακές Ακαδημίες και μια άλλη στην Παλαιστίνη. Αντίστοιχα υπάρχουν 2 ειδών *Talmud*: το βαβυλωνιακό και το παλαιστινιακό ή ιεροσολυμιτικό. Μετά την *Torá*, το *Talmud* είναι το έργο που επέδρασε όσο κανένα άλλο στη ζωή και τη σκέψη του Ιουδαϊσμού, Karesh, «Talmud», ό. π., 510. Για το θέμα βλ. A. Cohen, *Il Talmud*, Ρώμη-Μπάρι, 1999.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή εβραϊκή πίστη υπάρχει ένας παντογνώστης, μοναδικός, πανάγαθος, παντοδύναμος, υπερβατικός Θεός, που ονομάζεται ΓΧΒΧ, Γιαχβέ¹⁸¹. Αυτός ο Θεός, που δημιούργησε τον κόσμο, εγκαθίδρυσε στη βάση μιας ιδιαίτερης σχέσης μία διαθήκη με τον περιούσιο εβραϊκό λαό¹⁸² και του αποκάλυψε τους νόμους του και τις εντολές του, με τη μορφή της Τορά, που δόθηκαν από τον ίδιο τον Θεό στον Μωυσή¹⁸³, στο όρος Σινά, και περιλαμβάνουν το σύνολο των βιβλικών νόμων του Ιουδαϊσμού. Ο κόσμος των Εβραίων στη δική τους κοσμοθεωρία, ήταν ο κόσμος της υποδοχής του θελήματος του ενός και μοναδικού θεού και της υποταγής του ανθρώπου στο θέλημά του¹⁸⁴.

Η ιερή μέρα της εβραϊκής θρησκείας είναι το *Σάββατο* (Shabbat). Η τήρηση του Σαββάτου για τον παραδοσιακό Ιουδαϊσμό συνεπάγεται την αποχή από την εργασία και οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα¹⁸⁵.

Ο Ιουδαϊσμός ήταν μια ιδιότυπη, για την εποχή της, μονοθεϊστική θρησκευτική σύλληψη. Έκανε τους πιστούς του να φαντάζουν διαφορετικοί από τους αρχικά ειδωλολατρικούς λαούς, αλλά και αργότερα από τους χριστιανικούς και μουσουλμανικούς, με τους οποίους έρχονταν σε επαφή. Ο εβραϊκός λαός λάτρευε τον Θεό όχι για τις ενέργειές του σε κάποιο αρχέγονο παρελθόν (π.χ. τη δημιουργία του κόσμου), αλλά για μια συγκεκριμένη υπέρ αυτού επέμβαση, κατά τη φυγή του από την Αίγυπτο. Εκκινώντας από την παραδοχή ότι η εβραϊκή θρησκεία εφηύρε μια μορφή χρονικότητας που η ίδια αναπαράγεται διαρκώς από την εκ νέου εμφύτευση του παρελθόντος στο παρόν, ο Ιουδαϊσμός θεωρείται από κάποιους μελετητές ως ο θεματοφύλακας της μνήμης και της ιστορίας¹⁸⁶.

---

¹⁸¹ Βλ. παρ. πηγών, 3.

¹⁸² Για το θέμα βλ. R. Clements, *God's Chosen People: a Theological Interpretation of the Book of Deuteronomy*, Λονδίνο 1968.

¹⁸³ *Δευτερονόμο* 34:10.

¹⁸⁴ Μ. Ευθυμίου, «Εβραίοι και Έλληνες: μια ιστορία 2.500 χρόνων συνύπαρξης», *Πρακτικά σεμιναρίου, Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα, Αθήνα 14-16 Οκτωβρίου 2009*, Αθήνα 2009, 11.

¹⁸⁵ Για το εβραϊκό Σάββατο, βλ. A. J. Heschel, *The Sabbath*, Νέα Υόρκη 1951, J. Shulevitz, *The Sabbath World: Glimpses of a Different Order of Time*, Νέα Υόρκη 2010.

¹⁸⁶ Goldberg, ό. π. 94.

Εβραϊκοί τόποι λατρείας και προσευχής

Συναγωγή¹⁸⁷

Σήμερα δεν υπάρχει σύμφωνη γνώμη μεταξύ των επιστημόνων σχετικά με την ιστορική προέλευση της συναγωγής¹⁸⁸. Η εβραϊκή παράδοση την τοποθετεί στην εποχή του Μωυσή. Ο θεσμός της συναγωγής μάλλον ανάγει την καταγωγή του στην πλατεία της πόλης, σε παλαιότερες τακτικές στην Ιουδαία των ελληνοιστικών χρόνων, όταν η πύλη της πόλης χρησίμευε ως τόπος συνάθροισης του λαού, δικαστικής δραστηριότητας και επίλυσης προσωπικών υποθέσεων ενώπιον μαρτύρων, τέλεσης θρησκευτικών λειτουργιών, καθώς και τόπος ανάγνωσης του βιβλίου του Νόμου¹⁸⁹.

Ισοδύναμοι νοηματικά της συναγωγής είναι πολλοί όροι, που αντιστοιχούν στις διάφορες γλώσσες των Εβραίων, αλλά και στη θρησκευτική ευαισθησία τους. Στα εβραϊκά δόκιμος είναι ο όρος *Bet ha-Knesset*¹⁹⁰, που κυριολεκτικά σημαίνει οίκος συνέλευσης. Η ελληνική λέξη *συναγωγή* χρησιμοποιείται στα αγγλικά, γερμανικά, ιταλικά, γαλλικά και σε άλλες γλώσσες. Σημειώνεται ότι ο όρος *συναγωγή*, ως συνώνυμος του τόπου λατρείας του Ιουδαϊσμού, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον όρο *εκκλησία*, που, ενώ έχει την ίδια σημασία, παραπέμπει στη χριστιανική θρησκεία. Εκκλησία και συναγωγή, μέσα από πολλούς αιώνες θρησκευτικής ρητορικής και τέχνης, έγιναν ασυμβίβαστοι αντίπαλοι¹⁹¹.

Η συναγωγή είναι ο τόπος λατρείας της ιουδαϊκής θρησκείας, το κέντρο της εβραϊκής θρησκευτικής κοινότητας: τόπος προσευχής, μελέτης και εκπαίδευσης, κοινωνικού και φιλανθρωπικού έργου, ανοιχτός στην εβραϊκή κοινωνία¹⁹². Στη συναγωγή υπάρχει μια μεγάλη αίθουσα προσευχής, το ιερό, όπου φυλάσσονται τα βιβλία της Τορά. Η συναγωγή συνήθως διαθέτει μια καλά εξοπλισμένη βιβλιοθήκη των ιερών εβραϊκών κειμένων για τα μέλη της κοινότητας. Επίσης, μπορεί να περιλαμβάνει έναν χώρο για εκδηλώσεις της εβραϊκής κοινότητας και κάποιες μικρές αίθουσες που λειτουργούν για τη μελέτη του *Ταλμούδ Τορά*, δηλαδή του σχολείου της

¹⁸⁷ Η Μεγάλη Συναγωγή Belz στην Ιερουσαλήμ, είναι η μεγαλύτερη συναγωγή του κόσμου, χωρητικότητας 10.000 πιστών, Y. Eichler, «The Belz Bar Mitzvah: Forging another link in the chain», *Hamodia* 6/3/2008, 17-18.

¹⁸⁸ S. C. Snyder, *Acculturation and Particularism in the Modern City: Synagogue Building and Jewish Identity in Northern Europe*, Μίσιγκαν 2008, 6.

¹⁸⁹ Μελέτη, ό. π., 69.

¹⁹⁰ Κνέσετ, επίσης, ονομάζεται το κοινοβούλιο του Ισραήλ, το οποίο νομοθετεί και έχει την έδρα του στην Ιερουσαλήμ, Karesh, «Knesset», ό. π., 275.

¹⁹¹ A. Runesson, D. Binden, B. Olsson, *The ancient synagogue from its origins to 200 c.e.: A source book*, Λέιντεν-Βοστώνη 2008, 2.

¹⁹² Karesh, «Synagogue», ό. π., 506-507.

εβραϊκής θρησκείας και γλώσσας. Μια συναγωγή είναι, επιπλέον, οίκος προσευχής (*Bet ha-Tefillah*) και μελέτης (*Bet ha-Midrash*) της Τορά.

Στον κυρίως χώρο των ορθόδοξων συναγωγών έχουν δικαίωμα εισόδου αποκλειστικά άντρες. Γυναίκες εισέρχονται μόνο για την τελετή του γάμου, ενώ τον υπόλοιπο καιρό συμπροσεύχονται σε γειτονικά δωμάτια. Στις προοδευτικές ή μεταρρυθμιστικές ιουδαϊκές κοινότητες επιτρέπεται η είσοδος και στις γυναίκες.

Ο δάσκαλος της Τορά λέγεται ραββίνος (*Rabbi*). Στον Ιουδαϊσμό υπάρχουν αρκετοί θρησκευτικοί ρόλοι¹⁹³ για τον ραββίνο, με διαφορετικές αρμοδιότητες ή καθήκοντα. Ο όρος προέρχεται από την εβραϊκή λέξη *ραβί*, που σημαίνει «μεγάλος, διακεκριμένος». Τον 1ο αιώνα μ.Χ. αποτελούσε τίτλο τιμής αλλά και μορφή προσφώνησης και από τότε χρονολογείται η χρήση του ως τίτλου αξιώματος του ατόμου, που αποτελεί κρίκο μιας εξουσιοδοτημένης αλυσίδας δασκάλων του Ιουδαϊσμού. Ο ραββίνος τελεί τις θρησκευτικές τελετές των Εβραίων, ενώ δεν είναι ιερέας και δεν έχει καμία ιεραρχική εξουσία. Είναι ένας δάσκαλος, που ξεδιπλώνει και εξηγεί τη θρησκεία, διδάσκει τους νέους στο σχολείο και τους μεγαλύτερους από τον άμβωνα, μέσα από τα γραπτά του. Συνήθως προΐσταται των ιουδαϊκών κοινοτήτων, ερχόμενος σε επαφή με τις πολιτικές αρχές της χώρας, όπου είναι εγκατεστημένη η κοινότητα. Διορίζεται κατόπιν δοκιμασίας και χειροτονείται. Στο πλαίσιο αυτό, συνιστά μια αρχή που είναι υπεύθυνη για τα μέλη της κοινότητας. Γυναίκες ραββίνοι δεν επιτρέπονται στον Ορθόδοξο Ιουδαϊσμό, ενώ αντίθετα γίνονται δεκτές στον Συντηρητικό, στον Μεταρρυθμισμένο και στον Ιουδαϊσμό της Ανασυγκρότησης. Το 1935, στο Βερολίνο η Regina Jonas (1902-1944) έγινε η πρώτη γυναίκα ραββίνος¹⁹⁴.

Αξίζει να σημειωθεί ότι αναπόσπαστο τμήμα της λατρείας του ιουδαϊσμού αποτελούν τα σύμβολα και τα τελετουργικά αντικείμενα¹⁹⁵ στις συναγωγές αλλά και στις οικίες των πιστών.

¹⁹³ *Rabbi* ή στον ορθόδοξο Ιουδαϊσμό *Rebbe* ή *Kohen*. *Posek*: ερμηνευτής της Χαλακά, *Dayyan*: δικαστής, *Rosh Yeshiva*: προΐσταται των Ραββίνων που σπουδάζουν τα κείμενα της Τορά και του Ταλμούδ, *Mohel*: ειδικός στην περιτομή των βρεφών, *Hazzan*: ψάλτης της συναγωγής (δεν είναι υποχρεωτικά ραββίνος), *Karesh*, «*Rabbi*», ό. π., 410.

¹⁹⁴ Για τη R. Jonas, βλ. M. T. Milano, *Regina Jonas. Vita di una rabbina. Berlino 1902 Auschwitz 1944*, Τορίνο 2012. Για τις γυναίκες στον Ιουδαϊσμό βλ. B. Greenberg, *On Women and Judaism*, Φιλαδέλφεια 1998.

¹⁹⁵ Βλ. παρ. πηγών, 3-4.

Νεκροταφεία¹⁹⁶

Το εβραϊκό νεκροταφείο, εκεί όπου τα μέλη της εβραϊκής πίστης πρέπει να ταφούν σύμφωνα με την εβραϊκή παράδοση, είναι *το σπίτι της αιωνιότητας* (Almin Beit ή Beit kvarot)¹⁹⁷. Η γη του κοιμητηρίου θεωρείται ιερή και μια ειδική τελετή λαμβάνει χώρα στην έναρξη της λειτουργίας του. Η δημιουργία ενός νεκροταφείου είναι μία από τις πρώτες προτεραιότητες για μια νέα εβραϊκή κοινότητα.

Ο τάφος αποτελεί την τελευταία κατοικία του νεκρού, αφού οι Εβραίοι δεν ξεθάβουν ποτέ τους νεκρούς τους¹⁹⁸. Η εκταφή θεωρείται βεβήλωση στην εβραϊκή παράδοση και απαγορεύεται. Είναι σύνηθες κάποιος να αφήσει μια μικρή πέτρα στον τάφο. Η τοποθέτηση της πέτρας-μνήμης λειτουργεί ως ένδειξη στους άλλους ότι κάποιος έχει επισκεφθεί τον τάφο και δίνει συμβολικά στον νεκρό την άδεια να αναχωρήσει για την αιώνια ζωή. Για τον Ιουδαϊσμό, με βάση την Αγία Γραφή, η ταφή είναι υποχρεωτική και αποτελεί το τελικό στάδιο εξιλέωσης για τον θανόντα¹⁹⁹. Η Χαλακά απαγορεύει την αποτέφρωση, γιατί η καύση καταστρέφει το σώμα²⁰⁰. Η ταρίχευση επίσης δεν επιτρέπεται.

Κατά τη διάρκεια του καθεστώτος της ναζιστικής Γερμανίας, εβραϊκά νεκροταφεία σε όλη την Ευρώπη καταστράφηκαν και βεβηλώθηκαν²⁰¹. Δυστυχώς, παρόμοια περιστατικά από νοσταλγούς του ναζισμού συμβαίνουν και σήμερα²⁰².

---

¹⁹⁶ Το πένθος στον παραδοσιακό Ιουδαϊσμό είναι μια πολύπλοκη ιεροτελεστική διαδικασία. Για το θέμα βλ. M. Lamm, *The Jewish Way in Death and Mourning*, Νέα Υόρκη 2000 (α' εκδ. 1969).

¹⁹⁷ *Εκκλησιαστής* 12:5.

¹⁹⁸ *Ιερεμίας* 8, 1-3.

¹⁹⁹ *Γένεσις* 23:19.

²⁰⁰ *Β' Βασιλέων* 23:16-20.

²⁰¹ Για το θέμα βλ. N. Menachemson, *A Practical Guide to Jewish Cemeteries*, Νιου Χέιβεν 2007.

²⁰² Βεβήλωση τον Οκτώβριο του 2015 του εβραϊκού νεκροταφείου που καταλαμβάνει τη ΒΔ γωνία του Γ' Νεκροταφείου Αθηνών στη Νίκαια, Εφημερίδα των συντακτών 23/10/2015,

<http://www.efsyn.gr/arthro/vevilosan-evraiko-nekrotafeio-sti-nikaia>, τελευταία επίσκεψη 20/08/2016.

Δ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΕΩΣ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο βεβαιώνεται από την ελληνιστική περίοδο. Η πρώτη αναφορά, μέχρι σήμερα, μαρτυρείται στην Αττική, μόλις στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., όπως δεικνύει η απελευθερωτική επιγραφή του *Μόσχου του Ιουδαίου*, από το Αμφιάρειο του Ωρωπού²⁰³. Στην ελληνιστική (και στη ρωμαϊκή) περίοδο, ομάδες εμπόρων με κοινή ταυτότητα συνήθιζαν να οργανώνονται εθνικά και θρησκευτικά, σύμφωνα με τη λατρεία των θεών της πατρίδας τους. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η ιερή για τους αρχαίους Έλληνες Δήλος απέκτησε και για τους Ιουδαίους ξεχωριστή θρησκευτική σημασία. Εκεί διασώζεται, μέχρι σήμερα, η αρχαιότερη συναγωγή επί ευρωπαϊκού εδάφους, που χρονολογείται ήδη από το β΄ ή το α΄ μισό του 1ου π. Χ. αι. και αποκαλύπτει σημαντικές πληροφορίες για την κοινοτική οργάνωση των ιουδαϊκών κοινοτήτων της περιόδου²⁰⁴.

Ο Φίλων αναφέρει ότι στην εποχή του υπήρχαν ιουδαϊκές κοινότητες: ...εις *Θεταλίαν, Βοιωτίαν, Μακεδονίαν, Αίτωλίαν, τήν Αττικήν, Άργος, Κόρινθον, τὰ πλεῖστα καὶ ἄριστα Πελοποννήσου καὶ οὐ μόνον αἱ ἤπειροι μεσταὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν ἀποικιῶν εἰσιν, ἀλλὰ καὶ νήσων αἱ δοκιμώταται, Εὐβοία, Κύπρος, Κρήτη...* Οι συνθήκες σχετικής ηρεμίας που επικρατούσαν εκεί, και η ιδιότητά των Εβραίων ως Ρωμαίων πολιτών²⁰⁵, που τους προστάτευε από διώξεις οφειλόμενες σε θρησκευτικούς κυρίως λόγους, δημιούργησαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την εγκατάστασή τους στις προαναφερθείσες περιοχές και πόλεις²⁰⁶.

Οι απόγονοι αυτού του αρχαίου πληθυσμού είναι γνωστοί ως *Ρωμανιώτες* (εκ παραφθοράς της λέξης Ρωμαίος), ονομασία που υποδηλώνει την ύπαρξή τους στον ελληνικό χώρο από την εποχή της Ρωμαϊκής και αργότερα της Βυζαντινής

²⁰³ Πρόκειται για επιγραφή που αναφέρεται στην απελευθέρωση ενός Ιουδαίου δούλου. Για να επικαλείται τους αρχαίους ελληνικούς θεούς, μάλλον είχε μεταστραφεί στην ειδωλολατρία: ... *Μόσχος Μοσχίανος Ιουδαίος ενύπνιον ιδών προστάξαντος του θεού Αμφιαράου και της Υγείας...* βλ. Μ. Μιτσός, *Επιγραφαί ἐξ Αμφιαρείου, Αρχαιολογική Εφημερίς* 91 (1952), 194-195. Το 67 μ.Χ., κατά τον Ιώσηπο, ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός απέστειλε 6.000 Εβραίους αιχμαλώτους πολέμου, από την Ιουδαία στην Κόρινθο για να εργαστούν για την κατασκευή του Ισθμού της Κορίνθου, ενισχύοντας σημαντικά τον αριθμό του εβραϊκού πληθυσμού του ελληνικού χώρου, βλ. Ιώσηπου, *Άπαντα* 3, *Ιστορία Ιουδαϊκού πολέμου*, Βιβλία Β, Γ', Αθήνα 1997, 370.

²⁰⁴ Μελέτη, ό. π., 4.

²⁰⁵ Σύμφωνα με το *διάταγμα του Καρακάλλα* (212 μ.Χ.) παραχωρήθηκε σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η ιδιότητα του *Ρωμαίου πολίτη*. Μεταξύ αυτών που απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα ως Ρωμαίοι πολίτες ήταν και οι Εβραίοι, R. Lim, «Late Antiquity», επιμ. E. Bispham, T. Harrison, B. Sparkes, *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*, Εδιμβούργο 2006, 114.

²⁰⁶ Λαμπροπούλου – Τσικνάνης, «Εισαγωγή», ό. π., 13.

Αυτοκρατορίας²⁰⁷. Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν ελληνόφωνοι και σε μεγάλο βαθμό ενσωματωμένοι στην τοπική κοινωνία, σε αντίθεση με τους Εβραίους που κατοικούσαν στην Ευρώπη και στη Μέση Ανατολή. Ζούσαν οργανωμένοι σε κοινότητες μέσα στους χριστιανικούς οικισμούς, δεν είχαν ξεχωριστά νεκροταφεία όπως αργότερα, αλλά θάβονταν δίπλα στους Χριστιανούς και τους Εθνικούς (τους μη χριστιανούς), ασκούσαν ελεύθερα τη λατρεία τους, ενώ εντός της κοινότητάς τους κατείχαν αξιώματα που απέρρεαν από τη θρησκευτική τους ιδιότητα (αρχισυνάγωγος, άρχων, πατήρ λαού). Παράλληλα, επιδίδονταν σε ποικίλα επαγγέλματα (κυρίως παραγωγή και επεξεργασία του μεταξιού και βυρσοδεψία), ενώ ανήκαν σε διαφορετικές οικονομικά τάξεις²⁰⁸.

Κομβικό χρονολογικό σημείο της ιστορίας των Εβραίων του ελλαδικού χώρου συνιστά η αναγνώριση της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης θρησκείας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, τον 4ο αι. Έκτοτε και υπό την ανησυχία της εξάπλωσης του Ιουδαϊσμού, εκδόθηκαν διατάγματα που αφορούσαν στους Εβραίους, όπως π.χ. οι περιοριστικές διατάξεις του Θεοδοσιανού Κώδικα, αλλά και επόμενες, η πληθώρα των οποίων δηλώνει την αδυναμία εφαρμογής τους, τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα, όσο και στις περιφερειακές περιοχές²⁰⁹. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο (6ος-10ος αι.), η εβραϊκή παρουσία εξακολουθεί να επιβιώνει, προσαρμοζόμενη στις νέες συνθήκες²¹⁰.

Τον 12ο αι. ο ραββίνος Πεταχίας του Ρέγκενσμπουργκ, γνωστός για τα ταξίδια του σε όλη την Ανατολική Ευρώπη, τον Καύκασο και τη Μέση Ανατολή, αναφέρει, υπερβάλλοντας, πως στην Ελλάδα οι Εβραίοι ήταν τόσοι πολλοί, που η Παλαιστίνη δε θα μπορούσε να τους δεχτεί όλους²¹¹. Τον ίδιο αιώνα, στο οδοιπορικό του Βενιαμίν εκ Τουδέλης (1159-1173)²¹² καταγράφονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες γι' αυτούς, όπως ο αριθμός και οι ασχολίες των μελών τους (υφαντουργία, βαφή των υφασμάτων και μεταξουργία) και οι επικεφαλής τους²¹³. Ο

²⁰⁷ R. Dalven, «Μια Ρωμανιώτικη ή Ρωμέϊκη Κοινότητα», *Χρονικά* 17 (1979), 3.

²⁰⁸ Λαμπροπούλου – Τσιγκάνης, «Εισαγωγή», ό. π., 14.

²⁰⁹ P. Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, Νέα Υόρκη 2003, 176-180.

²¹⁰ Τα σημαντικότερα προβλήματα της αυτοκρατορίας ήταν δύο: το εικονομαχικό (726-843) και η Παυλικιανή αίρεση (650-878), βλ. L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History*, Νέα Υόρκη 2011, ειδικά για την Παυλικιανή αίρεση βλ. I. Αναστασίου, *Οι Παυλικιανοί*, Αθήνα 1959.

²¹¹ Χανιώτης, ό. π., 63.

²¹² Για τον Βενιαμίν, την εποχή του και το έργο του, βλ. Α. Σαββίδης, Κ. Μεγαλομμάτης (επιμ.), *Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική 1159-1173*, Αθήνα 1994, 15-32 (στο εξής: *Βενιαμίν εκ Τουδέλης*).

²¹³ Μοσχονάς, ό. π., 98.

Βενιαμίν αναφέρει ότι συνάντησε τις μεγαλύτερες εβραϊκές κοινότητες στην Κωνσταντινούπολη (2.500 μέλη), τη Θήβα (2.000) και τη Θεσσαλονίκη (500). Ο αριθμός των Εβραίων σε άλλες πόλεις, κυμαινόταν μεταξύ 30 και 400 ατόμων: Αλμυρός, Χίος, Ρόδος (400), Σάμος και Κόρινθος (300), Χαλκίδα και Κρίσσα στη Φωκίδα (200), Δράμα (140), Λευκάδα, Ναύπακτος, Λάρυμνα στη Φθιώτιδα και Ραβέννικα –τόπος που δεν έχει ταυτιστεί– (100), Πάτρα, Ζητούνι/σημ. Λαμία, Δημητρίτζι στις Σέρρες και Χριστούπολη/σημ. Καβάλα (50), Άγκιλον στις εκβολές του Αχελώου (30), ενώ στην Κέρκυρα ο Βενιαμίν μνημονεύει έναν μόνο Εβραίο, τον ραββίνο Ιωσήφ²¹⁴. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως του Γαρδικίου Τρικάλων, ο Εβραίος περιηγητής δε γνωστοποιεί τον ακριβή αριθμό μελών της τοπικής κοινότητας (χαρακτηριστικά αναφέρει: λιγοστά μέλη), ενώ στη Λέσβο σημειώνει συναγωγές σε δέκα τοποθεσίες του νησιού, πληροφορία που μαρτυρεί πολυμελή τοπική εβραϊκή κοινότητα. Δεν προσδιορίζει τον αριθμό των Εβραίων ούτε στην Κύπρο, αλλά δίνει στοιχεία για την εκεί ύπαρξη τριών ομάδων (Ραββανίτες Εβραίοι, Καραΐτες²¹⁵ και αιρετικοί Erikursin). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Βενιαμίν δεν κάνει καθόλου αναφορά στην Αθήνα, κάτι που μάλλον σημαίνει ότι δε θα υπήρχαν Εβραίοι στην πόλη αυτή, την εποχή του οδοιπορικού του, ενώ εκθειάζει τους Εβραίους της Θήβας ως τους πιο επιδέξιους τεχνίτες στο μεταξύ και την πορφύρα²¹⁶. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι Εβραίοι είχαν επιλέξει να εγκατασταθούν σε μεγάλα ή μικρά αστικά κέντρα με παραγωγική ή εμπορική δραστηριότητα²¹⁷.

Τέλος, η περίοδος των Παλαιολόγων (1261-1453) λειτούργησε θετικά στην ανάπτυξη και πρόοδο των εβραϊκών κοινοτήτων, οι οποίες και γνώρισαν περαιτέρω άνθηση στα χρόνια της Οθωμανικής περιόδου.

Κατά τον D. Jacoby, τρία φαινόμενα διέπουν τον βυζαντινό Εβραϊσμό: η συνέχεια της εβραϊκής παρουσίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (αν και δεν ήταν πάντα αισθητή σε τοπικό επίπεδο), η σημαντική γεωγραφική εξάπλωση των εβραϊκών κοινοτήτων και η ύπαρξη μιας συνεχούς μεταναστευτικής ροής των Εβραίων στον Βυζαντινό χώρο²¹⁸. Παρά τα όποια προβλήματα, οι συνθήκες ζωής, δράσης και ασφάλειας των Εβραίων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν καλύτερες από εκείνες της Δύσης.

²¹⁴ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ό. π., 62

²¹⁵ Για το θέμα βλ. Z. Ankori, *Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970-1100*, Νέα Υόρκη 1959.

²¹⁶ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ό. π., 34-36, 63.

²¹⁷ Μοσχονάς, ό. π., 100.

²¹⁸ Jacoby, «Les Juifs de Byzance», ό. π., 103-154.

Ε. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ²¹⁹

Ashkenazim και *Sephardim*²²⁰

Εβραϊκές κοινότητες ιδρύθηκαν από Εβραίους εποίκους, λίγο πριν από την άνοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (27 π.Χ.)²²¹, σε διάφορα σημεία στον μέχρι τότε γνωστό κόσμο (Ευρώπη, Ασία, Αφρική), συχνά σε μεγάλες αποστάσεις ή μια κοινότητα από την άλλη, με συχνή κατάληξη τη μακροχρόνια απομόνωση. Από αυτή τη διασπορά αναδείχθηκαν στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα, δύο από τις σημαντικότερες και πολυπληθέστερες ομάδες του Παγκόσμιου Εβραϊσμού²²²: οι *Ashkenazim*²²³ (Ασκεναζίμ ή Ασκεναζίτες) στην Κεντρική Ευρώπη και οι *Sephardim*²²⁴ (Σεφαρδίμ ή Σεφαραδίτες ή Σεφαρδίτες) στην Ιβηρική χερσόνησο. Κατά τη διάρκεια των χιλιετιών της εβραϊκής διασποράς οι κοινότητες θα αναπτυχθούν, όπως είναι φυσικό, πολιτικά, πολιτιστικά, φυσικά και πληθυσμιακά υπό την επιρροή του τοπικού περιβάλλοντός τους.

Οι πρώτες κοινότητες Ασκεναζίμ (Ασκενάζ σημαίνει Γερμανία στα εβραϊκά) ιδρύθηκαν στη Ρηνανία (σημ. δυτική Γερμανία), κατά πάσα πιθανότητα από τους Εβραίους που μετανάστευσαν βόρεια από την Ιταλία, όπου είχαν εξοριστεί μετά την καταστροφή του δεύτερου ναού του Σολομώντα (70 μ.Χ.)²²⁵. Στη συνέχεια, λόγω των διωγμών που υπέστησαν την εποχή των Σταυροφοριών (11ος-13ος αι.) και αργότερα την εποχή της πανώλης (14ος αι.), κατέφυγαν κυρίως στην Πολωνία και τη Λιθουανία²²⁶ και από εκεί εξαπλώθηκαν στην υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη. Η ιστορική τους γλώσσα είναι η Γίντις (*Yiddish*)²²⁷.

²¹⁹ Για τους Εβραίους της Νεότερης Ευρώπης, βλ. V. Karády, *The Jews of Europe in the Modern Era: A Socio-historical Outline*, Νέα Υόρκη 2004.

²²⁰ Χάρτης, βλ. Παρ. πηγών, 4-5.

²²¹ F. Millar, «The Jews of the Graeco-Roman Diaspora, between paganism and Christianity, AD 312-438», επιμ. J. Lieu, J. North, T. Rajak, *The Jews Among Pagans and Christians in the Roman Empire*, Οξφόρδη 1992, 117.

²²² Βλ. άλλες μικρότερες εβραϊκές ομάδες ανά τον κόσμο, παρ. πηγών, 5-6.

²²³ Για τους Ασκεναζίμ Εβραίους βλ. Βλ. H. Haumann, *A History of East European Jews*, Βουδαπέστη – Νέα Υόρκη 2002 (α' εκδ. στα γερμανικά 1990).

²²⁴ Για τους Σεφαραδίτες Εβραίους, βλ. Y. Kaplan, *An Alternative Path to Modernity: The Sephardi Diaspora in Western Europe*, Λέιντεν 2000, E. Benbassa, A. Rodrigue, *Storia degli Ebrei sefarditi*, Τορίνο 2004.

²²⁵ Karesh, «Ashkenazim», ό. π., 33-34.

²²⁶ Για τους Εβραίους Πολωνίας και Λιθουανίας (16ος-17ος αι.) βλ. H. H. Ben-Sasson, *A History of the Jewish People*, Κέμπριτζ 1976, 673-721. Επίσης βλ. St. Krajewski, *Poland and the Jews: Reflections of a Polish Jew*, Κρακοβία 2005 και N. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, Νέα Υόρκη 1991.

²²⁷ Αναπτύχθηκε σαν μία συγγώνευση από γερμανικές διαλέκτους της κεντρικής Ευρώπης με την Εβραϊκή, την Αραμαϊκή, τις Σλαβικές γλώσσες αλλά και από κατάλοιπα Ρομανικών γλωσσών, βλ. B.

Η δεύτερη πληθυσμιακή ομάδα είναι οι Σεφαραδίτες²²⁸ Εβραίοι. Ο όρος Sephardim προέρχεται από το τοπωνύμιο *Sephard* (Σεφαράδ) που μνημονεύεται στην Τανάκ και αναφέρεται στην Ισπανία, όπου οι Εβραίοι εξορίστηκαν μετά την καταστροφή του πρώτου ναού στην Ιερουσαλήμ²²⁹. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Εβραίους που ζούσαν στην Ιβηρική χερσόνησο πριν από τον διωγμό του 1492²³⁰. Μετά τον διωγμό, οι Σεφαραδίτες εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο και γενικά στη Β. Αφρική, στην Παλαιστίνη, στη Συρία και ευρύτερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία²³¹. Στη Δυτική Ευρώπη, σεφαραδίτικες κοινότητες με τεράστια εμπορική δραστηριότητα ιδρύθηκαν κυρίως στην Ολλανδία (Άμστερνταμ) και στην Ιταλία (Βενετία και Λιβόρνο), στο Λονδίνο, στο Μπορντό και στο Αμβούργο. Η ιστορική τους γλώσσα είναι η Λαντίνο (*Ladino*)²³².

Πολλοί Ασkenaζίμ και Σεφαραδίτες έχουν διακριθεί στις επιστήμες, στην πολιτική, στα γράμματα και τις τέχνες²³³. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο ήταν ανέκαθεν τεταμένες και εύθραυστες. Οι Σεφαραδίτες συχνά προσδιορίζονται από τη σχέση τους με τη χριστιανική Ευρώπη, ακόμη και αν η βάση του πολιτισμού τους μορφοποιήθηκε και διατυπώθηκε στην αραβική γλώσσα. Η περιφρόνηση των σύγχρονων Εβραίων για τον αραβικό πολιτισμό, κάτω από τη σιωνιστική ιδεολογία²³⁴, απορρέει από αυτήν την αντίθεση που είχε εμπλουτίσει τον Ιουδαϊσμό

Harshav, *The Meaning of Yiddish*, Στάνφορντ 1999, 6. Για τη Γίντις βλ. M. Wex, *Born to Kvetch: Yiddish Language and Culture in All Its Moods*, Νέα Υόρκη 2005.

²²⁸ Περίπου 1.500.000 Σεφαραδίτες, βλ. S. Della Pergola, «Sephardic and Oriental Jews in Israel and Countries: Migration, Social Change, and Identification» επιμ. P. Y. Medding, *Sephardic Jewry and Mizrahi Jews*, 22 (2008), 3-42.

²²⁹ *Οβδιού*, 1: 20.

²³⁰ Το έτος 1492 αποτελεί κομβικό σημείο για τη σεφαραδίτικη διασπορά. Οι βασιλείς της Ισπανίας, Φερδινάνδος και Ισαβέλλα, στις 31 Μαρτίου 1492, διέταξαν την απέλαση όλων των Εβραίων από τη χώρα.

²³¹ Ξεχωριστή θέση στην ιστορία των Σεφαραδιτών κατέχει η Θεσσαλονίκη. Για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης βλ. ενδεικτικά, P. Μόλχο, «Ο εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά συνεδρίου Ο ελληνικός εβραϊσμός, 3 & 4 Απριλίου 1998*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 2000, 149-169, της ίδιας, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα 2001, P. Μόλχο, Β. Χαστάογλου-Μαρτινίδη, *Εβραϊκά αξιοθέατα στη Θεσσαλονίκη: Μια περιήγηση*, Αθήνα 2010, Χρ. Ζαφείρης, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων, Ιστορία Κοινωνία-Μνημεία-Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2016.

²³² Η Λαντίνο έχει γλωσσικές επιρροές από τα αραβικά, τα γαλλικά, τα ιταλικά, τα πορτογαλικά και τα οθωμανικά. Σήμερα, υπολογίζεται ότι υπάρχουν μόνο 30.000-50.000 ομιλητές, κυρίως ηλικιωμένοι. Η Λαντίνο, όπως και η Γίντις, κινδυνεύουν να εξαφανιστούν ως ομιλούμενες γλώσσες. Για τη Λαντίνο βλ. M. Varol, *Manuel de Judéo-Espagnol, langue et culture*, Παρίσι 2004.

²³³ Βλ. παρ. πηγών, 6.

²³⁴ Ο Σιωνισμός (Σιών: λόφος στην Ιερουσαλήμ) είναι πολιτικό κίνημα που ξεκίνησε τον 19ο αι. με σκοπό τη δημιουργία στην περιοχή της Παλαιστίνης ενός νέου εβραϊκού κράτους, που θα συγκέντρωνε όλους τους Εβραίους της διασποράς. Ο Τέοντορ Χερτσλ (1860-1904) θεωρείται ο πατέρας του σύγχρονου πολιτικού Σιωνισμού και ιδρυτής του κράτους του Ισραήλ (T. Herzl, *Der Judenstaat*, Βιέννη 1896), βλ. S. Beller, *Herzl*, Λονδίνο 2004.

κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων. Από την άλλη, σήμερα, υπό τον τίτλο ενός ενιαίου εβραϊκού έθνους, ο πολιτισμός Ασκεναζίμ έχει γίνει πλέον το εβραϊκό πρότυπο²³⁵, ενδεχομένως και λόγω της αριθμητικής του υπεροχής²³⁶.

Συμβίωση, αντιπαλότητες, διωγμοί

Στη μεσαιωνική χριστιανική Ευρώπη²³⁷ οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί δεν είχαν πάντοτε εχθρικές σχέσεις. Υπήρχαν χρονικά διαστήματα μιας σχετικά ειρηνικής συνύπαρξης, με τους Εβραίους πάντως κοινωνικά περιθωριοποιημένους. Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών χαρακτηρίζονταν κυρίως από αντιπαλότητες και συγκρούσεις. Οι διωγμοί και οι θηριωδίες εναντίον των Εβραίων στις χριστιανικές κοινωνίες της μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης Ευρώπης φαίνεται πως είχαν κυρίως θρησκευτική²³⁸ και οικονομική βάση²³⁹. Ιστορικά, η συκοφαντία αίματος ή λίβελος αίματος²⁴⁰, παράλληλα με τη βεβήλωση της Θείας Ευχαριστίας και τη δηλητηρίαση των πηγαδιών, αποτελούσαν τους βασικούς λόγους των διώξεων των

²³⁵ D. Shasha, *Understanding the Sephardi-Ashkenazi Split*, http://www.huffingtonpost.com/david-shasha/understanding-the-sephard_b_541033.html?ir=Australia, τελευταία επίσκεψη 20/10/2010.

²³⁶ Ο S. Della Pergola δεν αναφέρει ποσοστό για τους Ασκεναζίμ, αλλά ο αριθμός (πάνω από 70%) υπονοείται από εκτίμησή του σύμφωνα με την οποία, το 2000, Μισραχίτες και Σεφαραδίτες Εβραίοι αποτελούσαν το 26% του πληθυσμού του Παγκόσμιου Εβραϊσμού, βλ. S. Della Pergola, ό. π.

²³⁷ Τα πολλά χριστιανικά βασίλεια κατακτούσαν σταδιακά τα μουσουλμανικά κρατίδια στα νότια της Ιβηρικής χερσονήσου. Ολόκληρη η Ευρώπη, με την κατάκτηση της Γρανάδας τον Ιανουάριο του 1492 γίνεται χριστιανική.

²³⁸ Από το χρονικό του Solomon bar Samson (μέσα 12ου αι.) παρατίθεται ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα για το κλίμα που επικρατούσε στις τάξεις των Σταυροφόρων: «...Εδώ στη μέση του ταξιδιού μας είναι οι Εβραίοι των οποίων οι πρόγονοι δολοφόνησαν και σταύρωσαν τον Χριστό χωρίς λόγο. Ας τους εκδικηθούμε κι ας εξαφανίσουμε τον λαό τους έτσι ώστε το όνομα του Ισραήλ να ξεχαστεί...», βλ. D. Nirenberg, «The Rhineland Massacres of Jews in the First Crusade, *Memories Medieval and Modern*», επιμ. G. Althoff, J. Friend, P. Geary, *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Κέμπριτζ 2002, 284.

²³⁹ A. Foxman, *Jews and Money: The Story of a Stereotype*, Νέα Υόρκη, 2010, 84-105.

²⁴⁰ Συνολικά, υπήρξαν περίπου 150 περιπτώσεις που διαπιστώθηκε συκοφαντία του αίματος (και χιλιάδες φήμες), που οδήγησαν στη σύλληψη και τη θανάτωση Εβραίων, οι περισσότερες από αυτές κατά τον Μεσαίωνα. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, οι Εβραίοι δολοφονήθηκαν, μερικές φορές από τον όγλο, μερικές φορές μετά από βασανιστήρια και μια δίκη, βλ. W. Laqueur, *The Changing Face of Antisemitism: From Ancient Times to the Present Day*, Οξφόρδη 2006, 56. Τρεις από αυτές τις περιπτώσεις, ο Γουίλιαμ του Νόργουϊτς (1114, Αγγλία), ο Little Saint Hugh του Λίνκολν (1255, Αγγλία) και ο Σίμων του Τρέντο (1475, Αυστρία, σήμερα Ιταλία), έγιναν αντικείμενα τοπικής λατρείας και προσκυνήματος και σε μερικές περιπτώσεις προστέθηκαν στο γενικό Ρωμαϊκό ημερολόγιο. Μια περίπτωση, ο Γαβριήλ Belostoksky (Πολωνία, 1684), αγιοποιήθηκε από την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ρωσίας το 1820. Για τη συκοφαντία αίματος βλ. H. R. Johnson, *Blood Libel, The Ritual Murder Accusation at the Limit of Jewish History*, Μίσιγκαν 2012. Έναν αιώνα περίπου μετά την κατάλυση του βενετικού Κράτους, αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση συκοφαντίας αίματος της Ρουμπίνας Σάρδα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (1830) που έλαβε χώρα στην Κέρκυρα στα 1891, για την οποία θα γίνει αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

Εβραίων της Ευρώπης²⁴¹. Κατά τη διάρκεια των μεγάλων επιδημιών της πανώλης (1347-1353) η αντιεβραϊκή βία εντάθηκε. Φήμες εξαπλώνονταν από τη Γαλλία ως τη Γερμανία για συνωμοσία των Εβραίων εναντίον της Χριστιανοσύνης, σύμφωνα με τις οποίες οι Εβραίοι (και οι λεπροί) δηλητηρίαζαν τα πηγάδια και σημάδευαν τα σπίτια των πιθανών θυμάτων τους²⁴².

Από την άλλη, όλοι οι Εβραίοι δεν είχαν το ίδιο οικονομικό status, ενώ ως προς τις απασχολήσεις τους, μαρτυρούνται Εβραίοι γιατροί, δικηγόροι, έμποροι, τραπεζίτες, τεχνίτες και καταστηματάρχες, τοκογλύφοι και σπανιότερα αγρότες.

Η διείσδυση των Εβραίων στην οικονομική ζωή των Χριστιανών ήδη από τους πρώιμους μεσαιωνικούς χρόνους και η ταχύτατη ανάπτυξη του κύκλου των τοκογλυφικών εργασιών τους στα χριστιανικά κράτη αφενός συνέβαλαν στο αναπτυσσόμενο αντιεβραϊκό κλίμα και αφετέρου δημιούργησαν την ανάγκη εξεύρεσης εναλλακτικών λύσεων.

Μία από αυτές ήταν η δημιουργία των *Monti di Pietà*²⁴³ (τα σημερινά ενεχυροδανειστήρια) από το τάγμα των Φραγκισκανών μοναχών *Minori Osservanti*²⁴⁴. Η ίδρυση των *Monti di Pietà* από τους Φραγκισκανούς απέβλεπε στην υποκατάσταση των δραστηριοτήτων των Εβραίων και στην οικονομική εξουδετέρωσή τους²⁴⁵. Σύμφωνα με όλες τις ιστορικές ενδείξεις, αυτά τα ιδρύματα λειτούργησαν στην αρχή στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο της Ιταλίας (ίδρυση του πρώτου *Monte* στην Περούτζια το 1462), εκτός από την πόλη της Βενετίας, ενώ στη συνέχεια και στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη. Από τους πρώτους και σημαντικότερους προπαγανδιστές των *Monti di Pietà* ήταν ο Bernardino da Feltre (1439-1494)²⁴⁶, ο οποίος εμπλεκόταν στην υπόθεση συκοφαντίας αίματος του Σίμωνα

²⁴¹ J. A. Chanes, *Antisemitism. A Reference Handbook*, Νέα Υόρκη 2004, 34-45.

²⁴² B. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice: the Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Οξφόρδη 1971, 443-444 (στο εξής: Pullan, *Rich and Poor*).

²⁴³ Για τα *Monti di Pietà*, βλ. M. G. Muzzarelli, *Il denaro e la salvezza. L'Invenzione del Monte di Pietà*, Μπολόνια 2001.

²⁴⁴ Το μοναστικό τάγμα των Φραγκισκανών μοναχών ή Μινόριτων αδελφών ιδρύθηκε από τον Άγιο Φραγκίσκο (1183-1226), στην Ασίζη της βόρειας Ιταλίας το 1209. Για το τάγμα των Φραγκισκανών βλ. G. G. Merlo, *Nel nome di san Francesco. Storia dei frati Minori e del francescanesimo sino agli inizi del XVI secolo*, Πάντοβα 2003.

²⁴⁵ Αν. Παπαδία-Λάλα, *To Monte di Pietà του Χάνδακα (1613 - μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Αθήνα 1987, 21 (Στο εξής: Παπαδία-Λάλα, *Monte*).

²⁴⁶ Είναι ο ιδρυτής των παρακάτω *Monti di Pietà*: Orvieto 1463, Viterbo 1471, Siena, Bologna 1473, Savona 1479, Milano, Genova 1483, Mantova, Assisi, Brescia, Ferrara 1484, Vicenza 1486, Verona 1490, Padova 1491, Crema, Pavia 1493, Pullan, *Rich and poor*, ό. π., 453-456. Για τον Bernardino da Feltre βλ. M. Melchiorre, *A un cenno del suo ditto. Fra Bernardino da Feltre (1439-1494) e gli Ebrei*, Μιλάνο 2012.

του Τρέντο. Ο Bernardino, με τα αντιεβραϊκά κηρύγματά του, ανέλαβε την ευθύνη της καταδίκης σε θάνατο 15 μελών της τοπικής εβραϊκής κοινότητας²⁴⁷.

Στο αντιεβραϊκό κλίμα της χριστιανικής Ευρώπης πρέπει να αποδοθούν οι πολλές περιπτώσεις προσήλυτων Εβραίων. Ο αριθμός των ατόμων που είχαν μεταστραφεί στον καθολικισμό, προκειμένου να ξεφύγουν από τον θάνατο, ήταν μεγάλος²⁴⁸. Εκτιμάται ότι, μεταξύ των ετών 1408-1416, ο Δομινικανός μοναχός Vincent Ferrer (1350-1419) προχώρησε σε μαζικούς προσηλυτισμούς Εβραίων (αλλά και μουσουλμάνων)²⁴⁹. Στην Ισπανία οι προσήλυτοι ονομάζονταν *conversos* και *marranos*²⁵⁰. Οι βασιλείς της Ισπανίας, Ισαβέλλα Α΄ της Καστίλλης (1474-1504) και Φερδινάνδος Β΄ της Αραγονίας (1475-1504), συνέστησαν, με την έγκριση του πάπα Σίξτου Δ΄ (1471-1484), ένα ειδικό δικαστήριο που επιφορτίστηκε να διαχωρίζει αυτούς που είχαν μεταστραφεί ειλικρινώς στον Χριστιανισμό από τους ιουδαίζοντες (οι αρμοδιότητες του δικαστηρίου επεκτάθηκαν και στους κρυπτομουσουλμάνους, τους *moriscos*). Το δικαστήριο αυτό ήταν η ισπανική Ιερά Εξέταση. Οι *marranos* (και οι *moriscos*) οδηγούνταν σε συλλήψεις, φυλακίσεις, ανακρίσεις, δημόσια διαπόμπευση και περιστασιακά σε θάνατο στην πυρά (*autos da fé*, σημαίνει *ομολογία πίστεως*, ωστόσο, κατέληξε να σημαίνει θάνατος στην πυρά)²⁵¹.

Σ' αυτά τα συμφραζόμενα, εντάσσεται η, κατά καιρούς, σωρεία αντιεβραϊκών ενεργειών (σφαγές, απελάσεις, επιβολή βαπτίσματος), που κορυφώθηκαν κυρίως τον 14ο και 15ο αι. Αναφέρονται ενδεικτικά οι εξής περιπτώσεις: οι σφαγές της Ρηνανίας το 1096²⁵², το διάταγμα απέλασης από την Αγγλία το 1290²⁵³, πριν το 1300 πογκρόμ

²⁴⁷ M. Ghiretti, *Storia dell'antigiudaismo e dell'antisemitismo*, Μιλάνο 2007, 92.

²⁴⁸ J. Perez, *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*, Ουρμπάνα 2007, 46.

²⁴⁹ L. Ackerman-Smoller, *The Saint and the Chopped-Up Baby: The Cult of Vincent Ferrer in Medieval and Early Modern Europe*, Ίθακα 2014, 12-13.

²⁵⁰ Οι *marranos* (που σημαίνει γουρούνια) ήταν οι Εβραίοι της Ιβηρικής χερσονήσου που ασπάστηκαν ή αναγκάστηκαν να ασπαστούν τον Χριστιανισμό, αλλά ακολουθούσαν την Ιουδαϊκή θρησκεία κρυφά, Lane, ό. π., 427. Ο ευρύτερος όρος για τη μεταστροφή από τον Ιουδαϊσμό ήταν *Νέοι Χριστιανοί* (ο όρος αναφέρεται και στους δύο προσήλυτους από το Ισλάμ και τον Ιουδαϊσμό) ή *conversos* (αναφέρεται συγκεκριμένα για τη μεταστροφή από τον Ιουδαϊσμό). Οι *conversos* αριθμούσαν εκατοντάδες χιλιάδες στην Ισπανία μετά το 1492, κάτω από το άγρυπνο μάτι της ισπανικής Ιεράς Εξέτασης. Για το θέμα βλ. *Ebrei D'Europa e l'inquisitazione a Venezia, dal 1550 al 1670*, Ρώμη 1985, 315-377 (στο εξής: Pullan, *Ebrei*).

²⁵¹ Wiesner-Hanks, ό. π., 114.

²⁵² Για τις σφαγές της Ρηνανίας, βλ. D. Nirenberg, ό. π.

²⁵³ Στην Αγγλία, μετά τις σφαγές των Εβραίων στο Λονδίνο (1189 και 1278) και το Γιορκ (1190), το αποκορύφωμα των διώξεων έφτασε το 1290, όταν ο βασιλιάς Εδουάρδος Ι΄ εξέδωσε ένα διάταγμα απέλασης όλων των Εβραίων από τη χώρα, το οποίο παρέμεινε σε ισχύ για το υπόλοιπο του Μεσαίωνα μέχρι τον επαναπατρισμό τους το 1656 από τον Όλιβερ Κρόμγουελ (Oliver Cromwell, 1599-1658). Για το διάταγμα απέλασης του 1290 στην Αγγλία, βλ. B. Glassman, *Anti-Semitic Stereotypes without Jews: Images of the Jews in England 1290-1700*, Λονδίνο 1975.

και σφαγές σε Φραγκονία, Βαυαρία και Αυστρία²⁵⁴, οι σφαγές 120 εβραϊκών κοινοτήτων στη νοτιοδυτική Γαλλία (1320, *Σταυροφορία των βοσκών*)²⁵⁵, η απέλαση, από τον βασιλιά Κάρολο IV', όλων των Εβραίων της Γαλλίας (1394), οι σφαγές την εποχή της πανώλης (1347-1353)²⁵⁶, η απέλαση από την Ουγγαρία το 1349²⁵⁷ και από την Αυστρία το 1421²⁵⁸, οι σφαγές και οι μαζικές βαπτίσεις στην Ισπανία το 1391²⁵⁹, οι διωγμοί από την ισπανική Ιερά Εξέταση και η απέλαση από την Ισπανία των 200.000 Εβραίων το 1492²⁶⁰, οι μαζικές βαπτίσεις μέχρι την τελική απέλαση από την Πορτογαλία το 1497²⁶¹ και οι σφαγές από τους Κοζάκους της Ουκρανίας (1648-1657)²⁶².

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι βίαιες αντιεβραϊκές ενέργειες, που ξεσπούσαν σε μια ευρωπαϊκή περιοχή, δεν περιορίζονταν στα στενά τοπικά όρια, αλλά εξαπλώνονταν και επηρέαζαν και άλλους τόπους, όπου επίσης υπήρχαν εβραϊκές κοινότητες.

Παρόλο που η χρονολογική συνέχεια δεν ανήκει στα όρια της βενετοκρατίας, το χριστιανικό μένος κατά των Εβραίων επιβιώνει και μετά το 1797: πογκρόμ στη

²⁵⁴ B. Pullan, *Rich and Poor*, ό. π., 443.

²⁵⁵ Για τη σταυροφορία των Βοσκών, βλ. M. Barber, «The Pastoureaux of 1320» *Journal of Ecclesiastical History* 32 (1981), 143-166.

²⁵⁶ Η επιδημία της πανώλης ή Μαύρος θάνατος (1347-1353) είχε καταστροφικές συνέπειες για τις εβραϊκές κοινότητες της δυτικής Ευρώπης. Οι διωγμοί κατά των Εβραίων έλαβαν μαζικές διαστάσεις, σε Γερμανία, Γαλλία, Ισπανία, όταν οι χριστιανοί τους κατηγορούσαν ότι δηλητηρίαζαν τα πηγάδια. Το 1349 δολοφονήθηκαν, στο Στρασβούργο 2.000 Εβραίοι από τον χριστιανικό όχλο, 3.000 στην Ερφούρτη, 6.000 στο Μάιντς, βλ. M. Berenbaum, F. Skolnik, «Ashkenaz», *Encyclopaedia Judaica*, τ. 2. Ντιντρόιτ 2007, 569-571.

²⁵⁷ Ο βασιλιάς Λουδοβίκος των Ανζού (1342-1382) επιχείρησε να επιβάλει στους Ούγγρους Εβραίους τη μεταστροφή στον καθολικισμό. Την αποτυχία του ακολούθησε η απέλασή τους από τη χώρα, R. Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Ντιντρόιτ 1996, 56.

²⁵⁸ Οι διωγμοί των Εβραίων της Βιέννης είναι γνωστοί με την ονομασία *Wiener Gesera* (το διάταγμα της Βιέννης). Το συγκεκριμένο διάταγμα περιελάμβανε τη δήμευση της περιουσίας τους και τον εκχριστιανισμό των παιδιών τους δια του βαπτίσματος. 270 Εβραίοι στάλθηκαν στην πυρά. Διατάχθηκε η απέλαση των Εβραίων από την Αυστρία, από τον δούκα Albrecht V, S. W. Baron, *Social and Religious History of the Jews*, τ. 10: *On the Empire's Periphery*, Νέα Υόρκη 1965, 420.

²⁵⁹ Βία υποκινούμενη από τον Αρχιδιακόνο της Ecija (Εθιχα, πόλη της Ανδαλουσίας, κοντά στη Σεβίλλη) Ferrand Martinez (14ος αι.), βλ. Ackerman-Smoller, ό. π., 12.

²⁶⁰ Wiesner-Hanks, ό. π., 116. Βλ. το περίφημο διάταγμα της Αλάμπρα (*Decreto de la Alhambra*), παρ. πηγών 7.

²⁶¹ Ο βασιλιάς Μανουέλ της Πορτογαλίας (Manuel I of Portugal, 1495-1521) διατάζει μαζικές βαπτίσεις, βλ. B. Pullan, *Ebrei*, ό. π., 12.

²⁶² Ο Μπογκντάν Χμελνίτσκι (Bohdan Khmelnytsky 1595-1657) ήταν ο αρχηγός της εξέγερσης των Κοζάκων της Ουκρανίας κατά της Πολωνικής-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, (σημ. Πολωνία, Λιθουανία, Λευκορωσία, Ουκρανία, Εσθονία, Λετονία, Μολδαβία, Πολωνία, Ρουμανία, Σλοβακία και τμήματα της Ρωσίας), μεταξύ των ετών 1648-1657. Η εξέγερση συνοδεύτηκε από μαζικές θηριωδίες που διαπράχθηκαν από τους Κοζάκους κατά των Εβραίων (θάβονταν ζωντανοί, αναγκάζονταν να σκοτώσουν ο ένας τον άλλον ή κομματιάζονταν από τους Κοζάκους). Οι Κοζάκοι του Χμελνίτσκι δολοφόνησαν δεκάδες χιλιάδες Εβραίους, προσπαθώντας να εξαλείψουν το εβραϊκό στοιχείο από την Ουκρανία, J. Chanes, *Antisemitism: A Reference Handbook*, Σάντα Μπάρμπαρα 2004, 56-57.

Ρωσική Αυτοκρατορία μεταξύ 1821 και 1906²⁶³, τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών (αρχές 20ού αι.)²⁶⁴, η αντιεβραϊκή πολιτική στη Σοβιετική Ένωση (20ός αι.)²⁶⁵ και τέλος το Ολοκαύτωμα στη ναζιστική Γερμανία.

---

²⁶³ Αυτή η σειρά των πογκρόμ έλαβε χώρα σε 64 πόλεις (Οδησσός, Κίεβο, κ.α.) και σε 626 πολίχνες και χωριά, κυρίως στην Ουκρανία και Μολδαβία. Υποστηρίζεται από πολλούς ιστορικούς ότι πολλά πογκρόμ ήταν υποκινούμενα από τις αρχές και την τσαρική ρωσική μυστική αστυνομία (Οχράνα). Τα πογκρόμ της δεκαετίας του 1880 προκάλεσαν παγκόσμια κατακραυγή και, μαζί με σκληρούς νόμους, προώθησαν τη μαζική μετανάστευση των Εβραίων. Δύο εκατομμύρια Εβραίοι εγκατέλειψαν τη Ρωσική Αυτοκρατορία μεταξύ 1880 και 1914 για την Αγγλία και τις ΗΠΑ, βλ. I. M. Aronson, «Geographical and Socioeconomic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia», *Russian Review* 39/ 1 (1980), 18-31.

²⁶⁴ Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών είναι εικοσιτέσσερα κείμενα που γράφτηκαν στη ρωσική γλώσσα στις αρχές του 20ού αιώνα και παρουσιάζουν ένα υποτιθέμενο σχέδιο κυριαρχίας του κόσμου από τους Εβραίους. Αποτελεί μέχρι σήμερα ένα από τα πλέον διαδεδομένα κείμενα έκφρασης αντισημιτισμού, που προκάλεσε αρκετές συμφορές, μίσος, ξενοφοβία, ρατσισμό και εκατόμβες θυμάτων. Αρκετές ανεξάρτητες έρευνες έχουν επανειλημμένα δείξει ότι τα Πρωτόκολλα της Σιών αποτελούν απάτη και σχεδόν καθολικά αναγνωρίζονται ως προϊόν πλαστογραφίας, δημιουργήματα της Οχράνα. Οι Ναζί χρησιμοποίησαν τα Πρωτόκολλα για την αντιεβραϊκή τους προπαγάνδα, όπως και άλλες ρατσιστικές και ναζιστικές οργανώσεις (στις ΗΠΑ η δεύτερη Κου-Κλουξ-Κλαν και τα Άρια Έθνη), βλ. Karesh, «Protocols of the Elders of Zion», ό. π., 407.

²⁶⁵ Για τις διώξεις των Εβραίων της ΕΣΣΔ, βλ. B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority*, Κέμπριτζ 1988.

ΣΤ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ ²⁶⁶

Οι απαρχές

Οι πρώτοι εβραϊκοί οικισμοί στη λιμνοθάλασσα της Βενετίας (*Laguna Veneta*)²⁶⁷, στον περικόλειστο κόλπο της Αδριατικής θάλασσας, πιθανώς χρονολογούνται το διάστημα μεταξύ 11ου και 12ου αι., αλλά η παρουσία τους τεκμηριώνεται από τον 13ο αι. και μετά. Τότε, οι Εβραίοι άρχισαν να εμπορεύονται γύρω από το Ριάλτο, συμμετέχοντας στο δυναμικό εμπορικό περιβάλλον που διαμόρφωνε σταδιακά το βενετικό κράτος στην Αδριατική και τη Μεσόγειο, μεταξύ Ανατολής και Δύσης (*civitas mercatorum*²⁶⁸). Σύμφωνα με μακρά παράδοση, οι Εβραίοι κατοικούσαν στη νησίδα της λιμνοθάλασσας που λεγόταν Giudecca, το όνομα της οποίας μάλιστα σχετιζόταν με την εβραϊκή παρουσία. Ωστόσο, σήμερα οι περισσότεροι μελετητές δεν υιοθετούν αυτήν την άποψη²⁶⁹.

---

²⁶⁶ Από την τεράστια βιβλιογραφία για τους Εβραίους της Βενετίας αναφέρουμε ενδεικτικά: L. Schiavi, «Gli Ebrei in Venezia e nelle sue colonie. Appunti storici su documenti editi et inediti», *La Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti* 47, 48 (1893), 309-333, 485-519, C. Roth, *History of the Jews in Venice*, Φιλαδέλφεια 1930, F. Luzzatto, «Sulla condizione economica degli Ebrei veneziani nel secolo XVIII», *La Rassegna mensile d'Israel* 16 (1950), 161-172, B. Blumenkranz, «Les Juifs dans le commerce maritime de Venise (1592-1609)», *Revue des Études Juives* 119 (1961), 143-151, B. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice: the Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Οξφόρδη 1971, K. Stow, «The Burning of the Talmud in 1553, in the Light of sixteenth Century Catholic Attitudes toward the Talmud», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 34 (1972), 435-459, S. Ciriaco, *Olio ed ebrei nella Repubblica veneta del Settecento*, Βενετία 1975, R. C. Mueller, «Les preters Juifs de Venise au Moyen Âge», *Annales: Economies, Societes, Civilisations* 30 (1975), 1277-1302, D. Jacoby, «Les Juifs a Venise du XIVE au milieu du XVIe siècle», επιμ. H. G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi, *Venezia, centro di meditazione tra oriente e occidente (Secoli XV-XVI), aspetti e problemi*, Φλωρεντία 1977, 163-216, E. Ashtor, «Gli inizi della comunità ebraica a Venezia», *Rassegna mensile d'Israel* 44 (1978), 683-703, P. C. Ioly Zorattini, «Gli Ebrei a Venezia, Padova e Verona», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/1: *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Βιτσέντζα 1980, 537-576, U. Fortis (επιμ.), *Venezia ebraica: atti delle prime giornate di studio sull'ebraismo veneziano*, Ρώμη 1982, B. Pullan, *Gli Ebrei d'Europa e l'inquisizione a Venezia, dal 1550 al 1670*, Ρώμη 1985, B. Ravid, «The legal status of the Jews in Venice to 1509», *Proceedings of the American Academy for Jewish research* 54 (1987), 169-202, G. Cozzi (επιμ.), *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVII*, Μιλάνο 1987, D. Malkiel, *A Separate Republic: The Mechanics and Dynamics of Jewish Self-Government*, Ιερουσαλήμ 1991, B. Pullan *Venice: A Documentary History, 1450-1630*, Οξφόρδη 1992, R. Bonfil, *Jewish life in Renaissance Italy*, Καλιφόρνια 1994, B. Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Λέιντεν 1995, Z. Baruchson-Arbib, «The Prices of Hebrew Printed Books in Cinquecento Italy», *La Bibliofilia* 97 (1995), 149-161, R. Mueller, «The Jewish Moneylenders of late Trecento Venice: A Revisitation», *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean: Studies in Honour of David Jacoby*, επιμ. B. Arbel, Λονδίνο 1996, 202-217, B. Ravid, E. Dursteler (επιμ.), *Venice and its Minorities*, Λέιντεν-Βοστώνη 2013, Lauer R., «Venice's Colonial Jews: Community, Identity, and Justice» *Late Medieval Venetian Crete*, Κέιμπριτζ 2014, D. Calabi (επιμ.), *Venezia, Gli Ebrei e L'Europa, 1516-2016*, Βενετία 2016 (στο εξής: *Venezia, Gli Ebrei*).

²⁶⁷ Βλ. παρ. πηγών, 8-10.

²⁶⁸ C. Guidarelli, «La Venezia cosmopolita», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 95.

²⁶⁹ R. Segre, «Prima del Ghetto», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 88.

Μέχρι το 1500 η παρουσία των Εβραίων στη Βενετία ήταν πάντα εξαρτώμενη από τις λεγόμενες *condotte*²⁷⁰ (συμβόλαια ή συμφωνίες). Το έτος 1385, η Βενετική Γερουσία χορήγησε την πρώτη *condotta* σε μια ομάδα Ασκεναζίμ Εβραίων, επιτρέποντάς τους να διαμένουν για ένα διάστημα στα νησιά της λιμνοθάλασσας, ενώ η μη ανανέωση του συμβολαίου, το 1396, οδήγησε σε περιορισμό της διαμονής τους στην πόλη της Βενετίας (15 ημέρες όλο τον χρόνο)²⁷¹. Με κάθε *condotta*, η εβραϊκή κοινότητα αναλάμβανε την υποχρέωση να πληρώνει ένα μεγάλο ετήσιο φόρο, για να εξασφαλίζει εκ νέου το δικαίωμα παραμονής των μελών της σε βενετικό έδαφος²⁷².

Ωστόσο, χρειάστηκε περισσότερο από ένας αιώνας πριν οι Εβραίοι μείνουν μόνιμα στην πόλη. Αυτό συνέβη με τη *condotta* του Αυγούστου του 1508, η οποία δόθηκε στους Εβραίους από το βενετικό κράτος, τρεις μήνες πριν από την καταστροφή που προκλήθηκε από τη *Lega του Cambrai* (συμμαχία Γαλλίας - Ισπανίας - Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εναντίον της δημοκρατίας της Βενετίας). Το γεγονός αυτό ανάγκασε τους Εβραίους από όλες τις πόλεις της Terraferma, όπου οι τράπεζες οδηγούνταν στην καταστροφή, να αναζητήσουν καταφύγιο στη Μητρόπολη ως πρόσφυγες. Τα συγκεκριμένα συμβάντα περιγράφονται στο Χρονικό του *Elijah Capsali* (π.1490-1555), Εβραίου από τον Χάνδακα, ο οποίος κατέφυγε από την Πάντοβα στη Βενετία, κατά τη διάρκεια της μάχης του *Agnadello* (1509)²⁷³, όπου η *Serenissima* υπέστη συντριπτική ήττα από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Γάλλου βασιλιά Λουδοβίκου ΙΒ΄ (1499-1512).

Όπως θα φανεί στη συνέχεια, τα σημαντικά αυτά γεγονότα στις αρχές του 16ου αι. θα σηματοδοτήσουν μια νέα κατάσταση και για την εβραϊκή κοινότητα της Βενετίας.

²⁷⁰ Arbel, «Introduction», ό. π., 117.

²⁷¹ Bastianello, «I. Prima del Ghetto», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 73.

²⁷² Pullan, *Ebrei*, ό. π., 233.

²⁷³ Bastianello, ό. π.

Από το *Geto*²⁷⁴ χυτήριο στο *Ghetto*²⁷⁵ των Εβραίων.

Οι τρεις φάσεις διαμόρφωσης του Ghetto της Βενετίας

Μεταξύ του 15ου και του 16ου αι. η Βενετία αναθεώρησε την πολιτική της για τη συγκέντρωση και μετεγκατάσταση διαφόρων κοινοτήτων αλλοδαπών στον αστικό ιστό. Σε αυτό το πλαίσιο, της γενικής λειτουργίας ζωνών κατοίκησης, η κρατική υπηρεσία *Curia del Forestier* ως κύριο μέλημά της είχε να παρακολουθεί και να ρυθμίζει τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις των ξένων κατοίκων της σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό της πόλης²⁷⁶.

Ειδικότερα για τους Εβραίους, στις 29 Μαρτίου 1516²⁷⁷, η Βενετική Γερουσία, υπό την ηγεσία του δόγη Leonardo Loredan (1501-1521), εξέδωσε μια απόφαση, η οποία θα άλλαζε τη ζωή και τη μοίρα του εβραϊκού πληθυσμού της Βενετίας. Η διαταγή ήταν σαφής: οι Εβραίοι της πόλης θα έπρεπε να μείνουν όλοι μαζί σε μια περιοχή του Κανναρέτζιο (*Cannaregio*)²⁷⁸, όπου βρισκόταν το παλιό χυτήριο χαλκού (*Geto de rame*). Έτσι, με την πράξη αυτή, η οποία αφορούσε αποκλειστικά τη συγκέντρωση των Εβραίων της πόλης σε έναν περικλειστο και απομονωμένο χώρο, μακριά από τον χριστιανικό πληθυσμό, γεννήθηκε η περιοχή που ονομάστηκε *Ghetto Novo*²⁷⁹, πιθανώς λόγω του χυτηρίου χαλκού. Το 1541, η

²⁷⁴ Από τη βενετική λέξη *geto*, που σημαίνει χυτήριο, E. Concina, «Parva Jerusalem», E. Concina, U. Camerino, D. Calabi, *La Città degli Ebrei: il ghetto di Venezia*, Βενετία 1991, 10 (στο εξής *La Città degli Ebrei*)

²⁷⁵ Από τη μεγάλη βιβλιογραφία για το Ghetto της Βενετίας, αναφέρονται ενδεικτικά: D. Cassuto, «The Scuola Grande Tedesca in the Venice Ghetto», *Journal of Jewish art* 3/4 (1977), 40-57, R. Calimani, K. Wolfthal, *The Ghetto of Venice*, Μιλάνο 1987, B. Ravid, «The religious, economic and social background and context of the establishment of the ghetto of Venice», επιμ. C. Gozzi, *Gli Ebrei e Venezia XIV-XVIII*, Μιλάνο 1987, 211-259, E. Concina, U. Camerino, D. Calabi, *La Città degli Ebrei*, ό. π., R. Sennett, «Fear of Touching: The Jewish Ghetto in Renaissance Venice», επιμ. R. Stone, *Flesh and Stone: the Body and the City in Western Civilization*, Νέα Υόρκη 1996, 212-251, U. Fortis, *The Ghetto on the Lagoon: A Guide to the History and Art of the Venetian Ghetto*, Βενετία 2000, D. Malkiel, «The Ghetto Republic», επιμ. Davis and Ravid, *The Jews of Early Modern Venice* Βαλτιμόρη 2001, 118-142, U. Fortis, *La bella ebrea, Sara Copio Sullam, poetessa nel ghetto di Venezia del '600*, Τορίνο 2003, B. Ravid, «Popular Religion in the Early-Modern Ghetto of Venice», επιμ. D. Wright, B. N. Porter, J. Stackert, *Festschrift in Honor of Tzvi Abusch*, Μπεθέσντα 2010, R. Calimani, *The Venetian Ghetto: The History of a Persecuted Community*, Νέα Υόρκη 2013, C. Boccato, «Volontà testamentarie di una coppia di coniugi ebrei del Ghetto di Venezia», *Studi Veneziani* 68 (2013), 439-452, του ίδιου *Venezia e il Ghetto: Cinquecento anni del «recinto degli Ebrei*, Τορίνο 2016, F. Jori, *1516. Il primo Ghetto. Storia e storie degli Ebrei veneziani*, Πορντενόνε 2016.

²⁷⁶ Guidarelli, ό. π., 95.

²⁷⁷ Βλ. παρ. πηγών, 11.

²⁷⁸ Τα έξι διαμερίσματα της Βενετίας: Cannaregio, Castello, Dorsoduro, Santa Croce, San Marco, San Polo, βλ. χάρτη, παρ. πηγών, ό. π.

²⁷⁹ Το πρώτο γκέτο, όπως γνωρίζουμε, δημιουργήθηκε στη Βενετία το 1516, στη συνέχεια στη Ρώμη το 1555. Στη Βερόνα το 1600, στη Μιράντολα το 1602, στην Πάδοβα το 1603, στο Ροβίγκο το 1613, το 1634 σε Ουρμπίνο, Πέζαρο και Σενεγάλια, το 1638 στη Μόντενα, το 1639 σε Φεράρα, Λούγκο και

Βενετική Γερουσία έδωσε εντολή τους *Cinque Savii alla Mercanzia* (οι Πέντε Εμπειρογνώμονες επί του Εμπορίου ήταν συμβουλευτικό όργανο της Βενετικής Γερουσίας σε θέματα εμπορίου) να στεγάσουν ένα νέο κύμα Εβραίων μεταναστών στον συνεχόμενο χώρο του *Ghetto Novo*. Αυτή η επέκταση της εβραϊκής κατοίκησης θα ονομαστεί *Ghetto Vecchio*²⁸⁰. Μέσα στις πρώτες δεκαετίες του 17ου αι., παρόλη τη γενική δημογραφική πτώση εξαιτίας της φοβερής επιδημίας της πανώλης (1630) που αποδεκάτισε το 1/3 του πληθυσμού της Βενετίας, ο εβραϊκός πληθυσμός μετρούσε 3.000 ψυχές. Σ' αυτή την περίοδο το βενετικό Ghetto μπαίνει στην τρίτη και τελευταία φάση του, που θα ολοκληρωθεί με τη δημιουργία το 1633 του *Ghetto Novissimo*, πάλι ως επέκταση του ήδη υπάρχοντος χώρου, για να παράσχει κατοικία στους νεοφερμένους Εβραίους, κυρίως εμπόρους, από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (οι έμποροι αυτοί θεωρούνταν πολύτιμοι για την εμπορική δραστηριότητα στην πόλη της Βενετίας), και να αντιμετωπίσει ένα ακόμα μεταναστευτικό κύμα²⁸¹.

Με τον τρόπο αυτό, στην πόλη της Βενετίας δημιουργήθηκε το πρώτο Ghetto στην ιστορία. Πολύ αργότερα η λέξη Ghetto έγινε, σε όλες τις γλώσσες του κόσμου, συνώνυμη με τον αποκλεισμό και τον διαχωρισμό²⁸².

Στα τρία γκέτο, Novo, Vecchio και Novissimo, συνυπήρχαν τρεις ομάδες (*nazioni*) Εβραίων: α) *Γερμανοί* (Todeschi, εκ των οποίων προέρχονταν οι 700 πρώτοι κάτοικοι του Ghetto Novo) και *Ιταλοί*, β) *Λεβαντίνοι* (μια ετερογενής ομάδα που αποτελούνταν από εμπόρους με προέλευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αρκετοί απόγονοι των απελαθέντων των ετών 1492-1497 της Ιβηρικής Χερσονήσου²⁸³), εκ των οποίων κάποιοι μετακινούνταν διαρκώς (*viandanti*) λόγω των εμπορικών δραστηριοτήτων τους, ενώ άλλοι διέμεναν σε μόνιμη βάση στην πόλη (*abitanti*), και γ) *Πουνεντίνοι* (Σεφαρδίτες και *marranos* από την Ισπανία και την Πορτογαλία), διαφορετικοί από τους παραπάνω σε όλα: γλώσσα, χώρα προέλευσης, παραδόσεις, νοοτροπία²⁸⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι γύρω στα μέσα του 16ου αι. η Βενετική πολιτεία έδωσε την άδεια σε όσους *marranos* ήθελαν να ξαναγίνουν Εβραίοι

Τσέντο, στο Έστε το 1666, στο Κονελιάνο το 1675 και τελικά το 1736 και το 1770 στο Κορέτζιο, R. Calimani, «Il Ghetto di Venezia e l' Europa», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 49.

²⁸⁰ Calabi, «Il Ghetto e la città », *La città degli Ebrei*, ό. π., 136.

²⁸¹ D. Calabi, «Venezia, Gli Ebrei e l'Europa: cinquecento anni dall'istituzione del Ghetto di Venezia», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 28.

²⁸² Lane, ό. π., 426.

²⁸³ E. L. Goldberg, *Jews and Magic in Medici Florence: The Secret World of Benedetto Blanis*, Τορόντο 2011, 60.

²⁸⁴ Calimani, ό. π., 49.

να εγκατασταθούν στην πόλη, να επανέλθουν στη θρησκεία τους και να αποτελέσουν μέλη της εβραϊκής κοινότητας που κατοικούσε στο Ghetto Vecchio²⁸⁵.

Οι συναγωγές (*Scole ή Scuole*)²⁸⁶

Μέσα στο περιβάλλον του βενετικού Ghetto μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι η πολυπλοκότητα της εβραϊκής παρουσίας οδηγούσε στη δημιουργία διαφορετικών συναγωγών για κάθε *nazione*²⁸⁷. Στην καρδιά του αστικού ιστού της Βενετίας, οι πέντε συναγωγές του Ghetto –La Scola Tedesca (1528), Canton (1531), Levantina (1538), Italiana (1575), Spagnola (1584)²⁸⁸ – ήταν πάντα το κέντρο των ομάδων που απάρτιζαν την εβραϊκή κοινότητα.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί²⁸⁹, η λέξη συναγωγή ταυτίζεται με τουλάχιστον τρεις όρους στα εβραϊκά, που ο καθένας αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη λειτουργία: *Bet ha-Knesset*, το σπίτι της κοινότητας, *Bet ha-Tefillah* το σπίτι της προσευχής και *Bet ha-Midrash*, το σπίτι της μελέτης. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι και οι βενετικές συναγωγές αποτελούσαν αφενός περιβάλλοντα που φιλοξενούσαν μέλη μιας ομάδας, σύμφωνα με τις δικές της τελετουργικές παραδόσεις, και αφετέρου χώρους πολιτισμού και εκπαίδευσης. Επιπλέον, διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην αστική δομή του Ghetto, όπως στην περίπτωση των συναγωγών στο Ghetto Novo, με τα μεγάλα παράθυρα, τις επιγραφές, και τα φανάρια²⁹⁰.

Οι συναγωγές του βενετικού Ghetto αποτελούν μια μοναδική μαρτυρία της εβραϊκής ιστορίας και παρουσίας της πόλης.

Το νεκροταφείο στο Lido²⁹¹

Το εβραϊκό νεκροταφείο, το σπίτι των Ζωντανών (*Bet Achaim*), όπως είναι γνωστό, μαρτυρείται για πρώτη φορά στις 25 Σεπτεμβρίου 1386, 130 χρόνια πριν από

²⁸⁵ Lane, ό. π., 430.

²⁸⁶ Για τις Συναγωγές της Βενετίας και τη σημασία τους βλ., U. Fortis, L. Hamani, *Venice Synagogues*, Νέα Υόρκη 2016.

²⁸⁷ Bastianello, ό. π., 78.

²⁸⁸ Concina, «Parva Jerusalem», ό. π., 81-115.

²⁸⁹ Βλ. εδώ 39.

²⁹⁰ Guidarelli, «Le sinagoghe», ό. π., 229.

²⁹¹ Το Λίντο της Βενετίας (*Lido di Venezia*) είναι ένα μακρόστενο νησί μήκους περίπου 11 χλμ, που θέτει το όριο της λιμνοθάλασσας της Βενετίας προς την ανοικτή θάλασσα. Για το Λίντο βλ. R. Saikia, *The Venice Lido*, Λονδίνο 2011.

τη δημιουργία του βενετικού Ghetto (1516). Η μακρόχρονη εβραϊκή παρουσία στη βενετική λιμνοθάλασσα μπορεί να διαβαστεί μέσα από την ιστορία του νεκροταφείου στο Lido. Γενικά η ιεροτελεστία της εβραϊκής κηδείας (οι βάρκες που μετέφεραν το φέρετρο και τους συγγενείς, διέσχιζαν το Μεγάλο Κανάλι και έφταναν από το Ghetto στην αιώνια κατοικία του νεκρού Εβραίου, στο Lido) ξετυλίγεται με εναργή τρόπο, μέσα από τα λόγια του Leone da Modena (1571-1648) στο έργο του *Historia de' riti hebraici*, 1638²⁹². Από την έρευνα των επιτύμβιων στηλών του νεκροταφείου μπορούν να εντοπιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά της ιστορίας της εβραϊκής κοινότητας και η προσωπογραφία των κατοίκων της²⁹³.

Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και η ζωή στο Ghetto

Το Ghetto, χώρος προορισμένος αποκλειστικά για Εβραίους, αποτελούσε ένα αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα, όπου βρισκόταν συγκεντρωμένη η εβραϊκή κοινότητα, σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων της. Μέχρι τα μέσα του 17ου αι. το Ghetto Novo συνέχισε να οικοδομείται. Τα σπίτια του αυξήθηκαν σε ύψος φτάνοντας τους εννέα ορόφους (οι τελευταίοι όροφοι ήταν ξύλινοι), περίπτωση μοναδική για τη Βενετία (το σύνηθες ήταν δυο ή τρεις). Εκεί βρισκόταν η πλατεία, όπου εξελισσόταν αντιπροσωπευτικό μέρος της εβραϊκής ζωής, και η οποία αποτελούσε τη βάση της επαφής με τον κόσμο εκτός του Ghetto. Στο Ghetto Vecchio ξεδιπλώνονταν η καθημερινότητα των Εβραίων όπου λειτουργούσαν διάφορα καταστήματα, όπως η *frutariol* (η φρουταγορά), η *erbarol* (η λαχαναγορά) και οι επαγγελματίες της, όπως ο κρεοπώλης κρέατος *Kosher*²⁹⁴, ο *scaleter* (ο ζαχαροπλάστης), ο *librer* (ο βιβλιοπώλης). Ενώ ήταν πιο απομονωμένο και περιθωριοποιημένο από τον έξω κόσμο σε σχέση με το Ghetto Novo, το Ghetto Vecchio θα αποτελέσει το κέντρο του μεγάλου ενδιαφέροντος των Βενετών²⁹⁵. Τα καταστήματα, οι αποθήκες και οι τράπεζες καταλάμβαναν το ισόγειο των κτιρίων. Για τη μεγαλύτερη δυνατή

²⁹² A. Ferrighi, «Napoleone: L'apertura dei cancelli e l'assimilazione (La casa dei Vivi)», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 435.

²⁹³ M. Massaro, «Napoleone», *Venezia, Gli Ebrei* ό. π., 385.

²⁹⁴ Ο παραδοσιακός Ιουδαϊσμός περιέχει ένα πολύπλοκο σύστημα διατροφικών νόμων που καθοδηγούν τους Εβραίους ως προς το τι τρόφιμα μπορούν να καταναλώσουν, σε ποιους συνδυασμούς και σε ποιες περιπτώσεις. Αυτοί οι διατροφικοί νόμοι αναφέρονται ως νόμοι της *kashrut* ή *kosher*, για τα τρόφιμα. Σύμφωνα με τον εβραϊκό νόμο, τα τρόφιμα που επιτρέπονται, πρέπει να είναι «kosher», δηλαδή τελετουργικά καθαρισμένα και προετοιμασμένα για να καταναλωθούν, βλ. Karesh, «kashrut-kosher», ό. π., 267.

²⁹⁵ D. Cassuto, «Aspetti architettonici e urbanistici del Ghetto di Venezia», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 212-213.

εκμετάλλευση του χώρου, το ισόγειο συχνά χωριζόταν οριζόντια σε δύο τμήματα, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο έναν επιπλέον όροφο²⁹⁶.

Οι μόνοι μη Εβραίοι κάτοικοι του Ghetto, τέσσερις χριστιανοί φύλακες χωρίς οικογένεια, προκειμένου να επιτελούν καλύτερα το έργο τους, οι οποίοι αμείβονταν από τους ίδιους τους Εβραίους, έκλειναν τις νυχτερινές ώρες τις πύλες του²⁹⁷. Η έξοδος κατά τη διάρκεια της νύχτας απαγορευόταν. Η απαγόρευση αυτή, ωστόσο, δεν περιλάμβανε ορισμένες κατηγορίες προσώπων κύρους, όπως γιατρούς, των οποίων η προσφορά υπηρεσίας κρινόταν απαραίτητη εκτός Ghetto. Η βία μέσα στο Ghetto ήταν σπάνια, ωστόσο είχαν θεσπιστεί ορισμένες διατάξεις για την προστασία των ηγετών ή των υπαλλήλων της εβραϊκής κοινότητας. Η ανάγκη για την προστασία των επικεφαλής του, υποδηλώνει ότι το Ghetto δεν κατάφερε να απαλλαγεί από κοινωνικές εντάσεις, οι οποίες ενίοτε ενισχύονταν και από καταστάσεις έξω από τις πύλες του. Όταν οι τελευταίες έκλειναν, σε γενικές γραμμές, ο εσωτερικός χώρος παρέμενε ήσυχος και υπό ασφαλείς συνθήκες²⁹⁸.

Σύμφωνα με τον ιστορικό S. Romanin, η κατάργηση των πυλών του Ghetto με την κατάλυση του βενετικού κράτους (11 Ιουλίου 1797) και η μετονομασία ολόκληρης της περιοχής σε *Contrada dell'Unione* (συνοικία της Ένωσης) θα πρέπει να θεωρούνται πράξεις ουσιαστικά συμβολικές, καθώς δεν ήταν δυνατόν να σβήσει ο συμβολισμός του διαχωρισμού που συνδέθηκε με το Ghetto της πόλης. Ωστόσο, αυτά τα γεγονότα φαίνεται πως αποτελούν την έναρξη της διαδικασίας της Εβραϊκής χειραφέτησης στον βενετικό χώρο²⁹⁹.

Η ιστορία των Εβραίων της Βενετίας, του βενετικού πληθυσμού και των λαών της Ευρώπης σηματοδοτείται από πολιτιστικές ανταλλαγές. Η δημιουργία του Ghetto δεν ήταν ένα γεγονός από μόνο του, αλλά μάλλον μια ιστορία συνδέσεων, δικτύων και σχέσεων³⁰⁰.

Σήμερα στην περιοχή του Ghetto έχει την έδρα της η εβραϊκή κοινότητα της Βενετίας.

²⁹⁶ D. Katz, «L'urbanistica del Ghetto», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 217.

²⁹⁷ Calabi, *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 24.

²⁹⁸ Calimani, ό. π., 54.

²⁹⁹ Massaro, ό. π., 383.

³⁰⁰ H. T. Adelman, «Leone Modena, Sara Copio Sullam e l'Accademia degli Incogniti», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 313.

Επαγγελματικές δραστηριότητες

Οι Εβραίοι στη Βενετία, στην πλειοψηφία τους ασκούσαν κάθε ταπεινωτική, ακάθαρτη και επικίνδυνη δουλειά, που η πόλη χρειαζόταν: ράφτες, πλανόδιοι πωλητές, δερματέμποροι και βυρσοδέψες, σφαγείς, πυροσβέστες, εργάτες στο αποχετευτικό δίκτυο³⁰¹. Ωστόσο, ανάμεσα τους υπήρχαν επίσης γιατροί, εκ των οποίων ορισμένοι ήταν ονομαστοί³⁰², έμποροι, καλλιτέχνες (χορευτές, ηθοποιοί, μουσικοί, τραγουδιστές)³⁰³.

Μία από τις κύριες ασχολίες των Εβραίων στη Βενετία, όπως ήδη αναφέρθηκε και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ήταν η εμπορία του χρήματος. Οι Εβραίοι, αποκλεισμένοι από την κατοχή γης και ζώντας σε διαρκή ανασφάλεια, επιδίωκαν τον γρήγορο, εύκολο και όχι σπάνια αθέμιτο πλουτισμό, που τους επέτρεπε τη συγκέντρωση σημαντικών κεφαλαίων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, πολλοί εξ αυτών δημιούργησαν τραπεζικές επιχειρήσεις και επιδόθηκαν στο εμπόριο του χρήματος, στον έντοκο δανεισμό με επιτόκια που κάποτε έφταναν πάνω από 30%³⁰⁴. Στον έντοκο δανεισμό χρήματος ειδικεύτηκαν κυρίως οι Γερμανοί Εβραίοι, οι οποίοι χειρίζονταν τρία ενεχυροδανειστήρια (ή τράπεζες) στο Ghetto Novo, που τον 18ο αι. ονομάζονταν αντίστοιχα κόκκινο, κίτρινο και πράσινο³⁰⁵.

Οι Λεβαντίνοι, συνεχίζοντας τις ήδη ανεπτυγμένες εμπορικές δραστηριότητές τους στην Ανατολή, αλλά και οι Πουνεντίνοι, ασχολούνταν με το εμπόριο σιταριού, ζάχαρης, λαδιού, αποικιακών προϊόντων, υφασμάτων, με εμπορικές συναλλαγές κατά κύριο λόγο με τα λιμάνια της Κέρκυρας, της Αλεξάνδρειας, του Λιβόρνου και άλλων λιμανιών της Μεσογείου³⁰⁶. Από μια ευρύτερη σκοπιά, οι Λεβαντίνοι και Πουνεντίνοι Εβραίοι έμποροι όχι μόνο συνέβαλαν στην ενίσχυση των εβραϊκών κοινοτήτων της Βενετίας, αλλά και εισήγαγαν στο Ghetto ένα δίκτυο παγκόσμιων οικονομικών σχέσεων: συγκροτούσαν μια σημαντική οντότητα που είχε τη δική της συμβολή στη διαμόρφωση του κοσμοπολιτικού βενετικού μωσαϊκού³⁰⁷.

---

³⁰¹ Calimani, ό. π.

³⁰² Για τους Εβραίους γιατρούς της Βενετίας βλ. B. Ravid, «In Defense of the Jewish Doctors of Venice, ca. 1670», επιμ. M. Perani, *Una Manna Buona per Mantova: Man Tov le-Man Tovah: Studi in onore Vitto di Coloni per il suo 92 compleanno*, Φλωρεντία 2004, 479-506.

³⁰³ Calabi, «Il Ghetto e la città», ό. π., 135.

³⁰⁴ Pullan, *Rich and Poor*, ό. π., 443-475.

³⁰⁵ Calabri, «Il Ghetto e la città », ό. π., 158.

³⁰⁶ M. Gottardi, «L'impossibilità di essere se stessi. Gli Ebrei veneziani nel primo ottocento», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 437.

³⁰⁷ B. Ravid, «I mercanti Ebrei di Venezia, l'Impero Ottomano e la Diaspora dalla penisola Iberica», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 132.

Σχέσεις ανάμεσα στο βενετικό κράτος, τον χριστιανικό πληθυσμό και τους Εβραίους

Από τον 14ο αι. οι βενετικές αρχές αποφάσισαν την επιβολή στους Εβραίους διακριτικού σήματος ενδεικτικού της θρησκευτικής ταυτότητάς τους. Η ταπεινωτική αυτή διάκριση υποχρέωνε τους Εβραίους να φέρουν στο στήθος τους ένα στρογγυλό κίτρινο κύκλο μεγάλου μεγέθους³⁰⁸. Το ιδιαίτερο αυτό διακριτικό, ο κίτρινος κύκλος επί των ενδυμάτων, σταδιακά μετατράπηκε σε κίτρινο καπέλο και τελικά σε κόκκινο καπέλο, δεσμευτικό για τους Εβραίους στις πόλεις αλλά όχι στα ταξίδια τους, ακριβώς για να αποφεύγεται η περίπτωση ο φέρων να στοχοποιείται και να γίνεται εύκολο θύμα βίας ή διακρίσεων, ενώ ταξίδευε από τη μια χώρα στην άλλη³⁰⁹.

Τα μέτρα που λάμβανε κατά καιρούς το βενετικό κράτος σε βάρος των Εβραίων ήταν αποτέλεσμα είτε της πίεσης που ασκούσε η Καθολική Εκκλησία³¹⁰ προς το βενετικό κράτος είτε του ότι οι βενετικές αρχές δεν ήθελαν να δυσαρεστούν τον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης είτε των υποψιών των Βενετών, ιδίως σε περιόδους πολεμικής έντασης, ότι οι Εβραίοι διάκεινται ευνοϊκά προς τους Οθωμανούς³¹¹.

Ως προς την Καθολική Εκκλησία, γενικά η στάση της ήταν εχθρική απέναντι στους Εβραίους, τους οποίους θεωρούσε ξένους προς τις χριστιανικές κοινωνίες³¹², εχθρική και κατώτερη: *η κοινότητα των Εβραίων είναι οι υπηρέτες μας*, σημείωνε ο Giovanni Maria di Arezzo, φραγκισκανός μοναχός, στις αρχές του 16ου αιώνα. Ο Marino Sanudo αναφέρει ότι τη Μεγάλη Παρασκευή του 1515, που συμπτωματικά οι Εβραίοι γιόρταζαν το δικό τους Πάσχα, δέχθηκαν τα βέλη του Arezzo, ο οποίος ήταν αμείλικτος ιδίως εναντίον των Εβραίων γιατρών, κατηγορώντας τους ότι είχαν ατιμάσει χριστιανές³¹³. Κηρύγματα κατά των Εβραίων σημειώθηκαν τα έτη 1514-1515, σε αρκετές εκκλησίες της πόλης (Santa Maria Gloriosa dei Frari στον San Polo, San Marco στο ομώνυμο διαμέρισμα, Santi Giovanni e Paolo στο Castello, Santa Maria dei Servi στο Canareggio, στην περιοχή του Ghetto). Από την άλλη, ο Piero Pisani, μέλος της ιταλικής Ιεράς Εξέτασης (1514), ύψωσε τη φωνή του κατά των

³⁰⁸ Jacoby, «Venice and Venetian Jews», ό. π., 36.

³⁰⁹ Bastianello, ό. π., 72.

³¹⁰ Βρισκόμαστε στην εποχή της *Αντιμεταρρύθμισης* (16ος-17ος αι.). Σ' αυτό το πλαίσιο πρέπει να ειπωθεί η αρνητική στάση της Καθολικής Εκκλησίας απέναντι στους Εβραίους, για το θέμα βλ. K. Stow, *Catholic Thought and Papal Jewry Policy 1553-1593*, Νέα Υόρκη 1977.

³¹¹ Pullan, *Rich and poor*, ό. π., 563-567.

³¹² R. Scuro, «Banchi Ebraici a Mestre e nella Terraferma Veneta alla fine del Medioevo», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 90.

³¹³ Segre, ό. π., 88.

αιρετικών, των σχισματικών, των μάγων και κατά των χριστιανών γυναικών που διατηρούσαν ερωτικές ή σεξουαλικές σχέσεις με Εβραίους³¹⁴.

Το γενικότερο αντιεβραϊκό κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από την Καθολική Εκκλησία τον 16ο αι., κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης, οδήγησε τη βενετική Σύγκλητο, στις 8 Ιουλίου 1550, τριάντα τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυση του Ghetto, στην απόφαση για την απομάκρυνση από την πόλη των *marranos*, ενώ ο πρώτος γνωστός *marrano* που συνελήφθη στη Βενετία από την Ιταλική Ιερά εξέταση ήταν ο Francisco Olivier το 1581³¹⁵. Ελήφθησαν επίσης μέτρα περιορισμού της δραστηριότητας και των άλλων Εβραίων³¹⁶. Στο ίδιο κλίμα, τον Αύγουστο του 1553, με απόφαση του πάπα Ιουλίου Γ' (1550-1555), διατάχθηκε η καύση του Ταλμούδ και άλλων εβραϊκών βιβλίων, επειδή θεωρήθηκαν βλάσφημα για τη Χριστιανοσύνη. Το παπικό διάταγμα, που εφαρμόστηκε καταρχάς στη Ρώμη, υιοθετήθηκε και από τη Βενετία και κοινοποιήθηκε σε όλες τις κτήσεις της Ανατολής³¹⁷. Στις 21 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, ο πρεσβευτής του πάπα Ludovico Beccadelli, όπως περιέγραφε σε επιστολή του προς τον καρδινάλιο Innocenzo Del Monte, είδε να υψώνεται στην πλατεία του Αγίου Μάρκου μεγάλη φωτιά από τα εβραϊκά βιβλία που καίγονταν δημόσια³¹⁸.

Τα μέτρα που ελήφθησαν από το βενετικό κράτος κατά των εβραϊκών βιβλίων τον 16ο αι. είχαν βαρύτερες συνέπειες γενικότερα για τη βενετική οικονομία. Στην περίπτωση του 1553 η υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης υπερίσχυσε του πάθους για κέρδος. Ήταν από τις λίγες φορές που χρειάστηκε να τεθεί σε δεύτερη μοίρα το βασικότερο δόγμα της βενετικής πολιτικής³¹⁹.

Κατά τη διάρκεια του Δ' Βενετοτουρκικού Πολέμου (1570-1573) οι διώξεις κατά των Εβραίων οργανώθηκαν συστηματικά. Η βενετική Σύγκλητος διέταξε την εκδίωξη των Εβραίων από τη Βενετία (1571). Η ανάκληση της απόφασης έγινε δύο χρόνια αργότερα³²⁰. Τα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυση του Ghetto μέχρι το 1573 χαρακτηρίζονται από την απροκάλυπτη εχθρότητα των αρχών εναντίον του εβραϊκού πληθυσμού, ενδεχομένως και εξαιτίας του ρόλου του Εβραίου διπλωμάτη

³¹⁴ Concina, «Parva Jerusalem», ό. π., 25-27.

³¹⁵ B. Pullan, Pullan, *Ebrei*, ό. π., 348-349.

³¹⁶ Τσικνάκης, «Μέτρα», ό. π., 159.

³¹⁷ Για το θέμα βλ. «La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568», επιμ. U. Fortis, *Venezia ebraica: atti delle prime giornate di studio sull'ebraismo veneziano*, Ρώμη 1982, 99-127.

³¹⁸ Τσικνάκης, ό. π., 163.

³¹⁹ Ο. π., 170.

³²⁰ Τσικνάκης, «Οι Εβραίοι του Χάνδακα τον 16ο αι.», ό. π., 230-231.

Ιωσήφ Νάζι που το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα βρισκόταν στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³²¹.

Το κλίμα βελτιώθηκε για τους Εβραίους στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αι., όταν αυτοί κλήθηκαν να υποκαταστήσουν τα *Monti di Pietà* με τη δημιουργία στην πόλη της Βενετίας μιας δανειστικής, μη κερδοσκοπικής τράπεζας για τα κατώτερα στρώματα του πληθυσμού³²².

Οι σχέσεις των Εβραίων της Βενετίας με τον τοπικό χριστιανικό πληθυσμό δεν ήταν ποτέ εύκολες. Παρόλα αυτά, στην πόλη δε συνέβη ποτέ επίθεση όχλου εναντίων Εβραίων³²³.

Επίσης, μεταξύ των ετών 1550-1670 ήταν σπάνιες οι έρευνες, συλλήψεις ή καταδίκες από τη βενετική Ιερά Εξέταση των Εβραίων που διέμεναν μεγάλο διάστημα στη Μητρόπολη³²⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση καταδίκης από δικαστήριο, μελών της εβραϊκής κοινότητας του *Portobuffolè*, ενός χωριού 50χλμ ΒΑ της Βενετίας, που καταγράφηκε στις 6 Ιουλίου του 1480. Τα τρία μέλη της κατηγορήθηκαν για την τελετουργική δολοφονία του μικρού *Sebastiano Novello*³²⁵ κατά τη διάρκεια του εβραϊκού Πάσχα και εκτελέστηκαν λίγους μήνες μετά στη Βενετία. Ο *Servadio*, τοκογλύφος από το *Portobuffolè*, ο *Mosè* από το *Treviso* και ο *Giacobbe* όταν βρέθηκε στο *Treviso*, οι οποίοι αφού ομολόγησαν –μερικές φορές αυθόρμητα και μερικές φορές κάτω από βασανιστήρια– κρεμάστηκαν και κάηκαν ζωντανοί σε δημόσια τελετή στην πλατεία του Αγίου Μάρκου. Άλλοι Εβραίοι, από το *Portobuffole* και το *Τρεβίζο*, καταδικάστηκαν σε διάφορες ποινές φυλάκισης για συνενοχή στο συγκεκριμένο έγκλημα, ενώ στη συνέχεια τους απαγορεύτηκε η διαμονή στη Βενετία και την *Terraferma*. Οι κατηγορούμενοι έκαναν έφεση στην *Avogaria di Commun*, αλλά, παρά το γεγονός ότι την υπεράσπισή τους ανέλαβαν κάποιοι από τους καλύτερους δικηγόρους της Πάντοβας, τελικά η ποινή τους επικυρώθηκε³²⁶.

³²¹ Βλ. εδώ, 114.

³²² Παπαδία-Λάλα, *To Monte di Pietà του Χάνδακα*, ό. π., 23.

³²³ Lane, ό. π., 426.

³²⁴ Pullan, *Ebrei*, ό. π., 231.

³²⁵ Το παιδί που δολοφονήθηκε ήταν ένας μικρός περιπλανώμενος ζητιάνος, περίπου έξι ετών, αγνώστου ονόματος. Το συγκεκριμένο όνομα, που σημαίνει νέος Σεβαστιανός (ο Sebastian μαρτύρησε στη Ρώμη τον 3ο αι. και αγιοποιήθηκε) δόθηκε στο αγόρι μετά τη δολοφονία του. Ο προφανής λόγος της επιλογής του συγκεκριμένου ονόματος είναι η ταύτιση του αγοριού με τον μάρτυρα Σεβαστιανό, βλ. A. Toaff, *Pasque di sangue Ebrei d'Europa e omicidi rituali*, Μπολόνια 2007, 62.

³²⁶ Ό. π., 61-62.

Η δημογραφική πραγματικότητα

Η εβραϊκή κοινότητα της Βενετίας παρά τα προβλήματα, απολάμβανε ένα κλίμα σχετικής ανοχής, που συνέβαλλε στην οργάνωση και τη δημογραφική της ανάπτυξη. Πιο συγκεκριμένα, στο δεύτερο μισό του 16ου αι. αποτελούταν από 1.694 μέλη³²⁷, σε συνολικό πληθυσμό περίπου 170.000 κατοίκων³²⁸. Τον επόμενο αιώνα ο αριθμός των Εβραίων αυξήθηκε σημαντικά (παρά την επιδημία της πανώλης των ετών 1629-1630), φτάνοντας το 1649 τις 2.649 ψυχές³²⁹, ενώ προς το τέλος του 18ου αι. (1766) δεν ξεπερνούσε τα 1.700 άτομα³³⁰. Σημειώνεται, πάντως, ότι, αυτή την εποχή, η εβραϊκή κοινότητα της Βενετίας ήταν μία από τις πιο σημαντικές εβραϊκές κοινότητες στην Ιταλία. Στις αρχές του 20ού αι. οι Εβραίοι αριθμούσαν 2.400 μέλη³³¹. Το 1931 κατοικούσαν στην πόλη 1.814 Εβραίοι, ενώ στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1.050. Σήμερα στη Βενετία ζουν περίπου 500 Εβραίοι³³².

---

³²⁷ Pullan, «Ebrei», ό. π., 245.

³²⁸ Martin, «Reconsidered Venice», ό. π., 1.

³²⁹ Pullan, ό. π.

³³⁰ Cassuto, ό. π., 214.

³³¹ G. L. Voghera, «L'emanipazione degli Ebrei in Veneto», *Venezia, Gli Ebrei* ό. π., 443.

³³² Comunità ebraica di Venezia, <http://www.jvenice.org/it/la-comunita-oggi-verso-il-futuro>, τελευταία επίσκεψη 2/8/2016.

Ζ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

Εβραίοι υπήρχαν στον ελλαδικό χώρο, όπως αναφέρθηκε, ήδη από την ελληνιστική εποχή. Κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, ο αρχικός αυτός πληθυσμιακός πυρήνας των Ρωμανιωτών ενισχύθηκε με την έλευση Εβραίων της Διασποράς από τη Δ. Ευρώπη και την Ανατολή³³³. Από τις διάσπαρτες εβραϊκές κοινότητες, κυρίαρχη θέση σε ολόκληρο τον βενετοκρατούμενο χώρο κατείχαν οι τρεις εβραϊκές κοινότητες της Κρήτης (Χάνδακας, Χανιά, Ρέθυμνο)³³⁴, ενώ εβραϊκές κοινότητες απαντούν και στην Εύβοια (Χαλκίδα ή Negroponte και Ωρεοί)³³⁵. Σημαντικές ήταν, επίσης, οι εβραϊκές κοινότητες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, οι οποίες αφορούν το κυρίως σώμα της παρούσας εργασίας και εξ αυτού θα αναλυθούν σε ειδικό κεφάλαιο. Εβραϊκή κοινότητα υπήρχε και στην Κύπρο, κατά την όψιμη και βραχύχρονη βενετική κυριαρχία, που ακολούθησε τη μακραίωνη περίοδο κυριαρχίας των Λουζινιάν (1474/1489-1573)³³⁶. Τέλος, εβραϊκές κοινότητες αναφέρονται και σε περιοχές της Πελοποννήσου (Μεθώνη, Κορώνη³³⁷, Πάτρα³³⁸), κατά την πρώτη και τη δεύτερη βενετοκρατία³³⁹.

Οι Εβραϊκές και οι συναγωγές τους

Οι Εβραίοι ζούσαν συνήθως στις πόλεις και σπανιότερα στην ύπαιθρο. Κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, οι Εβραίοι των βενετοκρατούμενων περιοχών ήταν υποχρεώθηκαν να διαμένουν σε καθορισμένη από τους Βενετούς, περιτειχισμένη περιοχή της πόλης όπου διαβιούσαν, την Εβραϊκή (Judecca ή Ghetto), εντός της οποίας υπήρχαν οι οικίες και τα εργαστήρια των μελών της.

³³³ Παπαδιά-Λάλα, «Έλληνες και Βενετοί», ό. π., 196.

³³⁴ Για τους Εβραίους της Κρήτης, βλ. σχετική βιβλιογραφία εδώ σε διάφορα σημεία, 11-16.

³³⁵ Ωστόσο, το νησί της Εύβοιας (Regno di Negroponte) πέρασε μόλις το 1470 στους Οθωμανούς. Για τους Εβραίους της Χαλκίδας, βλ. Μ. Σ. Μάϊσης, *Η Ιστορία της εβραϊκής κοινότητας Χαλκίδας από το 586 μ.Χ. έως το 2001 μ.Χ.*, Χαλκίδα 2013.

³³⁶ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 131.

³³⁷ Για τους Εβραίους Μεθώνης και Κορώνης βλ. Sathas, ό. π., τ. 1, 2, 3, 4, Παρίσι 1880-1882, J. Starr, *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Παρίσι 1949, 63-72, C. Hodgetts, *The colonies of Coron and Modon under Venetian administration, 1204-1400*, διδακτορική διατριβή, Λονδίνο 1974, 362-363, 429 κ.ε., A. Nanetti, ό. π., 215-225.

³³⁸ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 226. Για τους Εβραίους της Πάτρας, βλ. Αφ. Μούτζαλη, ό. π., και Χ. Μούλιας, *Η Εβραϊκή παρουσία στην Πάτρα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2015.

³³⁹ Παπαδιά-Λάλα, «Έλληνες και Βενετοί», ό. π., 180-181.

Στη Χαλκίδα, παρά τις απαγορευτικές διατάξεις, ορισμένοι Εβραίοι νοίκιαζαν σπίτια εκτός Εβραϊκής, που είχε ήδη επεκταθεί τον 15ο αι., λόγω της εκεί εγκατάστασης Εβραίων από τη Βοιωτία· εξ αυτού υποχρεώθηκαν να πληρώσουν ως πρόστιμο το υπέρογκο ποσό των 500 δουκάτων (1440)³⁴⁰. Ο Ιταλός καθολικός κληρικός και περιηγητής Pietro Casola, που αγκυροβόλησε στη Μεθώνη το καλοκαίρι του 1494 επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους, περιγράφει το κάστρο και τον βούργο (προάστιο). Γράφει: *Υπάρχει κι ένα προάστιο τειχισμένο κι αυτό, όπως το κάστρο. Εκεί ζουν πολλοί Εβραίοι, άνδρες και γυναίκες*³⁴¹.

Η συναγωγή, αναπόσπαστος χώρος λατρείας και προσευχής για τους Εβραίους, βρισκόταν μέσα στις Εβραϊκές. Στην Κρήτη, υπήρχαν πολλές συναγωγές (τέσσερις στον Χάνδακα: *Μεγάλη, Κοανίμ, Ασκεναζίμ, Υψίστη*³⁴² και από μια στα Χανιά -*Ετς Χαγίμ*³⁴³ - και στο Ρέθυμνο³⁴⁴ αντίστοιχα), γεγονός που αποδεικνύει την αναπτυγμένη θρησκευτική συνείδηση των Εβραίων του νησιού. Στη Χαλκίδα, όπως μας πληροφορεί ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης (1159), οι Εβραίοι διατηρούσαν συναγωγή στο κέντρο της συνοικίας τους³⁴⁵.

Επαγγέλματα

Τα επαγγέλματα των Εβραίων μαρτυρούνται από τα επίσημα βενετικά έγγραφα (αποφάσεις, διατάξεις, εκθέσεις, απαντήσεις σε αιτήματα πρεσβειών των αστικών, εβραϊκών και αγροτικών κοινοτήτων), από συμβολαιογραφικές πράξεις (αγοραπωλησίες, δάνεια, εξοφλητήρια, πληρεξούσια, ενοικιάσεις, διάφορες συμβάσεις) καθώς και από τις περιγραφές των περιηγητών. Οι Εβραίοι των βενετικών κτήσεων αναφέρονται ως έμποροι (οίνου, ελαιόλαδου, μεταξιού, μετάλλων, χρωστικών ουσιών και δέρματος), γιατροί³⁴⁶, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, καλλιτέχνες, τεχνίτες (υποδηματοποιοί³⁴⁷, ράφτες, υφαντές μεταξωτών, βαφείς υφαντών και βυρσοδέψες³⁴⁸), υπηρέτες σε πλούσια εβραϊκά ή και χριστιανικά

³⁴⁰ Φρεζής, ό. π., 362.

³⁴¹ Βιγγοπούλου, ό. π., 82.

³⁴² Φρεζής, ό. π., 118.

³⁴³ Ό. π., 372.

³⁴⁴ Ό. π., 312.

³⁴⁵ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ό. π., 65.

³⁴⁶ Για τους Delmedigo του Χάνδακα, βλ. B. Arbel, «Notes on the Delmedigo of Candia», επιμ. M. Del Bianco, M. Massenzio, *Studi in onore di Pier Cesare Ioly Zorattini*, Φλωρεντία 2014, 119-130.

³⁴⁷ Τσικνάκης, «Οι Εβραίοι του Χάνδακα», ό. π., 228.

³⁴⁸ Από τις 471 συμβολαιογραφικές πράξεις του νοταρίου του Χάνδακα Franciscus de Cruce, που καλύπτουν χρονικά την περίοδο 1338-1239, οι 18 αφορούν πωλήσεις βοδινών δερμάτων. Στις 12 απ' αυτές συμβαλλόμενοι είναι Εβραίοι (42 συνολικά πράξεις αναφέρονται σε Εβραίους), βλ., (εκδ.) X.

σπίτια³⁴⁹, ταβερνιάρηδες, φύλακες των караβιών που ήταν αραγμένα στο λιμάνι³⁵⁰, ενοικιαστές φόρων, μέτοχοι σε ναυτιλιακές και εμπορικές εταιρείες και κυρίως έμποροι χρήματος.

Η συμμετοχή των Εβραίων σε κερδοσκοπικές πράξεις ήταν η βασική αιτία του γρήγορου πλουτισμού τους. Τα τοκογλυφικά δάνεια προς τους χωρικούς, τα προστύχια, δίνονταν με ενέχυρο το μερίδιο του καρπού του επόμενου έτους. Ωστόσο, οι πελάτες των Εβραίων κεφαλαιούχων προέρχονταν από όλα τα κοινωνικά στρώματα³⁵¹. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ήδη από τον 14ο αι. η οικονομική κατάπτωση των φεουδαρχών της Κρήτης αποδίδεται στην υπερχρέωσή τους στους Εβραίους τοκογλύφους. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι η βενετική κυβέρνηση έδωσε διαταγή να συγκροτηθεί τριμελής επιτροπή από φεουδάρχες που δεν εμπλέκονταν σε δανειοληπτικές πράξεις με Εβραίους τοκογλύφους, όμως, η διαταγή αμέσως ανακλήθηκε, διότι εξακριβώθηκε ότι δεν υπήρχαν τρεις, αλλά ούτε ένας μη οφειλέτης φεουδάρχης³⁵². Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κατά τον 15ο αι. οι Εβραίοι της Μεθώνης δάνειζαν χρήματα σε Χριστιανούς, συνάπτοντας συμφωνία με ενέχυρο, προφορικά, χωρίς έγγραφα (1435)³⁵³.

Από την άλλη, ο Εβραίος περιηγητής από την Ιταλία Elia de Pesaro (1563) σημειώνει για τους Εβραίους της Αμμοχώστου: *ζουν χωρίς δυσκολίες, χωρίς να εξασκούν κανένα επάγγελμα έχοντας έσοδα από τους τόκους των κεφαλαίων που δανείζουν*³⁵⁴. Ο έντοκος δανεισμός κάλυπτε μεγάλο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων των Εβραίων, αλλά όχι το σύνολο αυτών, καθότι είναι γνωστό ότι τον έντοκο δανεισμό ασκούσαν σε μεγάλο βαθμό επίσης Χριστιανοί και των δυο δογμάτων³⁵⁵.

Ένα από τα επαγγέλματα το οποίο κατά πλειοψηφία ασκούσαν Εβραίοι ήταν το ιατρικό. Χαρακτηριστικά είναι και τα εβραϊκά οικογενειακά ονόματα, δηλωτικά του ιατρικού επαγγέλματος, όπως αυτά των Εβραίων Mordechai del Medego από τη Χαλκίδα και Abba di Medico από τον Χάνδακα. Ένας άλλος Elia del Medigo, επίσης

Γάσπαρης, *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338-1339*, Βενετία 1999, πράξεις με αριθμό: 30, 60, 263, 296, 323, 324, 327, 330, 340, 346, 349, 350.

³⁴⁹ Jacoby, «Quelques aspects», ό. π., 114-115.

³⁵⁰ Μούτζαλη, ό. π., 87.

³⁵¹ Παπαδία-Λάλα, «Οι Έλληνες και οι Βενετοί», ό. π., 196-197.

³⁵² Ξανθουδίδης, ό. π., 120-121.

³⁵³ Α. Γ. Μομφερράτος, *Μεθώνη και Κορώνη επί Ενετοκρατίας. Υπό κοινωνικήν, πολιτικήν και δημοσιονομικήν άποψιν*, Αθήνα 1915, 25.

³⁵⁴ Βιγγοπούλου, ό. π., 90.

³⁵⁵ Παπαδία-Λάλα, *Monte*, ό. π., 38- 39.

από τον Χάνδακα, δίδασκε ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας (β' μισό του 15ου αι.). Οι Εβραίοι γιατροί (*fisici* και *circoici*) είχαν τη φήμη καλών γιατρών που εφάρμοζαν τις μεθόδους της αραβικής ιατρικής³⁵⁶. Χαρακτηριστικά αναφέρει το 1563 ο de Pesaro, για τους ομόθρησκούς του γιατρούς: *...Οι Έλληνες προτιμούν τους Εβραίους γιατρούς, τους εμπιστεύονται αλλά και τους πληρώνουν λιγότερο από τους Χριστιανούς γιατρούς...*³⁵⁷

Η ενασχόληση των Εβραίων με επαγγέλματα ακάθαρτα, όπως αυτό της βυρσοδεψίας, ήταν πολύ συχνή. Φαίνεται πως στα μέσα του 15ου αι. στη Μεθώνη, οι Εβραίοι είχαν το μονοπώλιο στην κατεργασία, στη μεταποίηση και στο εμπόριο του δέρματος³⁵⁸. Ενδιαφέρον είναι ότι στην ίδια περιοχή μαρτυρείται και κτηνοτροφική εβραϊκή δραστηριότητα, σίγουρα το 1483, όμως άγνωστο από πότε³⁵⁹.

Σχέσεις των Εβραίων με τη βενετική διοίκηση, με τους ομόθρησκούς τους και με τον χριστιανικό πληθυσμό

Η στάση των Βενετών απέναντι στους Εβραίους του Κράτους της Θάλασσας, όπως άλλωστε και στη Βενετία, δεν ήταν ενιαία και σταθερή. Οι Εβραίοι βρέθηκαν εμπλεκόμενοι σε μια πολιτική με προσφορά και στέρηση προνομίων³⁶⁰. Το βενετικό κράτος, προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του και να διατηρήσει την ισορροπία ανάμεσα στους υπηκόους του, ανάλογα με την περίπτωση, είτε προχωρούσε στη λήψη περιοριστικών και απαγορευτικών μέτρων για τις εβραϊκές κοινότητες είτε ανακαλούσε τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις, αποδίδοντας σε αυτές εκ νέου τα προηγούμενα προνόμια, κάποιες φορές μάλιστα προσφέροντας και επιπρόσθετα. Σύμφωνα με το πρότυπο και άλλων ευρωπαϊκών χωρών, οι υποχρεώσεις των Εβραίων προς το βενετικό κράτος ήταν κυρίως οικονομικές³⁶¹. Σε περιόδους οικονομικών κρίσεων η Βενετία επέβαλλε έκτακτες εισφορές στις εβραϊκές κοινότητες. Ωστόσο, ποτέ δεν προέβη σε διωγμούς και βάνανυσες τιμωρίες κατά των Εβραίων στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, όπως είχε συμβεί στην υπόλοιπη Ευρώπη³⁶².

---

³⁵⁶ Μοσχονάς, ό. π., 106-107.

³⁵⁷ Βιγγοπούλου, ό. π.

³⁵⁸ Λαμπροπούλου, ό. π., 48.

³⁵⁹ Nanetti, ό. π., 218.

³⁶⁰ Χανιώτης, ό. π., 65.

³⁶¹ Paradía-Lala, ό. π., 145.

³⁶² Χανιώτης, ό. π.

Οι Εβραίοι, όπως και στη Βενετία, στις βενετικές κτήσεις στην Ανατολή ήταν υποχρεωμένοι να έχουν ραμμένο στα ενδύματά τους αρχικά ένα στρογγυλό κίτρινο διακριτικό, δηλωτικό της θρησκευτικής τους ταυτότητας, αργότερα δε, να φορούν κίτρινο σκούφο, ενώ οι γυναίκες επιπλέον μια κίτρινη καλύπτρα³⁶³. Τον Ιούλιο του 1518 ο Γάλλος έμπορος Jacques Le Siage, που περιηγήθηκε στην πόλη του Χάνδακα έγραψε: *στην πόλη και στα προάστια κατοικούσαν πολλοί Εβραίοι τους οποίους συναντούσαμε αρκετά συχνά. Ντύνονται όπως οι άλλοι Κρητικοί, αλλά τους διακρίνουμε από τον κίτρινο σκούφο που είναι υποχρεωμένοι να φορούν*³⁶⁴.

Κατά καιρούς, με διατάγματα απαγορευόταν στους Εβραίους η κατοχή ακινήτων και τα έσοδα από την ενοικιάσή τους όπως και ο έντοκος δανεισμός χρήματος. Πάρα αυτά, συχνές είναι οι αναφορές για την παραβίαση των βενετικών διαταγμάτων. Ενδεικτικά, στη Χαλκίδα η οικογένεια του David Kallomiti αναφέρεται ότι κατείχε ένα ακίνητο στην καρδιά της βενετικής συνοικίας: *unam domum sitam in Nigroponte in campo Venetorum*, δώρο του πλούσιου Εβραίου στον γιο του Abba (1304)³⁶⁵.

Το μείζον θέμα που συντάρασσε τις σχέσεις μεταξύ των μελών των εβραϊκών κοινοτήτων ήταν η μεταστροφή ομοθρήσκων τους στον Χριστιανισμό. Ο Nicolò Quirini, ο γιος του πλούσιου Leo Ψωμά, ενός από τους ηγέτες της εβραϊκής κοινότητας της Χαλκίδας, επέλεξε τη σταδιοδρομία του στρατιώτη, αφού πρώτα βαπτίστηκε χριστιανός. Περί το 1370 ζήτησε να μεταβεί στην Κρήτη, πιθανώς λόγω της εχθρικής στάσης προς αυτόν της εβραϊκής κοινότητας στη γενέτειρά του. Η περίπτωση του αναδεικνύει με σαφήνεια τη στάση της Βενετίας έναντι των ομοθρήσκων του Ψωμά, που μεταστράφηκαν στον χριστιανισμό: όλοι οι περιορισμοί που επιβάλλονταν αίρονταν, όταν οι Εβραίοι προσχωρούσαν στον Χριστιανισμό, ενώ τους δίνονταν δικαιώματα παρόμοια με εκείνα που απολάμβανε ο χριστιανικός πληθυσμός³⁶⁶.

Εκτός από ζητήματα μεταστροφής στον Χριστιανισμό, όπως αυτό του Ψωμά, μια άλλη μόνιμη αιτία προστριβών εντός των εβραϊκών κοινοτήτων αποτελούσαν οι

³⁶³ Μοσχονάς, ό. π., 104-105.

³⁶⁴ Βιγγοπούλου, ό. π., 83.

³⁶⁵ S. Borsari, «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec. XIII-XIV)», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, 218-219.

³⁶⁶ D. Jacoby, «Inquisition and Converts in Crete and Negroponte the 14th and 15th Centuries», *Sefunot: Studies and Sources on the History of the Jewish Communities in the East*, Τελ Αβίβ 1964, https://www.jstor.org/stable/23414430?seq=1#page_scan_tab_contents, τελευταία επίσκεψη, 9/9/2016.

προγαμιαίες ερωτικές σχέσεις που διατηρούσαν νεαρές Εβραίες με ομοεθνείς τους ή και χριστιανούς, πράγμα αντίθετο προς τους παραδοσιακούς κανόνες της εβραϊκής ηθικής. Και ενώ τα επανειλημμένα απαγορευτικά διατάγματα από τους αρχηγούς της εβραϊκής κοινότητας και η παρέμβαση των βενετικών αρχών δεν έφεραν αποτέλεσμα, το πρόβλημα που είχε αρχίσει να εμφανίζεται από την πρώιμη βενετοκρατία (13ος αι.) εξακολούθησε να υφίσταται, ενισχύοντας τις εντάσεις μεταξύ Εβραίων και ομοεθνών τους, αλλά και Εβραίων και Χριστιανών.

Επίσης, αυξανόμενη ένταση υπήρξε από την πλευρά της ηγεσίας των Ρωμανιωτών της Κρήτης προς τους Ισπανοεβραίους πρόσφυγες που βρήκαν καταφύγιο στο νησί πριν το 1391. Οι Ρωμανιώτες είδαν ως απειλή, για τη μακροχρόνια εξουσία τους, τούς νεοφερμένους Σεφαραδίτες Εβραίους, όπως αποκαλύπτεται στις διατάξεις του Taqqanot Qandiya. Ωστόσο, οι δύο κοινότητες συνδέονταν με γάμους και σε πολλές περιπτώσεις διευκόλυναν η μία την άλλη³⁶⁷.

Από την άλλη μεριά, όταν οι χριστιανοί ήταν έτοιμοι να παρεκτραπούν ή οι πρεσβείες τους περιείχαν ακραία αιτήματα κατά των Εβραίων, η βενετική πολιτεία προχωρούσε σε μέτρα υπέρ της προστασίας του εβραϊκού πληθυσμού. Επίσημο έγγραφο της Γαληνοτάτης προς τους βενετούς αξιωματούχους της Εύβοιας, το 1452, καταργούσε την υποχρέωση των εβραϊκών κοινοτήτων του νησιού να παρέχουν ένα από τα μέλη τους για το καθήκον εκτελεστή-δημίου και ζητούσε δικαιοσύνη για τους Εβραίους, οι οποίοι υποχρεώνονταν να επιδιορθώσουν τις ζημιές που είχαν προκληθεί από βομβαρδισμούς των Καταλανών στην εβραϊκή συνοικία των Ωρεών Ευβοίας. Κατά τον Γ΄ Βενετοτουρκικό πόλεμο (1538-1540), διαδόθηκε στον Χάνδακα η φήμη ότι οι Εβραίοι έκρυβαν Οθωμανούς στην Εβραϊκή. Χάρη στην επέμβαση των βενετικών αρχών που έφτασαν εγκαίρως στην εβραϊκή συνοικία του Χάνδακα με οπλισμένους άνδρες, απωθήθηκαν οι Χριστιανοί που εισέβαλαν στο Ghetto της πόλης και αποτράπηκε η σφαγή³⁶⁸.

Ξεχωριστής σημασίας για τη Βενετία παραμένει η περίπτωση της οικογένειας Μαυρογόνατου στον Χάνδακα· η συνωμοσία του ορθόδοξου Ρεθυμνιώτη Σήφη Βλαστού (1453-1454)³⁶⁹ εναντίον του βενετικού κράτους καταδόθηκε από τον Εβραίο έμπορο Δαβίδ Μαυρογόνατο, *πράκτορα στην υπηρεσία της Βενετίας*³⁷⁰ (και τον ιερέα Ιωάννη Λίμα). Ο Μαυρογόνατος απέκτησε πολλά προσωπικά προνόμια, τα

³⁶⁷ Lauer, ό. π., 129.

³⁶⁸ Τσικνάκης, «Οι Εβραίοι του Χάνδακα», ό. π., 232.

³⁶⁹ Για τη συνωμοσία βλ., Μ. Μανούσακας, *Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού*, ό. π.

³⁷⁰ Για το θέμα βλ. Jacoby, «Un agent juif», ό. π., 68-96.

οποία πέρασαν και στους απογόνους του, ενώ παράλληλα βοήθησε να βελτιωθεί η θέση των εβραϊκών κοινοτήτων της Κρήτης συνολικά³⁷¹. Αναλογίες εμφανίζει και το ακόλουθο γεγονός. Τον 15ο αι., ένας τολμηρός Εβραίος από τη Μεθώνη, του οποίου το όνομα δεν είναι γνωστό, είχε, για τις αρχές της Βενετίας μια ενδιαφέρουσα πρόταση: ήταν πρόθυμος να δολοφονήσει τον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ (1432-1481). Ο Ανδρέας Marcello, αδερφός του καστελλάνου της Μεθώνης, μετέφερε την πρόταση στο Συμβούλιο των Δέκα, το οποίο ανέθεσε στον Marcello να αναλάβει τις μυστικές διαπραγματεύσεις με τον Εβραίο. Ως αντάλλαγμα η Βενετία θα του παραχωρούσε την ιδιότητα του Βενετού πολίτη³⁷².

Από την άλλη, σε γενικές γραμμές οι σχέσεις Εβραίων και Ορθοδόξων Ελλήνων στις βενετικές κτήσεις στην Ανατολή χαρακτηρίζονταν από έντονη αντιπαλότητα και εχθρότητα³⁷³. Όπως αναφέρει ο de Pesaro *οι Έλληνες δεν τρώνε ποτέ για όλο το χρυσάφι του κόσμου ό,τι έχει αγγίζει ένας Εβραίος... αν ένας Εβραίος θέλει να αγοράσει ένα αντικείμενο δεν πρέπει να το ακουμπήσει, αλλά να το περιγράψει με καθαρή φωνή αλλιώς θα πρέπει να το κρατήσει...*³⁷⁴.

Ο Εβραίος γιατρός της Μεθώνης, όπως προκύπτει από έγγραφο των βενετικών αρχών του 1427, απομακρύνθηκε από τη θέση του με το σκεπτικό ότι δεν ήταν αποδεκτός από τους κατοίκους, και αντικαταστάθηκε από χριστιανό. Το γιατί δεν ήταν αποδεκτός δεν αναφέρεται στο συγκεκριμένο έγγραφο³⁷⁵. Επίσης, σύμφωνα με απόφαση της βενετικής Συγκλήτου του 1445, οι Εβραίοι της Μεθώνης ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν τον οφειλόμενο σεβασμό προς τα άγια των Χριστιανών κατά τις λιτανείες. Σε αντίθετη περίπτωση ήταν έκθετοι στις διαθέσεις των Χριστιανών, που επιτρεπόταν να τους αφαιρέσουν και να κατακρατήσουν τα ενδύματά τους³⁷⁶.

Ενδεικτικά για το κλίμα που επικρατούσε στις σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Ελληνορθοδόξων είναι τα δύο ακόλουθα περιστατικά, τα οποία διαδραματίστηκαν στον Χάνδακα του 15ου και 16ου αι. αντίστοιχα. Την εποχή του ζητήματος των χρεών των φεουδαρχών προς τους Εβραίους (το πρόβλημα αυτό διατρέχει τον 14ο αι.

³⁷¹ M. O' Connell, *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη 2009, 106.

³⁷² Μοσχονάς, ό. π., 120.

³⁷³ Για τις σχέσεις μεταξύ Ελληνορθοδόξων και Εβραίων της Κρήτης, βλ. Starr, «Jewish life in Crete» ό. π., 62-76.

³⁷⁴ Βιγγοπούλου, ό. π., 90.

³⁷⁵ Λαμπροπούλου, ό. π., 42-43.

³⁷⁶ Μοσχονάς, ό. π., 105.

και μέχρι το 1446 δεν είχε λυθεί ακόμα) συνέβη ένα περίεργο επεισόδιο: ένα πρωί του 1449 βρέθηκαν κοντά στην εβραϊκή συνοικία του Χάνδακα αρνιά κρεμασμένα σε σταυρούς. Η *σταύρωση των αμνών* θεωρήθηκε εμπαιγμός της χριστιανικής θρησκείας και αποδόθηκε στους Εβραίους της πόλης. Όπως αποδείχθηκε, επρόκειτο για χριστιανική σκευωρία κατά των Εβραίων, που τελικά απέτυχε, με σκοπό οι τελευταίοι να φοβηθούν και να υποχωρήσουν στο ζήτημα των χρεών³⁷⁷.

Μια νέα ένταση μεταξύ Ελληνορθόδοξων και Εβραίων ξέσπασε πάλι στον Χάνδακα γύρω στα 1568. Η προσφυγή των Εβραίων της Κρήτης για τις αδικίες των Χριστιανών στον οικουμενικό πατριάρχη Μητροφάνη Γ' είχε ως αποτέλεσμα να αποστείλει ο ορθόδοξος ιεράρχης εγκύκλιο τον Ιούλιο του ίδιου έτους, στην οποία καταδίκασε τέτοιου είδους συμπεριφορές: *...Η γαρ αδικία και συκοφαντία, καθ' ου ανπραχθείη και τελεσθείη αδικία εστί...*³⁷⁸ Η πρωτοβουλία του Μητροφάνη έφερε μόνο πρόσκαιρα αποτελέσματα, αν λάβουμε υπόψη ότι οι προπηλακισμοί κατά των Εβραίων συνεχίστηκαν³⁷⁹.

Ένα γεγονός δηλωτικό της αρνητικής στάσης εναντίον των Εβραίων είναι η απόφαση της Καθολικής εκκλησίας για την καύση του Ταλμούδ (1553), που αφορούσε τη Βενετία και τις κτήσεις της. Η ίδια απόφαση παραλήφθηκε από τη βενετική διοίκηση στον Χάνδακα στις 19 Μαρτίου 1554. Οι Εβραίοι του Χάνδακα, χωρίς να δημιουργήσουν κανένα πρόβλημα, παρέδωσαν τα βιβλία στις βενετικές αρχές λίγες μέρες αργότερα. Για να ελεγθεί το περιεχόμενο των βιβλίων, συγκροτήθηκε μια επιτροπή από δύο πρώην Εβραίους, που είχαν μεταστραφεί στον χριστιανισμό. Είναι γνωστό το όνομα του ενός: Νικολός Μαρίνος. Μετά τον έλεγχο, ορισμένα βιβλία επιστράφηκαν στους κατόχους τους, ενώ για κάποια άλλα η φωτιά άναψε στις αρχές Μαΐου. Ύστερα από επίμονο αίτημα της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα, το γεγονός καταγράφηκε στα βιβλία Πρακτικών της Μεγάλης Καγκελλαρίας, *ad futuram rei memoriam*, με σκοπό πέρα από τη διάσωση του γεγονότος, και για να υπομνήσει στους Βενετούς την πλούσια πνευματική κληρονομιά της συγκεκριμένης εβραϊκής κοινότητας³⁸⁰. Η διαταγή του Συμβουλίου των Δέκα για την καύση του Ταλμούδ παραλήφθηκε το 1554 και στην Κύπρο. Με τη βοήθεια ενός στρατιώτη που υπήρξε παλιότερα Εβραίος, εντοπίστηκαν πενήντα

³⁷⁷ Ξανθοουδίδης, ό. π., 121-122. Ολόκληρη η ιστορία του επεισοδίου βρίσκεται στο: Fl. Cornaro, *Creta Sacra : sive de Episcopis utriusque ritus Graeci et Latini in insula Cretae*, τ. 2, Βενετία 1655, 383-389.

³⁷⁸ Για την εγκύκλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη, βλ. πιο διεξοδικά, Πιτσάκης, ό. π., 171-199.

³⁷⁹ Τσικνάκης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα», ό. π., 740.

³⁸⁰ Ο. π., 738, 751.

επικίνδυνα, σύμφωνα με τις αρχές, βιβλία, τα οποία κήκταν στην πλατεία της Αμμοχώστου³⁸¹.

Οικονομικές υποχρεώσεις

Οι εβραϊκές κοινότητες στις βενετικές κτήσεις στην Ανατολή κατέβαλλαν στο κράτος ετήσια εισφορά, ανάλογη με τον αριθμό των μελών τους και έκτακτες εισφορές, ανάλογα με τις ανάγκες και τη συγκυρία (συμμετοχή σε πολεμικές εχθροπραξίες, συντήρηση, οχρωματικά έργα αποκατάστασης ζημιών). Αντίθετα με τους Εβραίους της Κρήτης που επανειλημμένα χαρακτηρίζονταν ως πολυάριθμοι, ισχυροί και πλούσιοι³⁸² και ήταν υπόχρεοι σε εξαιρετικά υψηλά εισφορές, οι ετήσιες ή έκτακτες εισφορές των άλλων εβραϊκών κοινοτήτων κυμαίνονταν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το έτος 1431 από τους Εβραίους της Κρήτης ζητήθηκαν 20.000 δουκάτα, ενώ από εκείνους της Χαλκίδας 2.000. Το 1439, για τις ανάγκες του Λομβαρδικού πολέμου, επιβλήθηκε έκτακτη εισφορά στους Εβραίους της Κρήτης 12.000 δουκάτων, της Χαλκίδας 750, της Μεθώνης και Κορώνης 200. Από τη σύγκριση των αριθμών φαίνεται η κοινοτική οικονομική διαφοροποίηση, που οφειλόταν στις ειδικές τοπικές συνθήκες, τον αριθμό και την οικονομική θέση των κατά περιοχές Εβραίων³⁸³.

Οικογένειες

Στους κόλπους του σώματος των εβραϊκών κοινοτήτων οι διαβαθμίσεις πλούσιων και φτωχών ήταν ισχυρές³⁸⁴.

Ανάμεσα στις εξέχουσες οικογένειες του Χάνδακα ξεχωρίζουν οι Capsali, Μαυρογόνατου, Casani, Del Medigo, Gratian-Hen, Kohuli³⁸⁵. Στη Χαλκίδα, μεταξύ των σημαντικών οικογενειών De Medico, Galimidi, Ψωμά, μια ιδιαίτερη και σπάνια περίπτωση, για τα προνόμια που είχε αποκτήσει, αποτελεί η οικογένεια Kallomiti. Η οικογένεια κατείχε το μεγάλο προνόμιο της ιδιότητας του βενετού πολίτη (cittadinanza), που αρχικά είχε δοθεί στον David Kallomiti (1267-1268). Ο David

³⁸¹ Τσικνάκης, «Μέτρα», ό. π., 168.

³⁸² Thiriet, *La Romanie*, ό. π., 407.

³⁸³ Μοσχονάς, ό. π., 111.

³⁸⁴ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 127.

³⁸⁵ Τσικνάκης, «Οι Εβραίοι του Χάνδακα», ό. π., 227.

Kallomiti, εκτός από *condestabulo* της εβραϊκής κοινότητας τον 13ο αι., ήταν σημαντικός έμπορος μεταξιού και χρωστικών ουσιών. Επίσης, είχε στην κατοχή του κτήματα με δουλοπάροικους έξω από την πόλη³⁸⁶ και οικία στην καρδιά της βενετικής συνοικίας, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Από τους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας, οι Εβραίοι των κτήσεων του ελληνικού χώρου είχαν αναπτύξει μεγάλη πνευματική δραστηριότητα. Σημαντικός στοχαστής και λόγιος του 16ου αι. υπήρξε ο ραββίνος και *condestabulo* της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα, Elijah Capsali (π. 1490-1555). Όπως υποστηρίζει ο D. Jacoby, ο Capsali έδειξε περίτρανα την πίστη του στη βενετική διοίκηση και το δικαστικό σύστημα, παρά τις περιστασιακές παραβιάσεις, την καταπίεση και τους χρηματικούς εκβιασμούς από τους βενετούς αξιωματούχους, ενώ στο έργο του προσέφερε πολλές πληροφορίες για τη ζωή των Κρητικών Εβραίων και της ηγεσίας τους³⁸⁷. Ο Capsali έγραψε *responsa* για διάφορα θέματα του εβραϊκού νόμου, όπως π.χ. για την τήρηση του Σαββάτου, τον γάμο, τις σχέσεις με μη Εβραίους και άλλα πολλά που αφορούσαν την καθημερινή ζωή της εβραϊκής κοινότητας του Χάνδακα του 16ου αι.³⁸⁸.

Πληθυσμοί: δημογραφική πραγματικότητα

Το 1481, ο Εβραίος περιηγητής Meshullam ben Menahem da Volterra (π.1443-1508) ανέφερε ότι στη Μεθώνη κατοικούσαν 300 εβραϊκές οικογένειες, αριθμός μάλλον υπερβολικός, ενδεχομένως για να δώσει έμφαση στη σημασία της τοπικής εβραϊκής κοινότητας³⁸⁹. Αντίθετα, στον 16ο αι., επί Οθωμανών πλέον, στην πόλη μαρτυρούνται 21-24 εβραϊκές οικογένειες³⁹⁰. Τον ίδιο αιώνα ο de Pesaro, στην Αμμόχωστο σημειώνει 25 εβραϊκές οικογένειες. Επίσης, τον 16ο αι. στην Κρήτη μαρτυρούνται 1.500 περίπου άτομα, σε συνολικό πληθυσμό 200.000 περίπου κατοίκων³⁹¹, ενώ η πρωτεύουσα του νησιού, ο Χάνδακας τη δεκαετία του 1570 αριθμούσε 17.000 κατοίκους, από τους οποίους περίπου 700 ήταν Εβραίοι (στα

³⁸⁶ J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman conquest*, Μίσιγκαν 1987, 448.

³⁸⁷ Corazzol, ό. π., 158.

³⁸⁸ Για το θέμα βλ. A. Paudice, *Between Several Worlds: the Life and Writings of Elia Capsali*, Μόναχο 2010.

³⁸⁹ Nanetti, ό. π., 220.

³⁹⁰ Βιγγιπούλου, ό. π., 90, 82, παρ 10.

³⁹¹ Ankori, «*Jews and the Jewish community*», ό. π., 360.

Χανιά 300, στο Ρέθυμνο 80³⁹²). Έτσι, οι Εβραίοι φαίνεται πως αποτελούσαν κατά το στάδιο αυτό λίγο πάνω από το 4% του πληθυσμού της πόλης του Χάνδακα, δημογραφικά μια μάλλον περιθωριακή ομάδα, αλλά ουσιαστικά σημαντική από πολλές άλλες απόψεις, όπως π.χ. για την οικονομική της επιφάνεια³⁹³. Σε ολόκληρο το νησί οι Εβραίοι δεν ξεπέρασαν κατά τον 17ο αι. τα 1.160 άτομα³⁹⁴.

Η γενικότερη πολιτική της Βενετίας προς τους Εβραίους του Κράτους της Θάλασσας χαρακτηρίζεται θετική. Η βενετική πολιτεία ευνόησε την εβραϊκή εγκατάσταση στις κτήσεις της, με απώτερο στόχο τη συστηματική εκμετάλλευση των εβραϊκών κεφαλαίων, τη φορολόγησή τους και τη συμβολή των Εβραίων, μέσω των ποικίλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων τους, στη γενικότερη ανάπτυξη των τοπικών αστικών κέντρων. Ωστόσο, οι Εβραίοι, ενώ διαδραμάτιζαν ενεργό ρόλο στην οικονομία της περιοχής που διαβιούσαν, ήταν αποκλεισμένοι από τον διοικητικό μηχανισμό και από τα αστικά συμβούλια και βαρύνονταν με υψηλές φορολογικές υποχρεώσεις³⁹⁵.

Από την άλλη πλευρά, οι εβραϊκοί πληθυσμοί στις βενετικές κτήσεις ήταν οργανωμένοι σε τοπικές κοινότητες, με εκλεγμένους αξιωματούχους, που τους εκπροσωπούσαν ενώπιον των βενετικών αρχών και μεριμνούσαν για την επίλυση προβλημάτων εντός της Εβραϊκής³⁹⁶. Οι εβραϊκές κοινότητες ενίσχυαν, ή ακόμα και προωθούσαν, τον διαχωρισμό των μελών τους από τις χριστιανικές κοινότητες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται από κάποιους μελετητές, όπως από τον D. Jacoby, ότι οι Εβραίοι της Κρήτης διαμόρφωσαν μια ξεχωριστή κοινότητα όχι επειδή τους το επέβαλε η βενετική αρχή, αλλά από δική τους επιλογή³⁹⁷.

---

³⁹² Πιτσάκης, ό. π., 183.

³⁹³ B. Arbel, «Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration», επιμ. U. Israel, R. Jütte, R. C. Mueller, *Interstizi: culture ebraico-cristiane a Venezia e nei domini veneziani tra basso medioevo e prima epoca moderna*, Ρώμη 2010, 283.

³⁹⁴ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 127.

³⁹⁵ Ό. π., 196.

³⁹⁶ Ό. π., 128.

³⁹⁷ Jacoby, «Jews and Christians in Venetian Crete», ό. π., 248-249, 256.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΕΒΡΑΪΟΙ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Οι απαρχές της εβραϊκής παρουσίας στα Ιόνια Νησιά είναι θέμα προς διερεύνηση. Σ' αυτόν τον γεωγραφικό χώρο οι Εβραίοι συγγέονται με τους ομόθρησκους τους της Μικράς Ασίας στα ξένα κείμενα, και τούτο εξαιτίας της ομοιότητας των λέξεων *Ιωνία* και *Ιόνια* που στη λατινική γραφή είναι ίδιες (IONIA)³⁹⁸. Σύμφωνα με την παλαιότερη γνωστή γραπτή πληροφορία του 12ου αι., αυτή του Βενιαμίν εκ Τουδέλης, η εβραϊκή παρουσία στη δυτική Ελλάδα εμφανίζεται περιορισμένη και συμπτωματική. Το γεγονός μπορεί να εξηγηθεί αφενός λόγω του γενικότερα μικρού αριθμού του πληθυσμού και αφετέρου ως συνέπεια της απουσίας μεγάλων παραγωγικών ή εμπορικών κέντρων. Από την εποχή που δημιουργούνται και αναπτύσσονται σταθμοί και κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου στο Ιόνιο, αρχίζει να πληθαίνει και η εβραϊκή παρουσία στην περιοχή³⁹⁹. Ωστόσο, οι πρώτες ασφαλείς μαρτυρίες για την ύπαρξη εβραϊκών κοινοτήτων στα Ιόνια Νησιά και συγκεκριμένα στην Κέρκυρα, ανήκουν στον 14ο αι⁴⁰⁰.

Η εβραϊκή κοινότητα ήταν ένας ιδιαίτερος κόσμος, με δική της θρησκεία, τόπους λατρείας (συναγωγές και οικίες) και μέρα αργίας το Σάββατο, με δικά της ήθη και έθιμα, ακόμα και νεκροταφεία. Οι Εβραίοι διέμεναν χωριστά από τον χριστιανικό πληθυσμό, περιορισμένοι σε οριοθετημένες από το βενετικό κράτος, περιοχές, τις εβραϊκές (*judecche*)⁴⁰¹, στο περιθώριο της τοπικής κοινωνίας⁴⁰².

Οι εβραϊκές κοινότητες με την πιο σημαντική παρουσία στα Ιόνια Νησιά ήταν αυτές της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, οι οποίες θα αναλυθούν στην παρούσα εργασία.

---

³⁹⁸ Χανιώτης, ό. π., 63.

³⁹⁹ Μοσχονάς, ό. π., 101.

⁴⁰⁰ Ρωμανός, ό. π., 5.

⁴⁰¹ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 29.

⁴⁰² Μοσχονάς, ό. π., 101-102.

Α.Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ⁴⁰³

Οι απαρχές

Πότε εμφανίστηκαν οι Εβραίοι στο νησί των Φαιάκων δεν είναι γνωστό. Σύμφωνα με τον Βενιαμίν εκ Τουδέλης (12ος αι.), όταν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας υπήρχαν αρκετά σημαντικές εβραϊκές κοινότητες, στην Κέρκυρα διέμενε μόνον ένας Εβραίος, ο ραββίνος Ιωσήφ⁴⁰⁴, ο οποίος ασκούσε το επάγγελμα του βαφέα. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να αποδοθεί στη νορμανδική επίθεση που είχε υποστεί το νησί, μεταξύ των ετών 1147-1149⁴⁰⁵.

Τον επόμενο αιώνα ο εβραϊκός πληθυσμός θα αυξηθεί κατά πολύ. Από τα πρώτα χρόνια της ανδηγαυικής κυριαρχίας (1267-1386) υπήρχε ήδη σχηματισμένη εβραϊκή Ρωμανιώτικη⁴⁰⁶ κοινότητα, η οποία το 1267 αριθμούσε περίπου 100 άτομα⁴⁰⁷. Από αρκετούς ιστορικούς υποστηρίζεται η προέλευση του αρχικού της πυρήνα, πιθανότατα από τη Θήβα, όπως συνάγεται από το γεγονός ότι τα μέλη της μιλούσαν μόνον ελληνικά με ορισμένες θηβαϊκές ιδιαιτερότητες στο λεξιλόγιό τους⁴⁰⁸.

---

⁴⁰³ Για τους Εβραίους της Κέρκυρας, βλ. σε εκδόσεις πηγών, μεταξύ των οποίων: A. Marmora, *Della Historia Di Corfu*, Βενετία 1672, G. Rojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie dall' anno 1386 fino alla caduta della Repubblica*, τ. 1, Κέρκυρα 1846, E. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856, 177-182, C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τόμοι 2, 3, 5, Παρίσι 1881-1893, A. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως επί βενετοκρατίας*, τ. Α', Β', Αθήνα 1914, K. Καιροφύλας, *Η Επτανήσος υπό τους Βενετούς*, Αθήνα 1942 σε διάφορα σημεία. Επίσης, σε πολλές μελέτες, μονογραφίες και άρθρα: I. Ρωμανός, «Η Εβραϊκή κοινότης Κερκύρας», *Πανδώρα* 518 (1871), 329-336, του ίδιου «Η Εβραϊκή κοινότης Κερκύρας», *Εστία*, τεύχη 24, 25, 26 (1891) 369-374, 385-388, 401-403, το ίδιο άρθρο στα γαλλικά «Histoire de la communaute Israelite de Corfu», *Revue des Etudes Juives* 23 (1891), 63-74, A. Ανδρεάδης, «Στατιστικά μελέται περί του πληθυσμού της Επτανήσου. Η Εβραϊκή Κοινότης Κερκύρας επί Βενετοκρατίας», *Οικονομική Ελλάς*, έτος Γ', αρ. 17, Αθήνα 1912, Γρ. Κασσιμάτης, «Οι Εβραίοι της Επτανήσου και η Ένωσις», *Νέα Εστία* 250 (1937), 725-735, Χαγίμ Μπεν-Σεμουέλ Μιζραχί, *Ιστορικά σημειώσεις της Ι. Κ. Κερκύρας*, Κέρκυρα 1948, I. Ρωμανός, «Η εβραϊκή κοινότης Κερκύρας», *Ιστορικά Έργα*, επιμ. Κ. Δαφνής [=Κερκυραϊκά Χρονικά, 7], Κέρκυρα 1959, K. Δαφνής, *Ισραηλίτες της Κέρκυρας, Χρονικό επτά αιώνων*, Κέρκυρα 1978, P. Preschel, *The Jews of Corfu*, διδακτορική διατριβή, Νέα Υόρκη 1984. Πιο πρόσφατα: E. Αβδελά, O. Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα 1995, E. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2002, 104-114, A. Λαμπροπούλου – K. Τσιγκνάκης (επιμ.), *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο 4ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2008, Θ. Καλαφάτης, *Οι Εβραίοι της Κέρκυρας και το πέρασμά τους από τη Λευκάδα στον δρόμο για το Άουσβιτς*, Αθήνα 2011, G. Pogratis, «Jews in Corfu's economy», *Mediterranean Historical Review* 27 (2012), 189-198, J. Potts, «The fate of the Jewish Communities of Corfu, Zakynthos and Ioannina», επιμ. A. Hirst, *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Νιούκαστλ 2014, 202-213.

⁴⁰⁴ Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ό. π., 62.

⁴⁰⁵ J. Starr, *The Jews of the Byzantine Empire 641-1204*, Αθήνα 1939, 223.

⁴⁰⁶ Η ελληνοφωνία της κερκυραϊκής εβραϊκής κοινότητας επιβεβαιώνεται από τη μετάφραση του Βιβλίου του Ιωνά στην ελληνική γλώσσα με εβραϊκούς χαρακτήρες επί Ανδηγαυών, για χρήση στην κερκυραϊκή συναγωγή, Μοσχονάς, ό. π., 101, παρ. 45.

⁴⁰⁷ Χανιώτης, ό. π., 64.

⁴⁰⁸ Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π.

Εβραίοι στην Κέρκυρα κατά την ανδηγαυική περίοδο

Επί Ανδηγαυών οι Εβραίοι κατοικούσαν όλοι μαζί, χωριστά από τους Χριστιανούς σε μια συνοικία στα δυτικά της πόλης της Κέρκυρας⁴⁰⁹. Οι Ανδηγαυοί βασιλείς τον 14ο αι. εξέδωσαν σειρά διαταγμάτων, με τα οποία επιδίωκαν να προστατεύσουν τους Εβραίους από τους κρατικούς υπαλλήλους, αλλά και από τον εγχώριο πληθυσμό (1317, 1364, 1365, 1370). Εξ αυτού συνάγεται ότι στην ανδηγαυική Κέρκυρα η εχθρότητα των Χριστιανών κυβερνώντων και κυβερνώμενων εναντίον των Εβραίων ήταν υπαρκτή. Το έγγραφο του Φιλίππου Α΄ του Τάραντος προς τις αρχές της Κέρκυρας, στις 12 Μαρτίου 1324, καταδίκασε τις βαναυσότητες των αρχών εναντίον των Εβραίων (λεηλασίες στα σπίτια και τα υπάρχοντα των Εβραίων, ναυτολόγηση δια της βίας, εργασία σε καταναγκαστικά έργα και εργασία κατά την αργία του Σαββάτου, προσβολή και παραβίαση των εβραϊκών ηθών, στήσιμο αγχονών για την εκτέλεση θανατοποινιτών στο εβραϊκό νεκροταφείο, Εβραίοι δήμιοι⁴¹⁰) και επέβαλε την ισονομία τους με τους Χριστιανούς, παρέχοντάς τους το δικαίωμα να τηρούν τις αργίες και τις γιορτές της θρησκείας τους. Την ίδια πολιτική υπέρ των Εβραίων ακολούθησαν οι βασιλείς Ροβέρτος του Τάραντα και Φίλιππος Β΄ και οι βασίλισσες Αικατερίνη, Μαρία των Βουρβόνων και Ιωάννα η Ανδηγαυική⁴¹¹.

Την ίδια χρονική περίοδο, άγνωστο πότε ακριβώς, στην υπάρχουσα εβραϊκή κοινότητα προστέθηκε μια ομάδα διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης από την Ιταλία⁴¹².

Σ' αυτήν την πρώτη φάση η εβραϊκή κοινότητα αποτελούσε μέρος του πολιτικού συστήματος της κερκυραϊκής πόλης, ισότιμο με τα άλλα μέλη που το απαρτίζουν⁴¹³. Η σημασία της εβραϊκής κοινότητας αναδεικνύεται από το ότι, μεταξύ των επιφανών μελών της κερκυραϊκής πρεσβείας (*ambasciata*) που στάλθηκε το 1386 στη Βενετία, για να δηλώσουν την εθελούσια και ελεύθερη προσχώρηση του νησιού στο βενετικό Κράτος, ήταν και ένας Εβραίος, ο *David de Sem*⁴¹⁴.

⁴⁰⁹ Ρωμανός, ό. π., 8.

⁴¹⁰ Ό. π., 5.

⁴¹¹ Μοσχονάς, ό. π., 102.

⁴¹² Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 124.

⁴¹³ Καραπιδάκης, «Για την Εβραϊκή κοινότητα Κέρκυρας», ό. π., 149.

⁴¹⁴ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 35.

Ο David de Sem και ο Andrea Marmora

Ο θάνατος του τελευταίου ανδηγαυού ηγεμόνα του νησιού, Καρόλου Γ΄ της Νεάπολης (1382-1386), προσέφερε την τελική αφορμή επέμβασης από τη μέλλουσα κυρίαρχο, τη Βενετία, σηματοδοτώντας με αυτόν τον τρόπο το τέλος της ανδηγαυικής περιόδου⁴¹⁵ και την αρχή της βενετικής κυριαρχίας. Σε αυτό το κλίμα, το 1386, πρεσβεία έξι εκλεγμένων πρεσβευτών (ambasciatori) του κερκυραϊκού κοινοτικού οργάνου, που εκπροσωπούσαν τον κερκυραϊκό λαό, μετέβη στη Βενετία για να δώσει όρκο πίστης στο βενετικό κράτος⁴¹⁶. Ανάμεσα στον καπετάνιο της φρουράς *Pietro Carpece*, στον τέως καστελλάνο του Βουθρωτού *Riccardo Altavilla*, τον συμβολαιογράφο *Giovani di Alessio Cavasilla*, τον κόμη *Nikolo Vravognoto* και τον *Antonio di Enrico*, συμπεριλαμβανόταν και ο Εβραίος *David de Sem*⁴¹⁷. Μ' αυτόν τον τρόπο, η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας εισήλθε στη δεύτερη φάση της: μεταμορφώθηκε σε ξεχωριστό συνομιλητή της κεντρικής εξουσίας, με δικές της στρατηγικές ενσωμάτωσης στο πολιτικό σύστημα. Ως αναγνωρισμένη από τη Βενετία ομάδα, η εβραϊκή κοινότητα μπορούσε να συμμετέχει και στον σχηματισμό και στην αποστολή πρεσβειών ή στη διαδικασία της συζήτησης για την υπαγωγή της πόλης στη βενετική προστασία.

Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Ι. Ρωμανού για παράλειψη εκ μέρους του *Andrea Marmora* στο έργο του *Della Historia di Corfu* (1672) του ονόματος του *David de Sem* ανάμεσα στους συμμετέχοντες της πρεσβείας του 1386 στη Βενετία⁴¹⁸. Είναι δυνατό ο κερκυραίος ιπότης να μη γνώριζε λεπτομερώς την εναρκτήρια πράξη της βενετικής κυριαρχίας στο νησί; Ή μήπως απλώς λησμόνησε να αναφέρει τον Εβραίο εκπρόσωπο; Πιθανώς, τίποτα από τα δύο. Η εβραϊκή κοινότητα, τον 17ο αι., που συγγράφει ο *Marmora* το έργο του, ήταν αποκλεισμένη από την εξουσία του Συμβουλίου της πόλης, με ξεχωριστές υποχρεώσεις και βεβαίως διαφορετική⁴¹⁹. Ο *Marmora*, αντανακλώντας την αντίληψη της τάξης του, πρέπει να παραλείπει εσκεμμένα αυτό που έχει αποκλείσει.

⁴¹⁵ N. Karapidakis, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème s.)*, διδακτορική διατριβή, Φραγκφούρτη 1988, 49.

⁴¹⁶ Για το θέμα βλ. Karapidakis, ό. π.

⁴¹⁷ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 283.

⁴¹⁸ Καραπιδάκης, ό. π., 150, παρ. 5.

⁴¹⁹ Ό. π., 149.

Γραικοί και Πουλιέζοι

Τα τελευταία έτη του 15ου αι. και ο 16ος αι. αποτελούν κομβικό σημείο για την αύξηση του πληθυσμού της εβραϊκής κοινότητας. Μετά τον διωγμό των Εβραίων Σεφαρδίμ από την Ισπανία και την Πορτογαλία (1492 και 1497 αντίστοιχα), μερικοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα. Στους αρχικούς πρόσφυγες προστέθηκαν οι καταδιωγμένοι Εβραίοι από την Απουλία της Ιταλίας. Οι νέοι πρόσφυγες αρχικά ζήτησαν να δημιουργήσουν δική τους κοινότητα, όμως οι βενετικές αρχές αρνήθηκαν. Στη συνέχεια, θέλησαν να ενωθούν με την εντόπια Ρωμανιώτικη κοινότητα, αλλά αυτή δε δέχθηκε, για να μη χάσει μερικά προνόμια που είχε αποκτήσει στο μεταξύ από τους τέως (Ανδηγαυούς) και τους νυν κυριάρχους. Τελικά, ενώθηκαν με την Ιταλική κοινότητα που υπήρχε πριν από τη βενετοκρατία⁴²⁰.

Από τον 16ο αι. (1551) και στο εξής υφίσταται η διαίρεση των Εβραίων της Κέρκυρας σε δυο κοινότητες, τη *Ρωμανιώτικη* και την *Απουλιανή* ή *Πουλιέζικη* (ή Ελληνική και Ιταλική). Οι κοινότητες αυτές δεν ήταν ανεξάρτητες μεταξύ τους, ενώ οι σχέσεις τους δεν υπήρξαν ποτέ φιλικές⁴²¹. Η κάθε μία είχε ιδιαίτερο συμβούλιο, το οποίο εξέλεγε τους επικεφαλής του. Κατόπιν αιτήσεώς τους, ο βάλλος προσδιόριζε την ημέρα της συνάθροισης και υπό την προεδρία του, παρουσία των συμβούλων του, γινόταν η εκλογή τεσσάρων συνδίκων, οι οποίοι προτείνονταν από τους ομοθρήσκους τους, δύο από την αρχαιότερη και πιο προνομιούχο ελληνική κοινότητα και δύο από την ιταλική. Με τον ίδιο τρόπο, εξέλεγαν δύο κήνσορες και δύο επιμελητές, επιφορτισμένους με την εσωτερική διαχείριση, υποχρεωμένους να δίνουν λόγο στον ελεγκτή που αναδείκνυε το συμβούλιο. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί κάποιο θέμα που αφορούσε το σύνολο των Εβραίων, συνεδρίαζαν και οι δύο, συγκροτώντας γενική συνέλευση. Οι σύνδικοι φρόντιζαν για την εσωτερική τάξη της κοινότητας και για τους φτωχούς της. Είχαν δικαίωμα να παρίστανται στις δημόσιες τελετές, όμως ξεχώριζαν από τους συνδίκους της αστικής κοινότητας από την ποιότητα του υφάσματος της στολής τους (μάλλινη κι όχι μεταξωτή), ενώ ήταν άοπλοι και με κοντή περούκα, γιατί μόνο οι Χριστιανοί μπορούσαν να φέρουν ξίφος και μακριά περούκα⁴²².

⁴²⁰ Ρωμανός, ό. π., 7.

⁴²¹ Χ. Μπεν-Σεμουέλ Μιζραχή, ό. π., ανατύπωση στο περιοδικό *Χρονικά* 20 (1979), 14-15.

⁴²² Λούντζης, ό. π., 7.

Την ίδια περίοδο (16ος αι.) στο νησί μαρτυρείται μια ομάδα Εβραίων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, της οποίας το μεγαλύτερο μέρος ήταν διερχόμενοι προς διάφορες κατευθύνσεις⁴²³.

Η πόλη της Κέρκυρας⁴²⁴ και η Οβριακή της

Η βενετική κυριαρχία στην Κέρκυρα, το 1386, σηματοδοτεί την έναρξη εκτεταμένων παρεμβάσεων τόσο στον πολεοδομικό ιστό της πόλης, όσο και στα οχυρωματικά έργα. Σταδιακά και κυρίως από τον 16ο αι. και στο εξής, η μεσαιωνική πόλη του νησιού θα εξαφανιστεί, και μέσα σε αυτήν και η εβραϊκή συνοικία, λόγω της νέας οχυρωματικής αντίληψης της εποχής, που γινόταν όλο και περισσότερο επιτακτική, ειδικά μετά την επικράτηση των πυροβόλων όπλων, κατά τη διεξαγωγή επιθετικών και αμυντικών πολέμων⁴²⁵. Οι διαδοχικοί βενετοτουρκικοί πόλεμοι από το α' μισό του 15ου έως τις αρχές του 18ου αι., κατέστησαν κομβικό σημείο για την Ανατολή την Κέρκυρα, όπου είχε τη βάση της η διοίκηση των Ιόνιων Νησιών καθώς και ο πολεμικός στόλος της Γαληνοτάτης. Η συνεχής οθωμανική απειλή επέβαλε στη Βενετία να εφαρμόζει νέα φρουριακή αρχιτεκτονική⁴²⁶. Για τον αμυντικό σχεδιασμό της Κέρκυρας, ιδιαίτερα τον 16ο αι., εργάστηκαν ορισμένοι από τους καλύτερους αρχιτέκτονες και μηχανικούς της εποχής, που είχε στην υπηρεσία του το βενετικό Κράτος: Francesco de Brendolis (15ος αι.), Jacopo Coltrino (15ος αι.), Giovanni Giocondo (1433-1515), Lattanzio Bonghi (1480-1510), Agostino da Castello (1480-1548), Michele Sanmicheli (1484-1559), Ferrante Vitelli (1550-1584), Filippo Verneda (17ος αι.), Giovan Battista Lodoli (18ος). Ξεχωριστή θέση για τη συμβολή του στα οχυρωματικά έργα του 18^{ου} αι. κατέχει ο στρατάρχης και στρατιωτικός μηχανικός Mathias Johann von der Schulenburg (1661-1747), ο υπερασπιστής της Κέρκυρας κατά την οθωμανική πολιορκία του 1716. Μαζί με τον Schulenburg εργάζονταν έντεκα στρατιωτικοί μηχανικοί, μεταξύ των οποίων και κάποιοι Κερκυραίοι, όπως ο Domenico Gialinà (Κυριάκος Γιαλινάς)⁴²⁷.

⁴²³ Pagratis, ό.π., 191.

⁴²⁴ Βλ. παρ. πηγών, 12-14.

⁴²⁵ Για το θέμα βλ. E. Concina, Venezia, le citta fortificate, il levante. Politiche, tecniche, progetti, dal XV al VIII secolo, επιμ. Δ. Σκλαβενίτης, *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Λευκάδα, 8- 12 Σεπτεμβρίου 1993. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: Το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα, 1996, 75-85.

⁴²⁶ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 144.

⁴²⁷ E. Concina, «Ο Άγιος Μάρκος, η ακρόπολη, η πόλη», *Κέρκυρα: Ιστορία, Αστική ζωή και αρχιτεκτονική 14ου-19ου αι.*, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, επιμ. E. Concina, A. Νικηφόρου-Testone, Κέρκυρα 1994, 29-37.

Η ιστορία της πόλης της Κέρκυρας είναι η ιστορία μιας συνεχούς προσπάθειας προσδιορισμού, βελτίωσης και επέκτασης της οχυρωματικής ζώνης, ξεκινώντας από το *μπόργκο* ή *βούργο* ή *ζώπολι* (προάστιο), που απλωνόταν γύρω από τα δύο οχυρά, το Παλαιό και το Νέο φρούριο, βυζαντινής και βενετικής εποχής αντίστοιχα, τα οποία διαχωρίζονταν απολύτως από τον οικιστικό χώρο⁴²⁸. Η περιτείχιση του μπόργκου ολοκληρώθηκε το 1588, με τα τελειότερα για την εποχή οχυρωματικά έργα. Κατασκευάστηκε διπλό οχυρωματικό τείχος, το οποίο είχε τέσσερις εξόδους ή πύλες: του Αγίου Νικολάου, της Σπηλιάς, του Ραϋμόνδου και της Πόρτας Reale. Η Κέρκυρα σταδιακά διακοσμήθηκε με ναούς, πλατείες, δημόσια κτίρια, κοινωφελή έργα και απέκτησε αποχετευτικό σύστημα παρόμοιο με άλλων ιταλικών πόλεων της εποχής της Αναγέννησης. Αργότερα ιδρύθηκαν νοσοκομειακά και άλλα ευαγή ιδρύματα⁴²⁹, θέατρο, λέσχες και γενικά ο,τιδήποτε ήταν απαραίτητο για να υποστηριχθεί μια έντονη κοινωνική ζωή⁴³⁰.

Στην Κέρκυρα, όπου το νησί, βενετικό έδαφος με την *Partitio* του 1204, ήδη από τα τέλη του 12ου αι., ήταν αποκομμένο από τη βυζαντινή εξουσία και διετέλεσε διαδοχικά από ποικίλες ασταθείς λατινικές κυριαρχίες, έως το 1386 που σηματοδοτεί την έναρξη της δεύτερης βενετοκρατίας⁴³¹, οι Εβραίοι κατοικούσαν όλοι μαζί, ξεχωριστά από τους Χριστιανούς, σε μια μόνο εβραϊκή συνοικία, που βρισκόταν πιθανώς στα δυτικά όρια της μεσαιωνικής πόλης⁴³². Από το 1425, όταν η πόλη είχε αρχίσει να επεκτείνεται και στο μπόργκο, απαντά σε έγγραφο η παλιότερη πληροφορία για την ύπαρξη δύο χωριστών εβραϊκών συνοικιών⁴³³. Η εβραϊκή συνοικία του μπόργκου, στην οποία είναι πολύ πιθανό να κατοικούσαν οι Ιταλοί μετανάστες της ανδηγαυικής περιόδου (ενώ στη μεσαιωνική πόλη ζούσαν οι Ρωμανιώτες), βρισκόταν στον λόφο του *Καμπιέλο*, που τότε ονομαζόταν *Ιουδαϊκόν Όρος* ή *Βρηοβούνι*. Σύμφωνα με την περιγραφή του Ρωμανού, στο Βρηοβούνι βρίσκονταν πέντε ορθόδοξες εκκλησίες⁴³⁴. Υπεραγία Θεοτόκος Αντιβουνιώτισσα⁴³⁵,

⁴²⁸ Ο. π., 30.

⁴²⁹ Γενικά για το θέμα βλ. Κ. Κωνσταντινίδου, *Για τους στρατιώτες, τους φτωχούς και τα αθώα βρέφη. Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2012.

⁴³⁰ E. Concina, *Città e fortezze nelle tre isole nostre del Levante, Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia, 1570-1670*, catalogo della mostra, Βενετία 1986, 189-190.

⁴³¹ Παπαδιά-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, 273-274.

⁴³² Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 125.

⁴³³ Sathas, τ. 5, ό. π., 286-287.

⁴³⁴ Ρωμανός, ό. π., 8.

⁴³⁵ Οικοδομήθηκε τον 16ο αι. Η ονομασία Αντιβουνιώτισσα προέρχεται από τοπωνύμιο, συγκεκριμένα από τη θέση του ναού στον λόφο Αντιβούνι. Αυτός ο λόφος βρίσκεται απέναντι από τον λόφο

Παντοκράτωρ⁴³⁶, Υ. Θ. Κρεμαστή⁴³⁷, Ταξιάρχης Μιχαήλ⁴³⁸, Υ. Θ. Πλατυτέρα ή Άγιος Νικόλαος⁴³⁹.

Από το 1520, το κυριότερο μέλημα των Χριστιανών Κερκυραίων ήταν η εγκατάσταση των Εβραίων σε ειδικό χώρο στην πόλη, μακριά απ' τις χριστιανικές συνοικίες και εκκλησίες, σε Ghetto. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα, το τοπικό κερκυραϊκό συμβούλιο, με την πρεσβεία που απέστειλε στη Βενετία το 1524, ζητούσε να περιοριστούν οι Εβραίοι μέσα ή έξω απ' το Φρούριο, γιατί προκαλούσε μεγάλη δυσαρέσκεια στον Θεό και τους πιστούς η εγκατάστασή τους ανάμεσα στους Χριστιανούς και τις εκκλησίες τους⁴⁴⁰. Η αστική κοινότητα, στην πρεσβεία του 1536, υπέδειξε τρία συγκεκριμένα σημεία για την εγκατάσταση του εβραϊκού πληθυσμού. Στην απάντησή της η βενετική σύγκλητος ανέφερε ότι τα προτεινόμενα σημεία δε θεωρούνταν ασφαλή και ότι στο μέλλον που θα λαμβάνονταν αποφάσεις για τις οχυρώσεις της πόλης, θα προβλεπόταν και η εξασφάλιση ασφαλούς χώρου για τους Εβραίους, με ρητή δήλωση ότι στο μεταξύ δε θα μπορούν να συστεγάζονται Εβραίοι και Χριστιανοί (*non possino star Judei et Cristiani insieme*⁴⁴¹). Διαδοχικές διαταγές της Βενετίας για τον περιορισμό τους δεν εκτελέστηκαν, οπότε οι Εβραίοι παρέμειναν στη μεσαιωνική πόλη και ειδικά στο Καμπιέλο. Το 1542, στην πρώτη πρεσβεία μετά την καταστροφή του 1537, που προξένησαν στην πόλη οι Οθωμανοί, εκτός των άλλων σοβαρών προβλημάτων που είχαν ανακύψει, το θέμα των Εβραίων επανερχόταν, με την έκκληση να δημιουργηθεί γι' αυτούς ειδικός χώρος. Η απάντηση ήταν αρκετά αόριστη, με την υπόσχεση εύρεσης καλύτερης λύσης. Στην πρεσβεία του 1546⁴⁴², προτείνεται ως χώρος εγκατάστασης των Εβραίων η Σπηλιά. Η Σύγκλητος απάντησε με τον ίδιο διπλωματικό τρόπο του 1542. Η απαρχή της δημιουργίας εβραϊκής συνοικίας εντάχθηκε στα έργα που προγραμματίστηκαν με τον τειχισμό του μπόργκου το 1577, η τελική εβραϊκή εγκατάσταση, όμως, σε Ghetto έγινε μερικές δεκαετίες αργότερα (1622), σαράντα χρόνια περίπου αφότου είχε ζητηθεί από την

Βρηγοβούνι, δηλαδή, αντί των απέναντι Εβραίων, εναντί τους ή απέναντί τους. Σπ. Παπαγεωργίου, *Ιστορία της εκκλησίας της Κέρκυρας: από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Κέρκυρα 1920, 212.

⁴³⁶ Οικοδομήθηκε τον 16ο αι, ό. π., 211.

⁴³⁷ Ο κτήτορας του ναού, Νικόλαος Τουρλινός, από οικογένεια γραμμένη στη Χρυσή Βίβλο της Κέρκυρας, πρέπει να γεννήθηκε πριν από το 1704, βλ. Ι. Γ. Τυπάλδος-Λασκαράτος και Λ. Γιαλωφός, «Εραλδικά μνημεία των Κερκυραϊκών εκκλησιών Παναγίας της Κρεμαστής και Santa Maria της Τενέδου», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 1 (1979), 82-83.

⁴³⁸ Οικοδομήθηκε τον 14ο αι., Παπαγεωργίου, ό. π., 200.

⁴³⁹ Οικοδομήθηκε πριν το 1600 και κατεδαφίσθηκε το 1842, ό. π., 198.

⁴⁴⁰ Sathas, τ. 5, ό. π., 261-262.

⁴⁴¹ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 224, 232.

⁴⁴² Ό. π., 284-285.

πλευρά των Κερκυραίων, ο περιορισμός των Εβραίων, «για δικαιοσύνη και καλύτερη διακυβέρνηση αυτού του λαού»⁴⁴³.

Με την εφαρμογή των οχυρωματικών έργων, πραγματοποιήθηκε η διάνοιξη ενός καναλιού για να απομονωθεί το Παλαιό Φρούριο από την πόλη, έργο γνωστό με το όνομα *contra fossa* (ένυδρη τάφος, 1524), με συνέπεια, την κατεδάφιση των σπιτιών της εβραϊκής συνοικίας εκεί⁴⁴⁴. Οι κάτοικοί της διασκορπίστηκαν και αναγκάστηκαν να μείνουν πλάι στον χριστιανικό πληθυσμό, ο οποίος αντέδρασε επανειλημμένα με πρεσβείες, ζητώντας τον περιορισμό των Εβραίων σε μια συνοικία, όπως ίσχυε μέχρι τότε⁴⁴⁵.

Η απαρχή της εγκατάστασης των Εβραίων στην τελική εβραϊκή συνοικία, την *Οβριακή*, ξεκίνησε γύρω στα μέσα του 16ου αι. πριν το περιτείχισμα και ολοκληρώθηκε το 1662· η εντολή υποχρεωτικής εγκατάστασης του συνόλου των Εβραίων από τη βενετική σύγκλητο επαναλήφθηκε το 1546, το 1562, το 1592. Κατά τον Στέφανο Μάστρακα, το 1630, «οι Εβραίοι κατοικούσαν μάλλον σκορπισμένοι, σε σπίτια που τους ενοικίαζαν Χριστιανοί, παρά συγκεντρωμένοι, ενώ οι περισσότεροι έμεναν στην περιοχή της Οδηγήτριας κοντά στο Νέο Φρούριο»⁴⁴⁶. Για πρώτη φορά η Οβριακή αποτυπώθηκε στο γνωστό σχέδιο της πόλης της Κέρκυρας στο βιβλίο του Andrea Marmora (1672)⁴⁴⁷ και τελικά οριοθετήθηκε μέσα σε μια υγρή κοιλάδα, πιθανότατα μεταξύ Νέου Φρουρίου (Δ) και λόφου Αγίων Πατέρων, και από τη θέση Σπηλιά (Β) έως την Πόρτα Reale (Ν)⁴⁴⁸.

Τα σπίτια της Οβριακής ήταν πολυώροφα, πολύ κοντά το ένα στο άλλο και ανήλιαγα, ανάμεσα στα στενά, χωρίς πεζοδρόμια, λιθόστρωτα δρομάκια⁴⁴⁹. Οι Βενετοί κατασκεύασαν αποχετευτικό δίκτυο, ώστε τα νερά να διοχετεύονται έξω από την κοιλάδα. Στην περιοχή βρίσκονταν έξι ορθόδοξες εκκλησίες: Αγία Σοφία⁴⁵⁰ (λόγω του ότι οι συνοικίες λάμβαναν το όνομά τους από την ενορία που ανήκαν, η Οβριακή λεγόταν Αγία Σοφία⁴⁵¹), Υ. Θ. Οδηγήτρια⁴⁵², Υψηλή Θεοτόκος⁴⁵³, Υ. Θ. Κυρά των Αγγέλων⁴⁵⁴, Άγιος Χαράλαμπος⁴⁵⁵ και Υ. Θ. Βλαχερνών⁴⁵⁶.

⁴⁴³ Concina, «Ο Άγιος Μάρκος, η ακρόπολη, η πόλη», ό. π., 188.

⁴⁴⁴ Sathas, τ. 5, ό. π., 261.

⁴⁴⁵ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 108.

⁴⁴⁶ Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 129.

⁴⁴⁷ A. Marmora, *Della Historia Di Corfu*, Βενετία 1672, 364-365, βλ. παρ. πηγών, 14.

⁴⁴⁸ Χανιώτης, ό. π., 66-67.

⁴⁴⁹ Ρωμανός, ό. π., 3, βλ. και εξώφυλλο της εργασίας.

⁴⁵⁰ Οικοδομήθηκε στα μέσα του 17ου αι. και ανακατασκευάστηκε τον 19ο αι., Παπαγεωργίου, ό. π., 209.

⁴⁵¹ Χανιώτης, ό. π., 67.

Σε απογραφή του 1499, καταγράφηκαν, χωρίς να ξεχωρίζουν οι δύο εβραϊκές συνοικίες, 180 σπίτια, που τα κατοικούσαν συνολικά 1.000 άτομα⁴⁵⁷. Λίγα χρόνια αργότερα, μετά την οθωμανική πολιορκία της Κέρκυρας από τον Μπαρμπαρόσα⁴⁵⁸ το 1537, που είχε ως αποτέλεσμα τη σφαγή και την αιχμαλωσία μεγάλου μέρους του κερκυραϊκού πληθυσμού (περίπου 20.000 Κερκυραίοι αιχμαλωτίστηκαν)⁴⁵⁹, ο εβραϊκός πληθυσμός μειώθηκε και καταστράφηκε μέρος της συνοικίας. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα εξηγείται η μείωση του εβραϊκού πληθυσμού, που καταγράφεται στη relazione του βάλου Agostino Moro προς τις βενετικές αρχές το 1582, σύμφωνα με την οποία στην πόλη διέμεναν 400 Εβραίοι⁴⁶⁰. Μισό αιώνα αργότερα (1630), η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε εξακόσιες περίπου ψυχές⁴⁶¹. Το 1760, οι 1.171 Εβραίοι⁴⁶² αποτελούσαν πάνω από το 12% των κατοίκων της πρωτεύουσας του νησιού, η οποία άγγιζε περίπου τα 8.000 άτομα⁴⁶³.

Προς το τέλος της βενετοκρατίας, ο Γάλλος συγγραφέας και διπλωμάτης Jacques Grasset de Saint-Sauveur (1757-1810), που βρισκόταν στην Κέρκυρα, σημείωνε για την Οβριακή: *...Η εβραϊκή συνοικία είναι ένας κλειστός δρόμος και στα δύο άκρα, με πόρτες φρουρούμενες από ένα απόσπασμα. Η συναγωγή δεν έχει τίποτα το ιδιαίτερο. Δεν αναφέρομαι από περιέργεια: όπως υπάρχει έλλειψη αστυνόμευσης, υπάρχει και ακραία βρωμιά σ' αυτή τη συνοικία...*⁴⁶⁴.

Με την έλευση των Γάλλων δημοκρατικών, η Οβριακή «άνοιξε» τις πύλες της. Οι τρεις Εβραίοι έμποροι Vita Vivante, Mose Luzzato και Isaac Crago ήταν μέλη

⁴⁵² Οικοδομήθηκε περί το 1500, ίσως και πριν, Παπαγεωργίου, ό. π., 204.

⁴⁵³ Ανήκε στη συντεχνία των οινοπωλών, οικοδομήθηκε γύρω στα 1730, ό. π. 209.

⁴⁵⁴ Άρχισε να οικοδομείται το 1673, ό. π., 206.

⁴⁵⁵ Οικοδομήθηκε το 1733, ό. π., 210.

⁴⁵⁶ Οικοδομήθηκε στη Σπηλιά σε αντικατάσταση ομώνυμης εκκλησίας, η οποία βρισκόταν στην περιοχή Σαρόκο και κατεδαφίστηκε από τους Βενετούς, ό. π., 198.

⁴⁵⁷ Αριθμός που δηλώνει την εντυπωσιακή αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού, συνέπεια της εκδίωξης των Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο, τη Σικελία και την Απουλία. Συνολικός πληθυσμός στην πόλη: 335 σπίτια που τα κατοικούσαν 1.805 άτομα, στο μπόργκο: 3.417 σπίτια που τα κατοικούσαν 12.930 άτομα, Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 126.

⁴⁵⁸ Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, Hayreddin Barbarossa (π.1475-1546) ναύαρχος της οθωμανικής αυτοκρατορίας και κουρσάρος των ακτών της Μπαρμπαρίας (σημερινής Αλγερίας), V. H. Aksan, D. Goffman, *The early modern Ottomans: Remapping the Empire*, Κέιμπριτζ 2007, 106.

⁴⁵⁹ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 255.

⁴⁶⁰ Παγκράτης, ό. π., 246.

⁴⁶¹ Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 129.

⁴⁶² Ρωμανός, ό. π., 10.

⁴⁶³ B. Arbel, *Cesare Vivante (1920-2014) e la sua "Memoria dei padri". Un ricordo e una lettura*, 2015, <http://storiamestre.it/2015/03/cesarevivante-1920-2014/>, τελευταία επίσκεψη 2/8/2016.

⁴⁶⁴ J. G. Saint Sauver, *Voyage historique, littéraires et picturesque dans les Iles et possessions cidevant Vénitiens du Levant*, Παρίσι 1800, τ. 1, 33, βλ. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 131.

του Προσωρινού Δημαρχείου (της νέας διοίκησης)⁴⁶⁵, το οποίο στις 7 Ιουλίου 1797 αποφάσισε το γκρέμισμα των πυλών της Οβριακής⁴⁶⁶, αφού προηγουμένως οι Vivante, Luzzato και Crago συνεισέφεραν με το γενναιόδωρο ποσό των 223.100 δουκάτων για τη συντήρηση του Γαλλικού στρατού⁴⁶⁷.

Μετά το 1797 οι εύποροι Εβραίοι έχτιζαν τις οικίες τους έξω από την Οβριακή. Οι όψεις των κατοικιών τους είχαν στολισμούς και εβραϊκά εμβλήματα σε μπαλκόνια και σιδεριές. Οι Γάλλοι, αρχικά, και οι Άγγλοι, αργότερα, λίγες αλλαγές επέφεραν στην εβραϊκή συνοικία, σε αντίθεση με τους γερμανικούς βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και το, μεταπολεμικά, νέο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, που αλλοίωσαν την όψη της και την οδήγησαν στη σημερινή προβληματική κατάσταση⁴⁶⁸.

Η ιδιαίτερη συνοικία, όπου έζησαν οι Εβραίοι τους τελευταίους τέσσερις περίπου αιώνες, μεταξύ Προμαχώνα Σαραντάρη, Σπηλιάς, Πιάτσας και Ευαγγελιστριάς⁴⁶⁹, κοντά στο Νέο Φρούριο της πόλης της Κέρκυρας, φαίνεται τον 21ο αι. η περισσότερο αλλοιωμένη της ευρύτερης περιοχής.⁴⁷⁰

Συναγωγές και Ραββίνοι

Μέχρι τα τέλη του 19ου αι., κάθε μια εβραϊκή κοινότητα είχε τη δική της συναγωγή αντίστοιχα: την *Κάαλ Καντός Γραίκο* (η αρχαιότερη) και την *Κάαλ Καντός Ιταλιάνο-Κορφιότο*. Δύσκολα οι μεν σύχναζαν στη συναγωγή των δε⁴⁷¹. Γάμοι γίνονταν μεταξύ των μελών της κοινότητας, κατά προτίμηση της ίδιας συναγωγής⁴⁷². Η θρησκευτική τελετή του γάμου τελούνταν στη συναγωγή, οκτώ μέρες μετά την ένωση του ζευγαριού⁴⁷³.

⁴⁶⁵ Roth, ό. π., 355.

⁴⁶⁶ Ό. π., 357.

⁴⁶⁷ R. Calimani, *Storia del Ghetto di Venezia*, Μιλάνο 1992 (α΄ εκδ. 1985), 427-439.

⁴⁶⁸ Χανιώτης, ό. π., 67.

⁴⁶⁹ Ν. Καραπιδάκης, «Κέρκυρα και Βενετοί: Ανάγνωση και δυναμική του αστικού χώρου», *Κέρκυρα: Ιστορία*, ό. π., 42.

⁴⁷⁰ Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 123.

⁴⁷¹ Μπεν-Σεμουέλ Μιζραχί, ό. π., 14-15.

⁴⁷² Χανιώτης, ό. π. 68.

⁴⁷³ Να πώς περιγράφει έναν εβραϊκό γάμο ο Άγγλος κληρικός και περιηγητής R. Torkington τον χειμώνα του 1517: «Πήγαμε στο Κάστρο. Ήταν ημέρα Σάββατο, 20 Φεβρουαρίου. Εκείνη την ημέρα γινόταν ένας εβραϊκός γάμος. Μετά το δείπνο σε μια μεγάλη αίθουσα είδαμε άνδρες και γυναίκες να χορεύουν ντυμένοι με πλούσια υφάσματα, δαμασκηνά, μεταξωτά και βελούδα. Όλοι τους φορούσαν γύρω από τον λαιμό τους πολλές χρυσές αλυσίδες και πολλά δαχτυλίδια με πολύτιμες πέτρες. Η νύφη φορούσε χρυσή κορώνα. Ο χορός συνεχίστηκε για πολλές ώρες...». Ο γάμος κανονικά γινόταν ημέρα Τετάρτη για τις παρθένες Εβραίες και Παρασκευή για τις χήρες, βλ. Βιγγοπούλου, ό. π., 83. Βλ. παρ. πηγών, 15.

Η ελληνική συναγωγή διέθετε εσωτερικό κανονισμό λειτουργίας, τον οποίο είχε συντάξει το 1768 ο *provveditore general da mar* Andrea Donà (1766-1769). Η χρηστή οικονομική διοίκηση και διαχείριση, με την απειλή επιβολής προστίμων και χρηματικών ποινών, υπήρξε από τον κανονισμό του Donà ένα σημείο στο οποίο δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα. Παρ' όλα αυτά δε λειτούργησε πάντοτε αποτελεσματικά και αποτρεπτικά, αφού αρχαικά εντοπίζονται παραβιάσεις διαφόρων άρθρων και ολιγωρία εκτελέσεως καθηκόντων από τους οικονόμους και τους διαχειριστές της συναγωγής⁴⁷⁴.

Οι επεμβάσεις για την οχύρωση και την άμυνα της πόλης της Κέρκυρας, στις αρχές του 16ου αι., είχαν ως αποτέλεσμα την κατεδάφιση, από τις βενετικές αρχές, της ελληνικής συναγωγής της μεσαιωνικής πόλης (1524). Σε αντικατάστασή της, οικοδομήθηκε το 1633, στην Οβριακή, μία άλλη συναγωγή του ίδιου μεγέθους⁴⁷⁵.

Κατά την οθωμανική πολιορκία (1537), το κτίριο της Ιταλικής συναγωγής στο Ιουδαϊκό Όρος, καταστράφηκε ολοσχερώς. Στα μέσα του 16ου αι. (1550), οι Εβραίοι τραπεζίτες Menachem και Aaron Mazza πήραν άδεια να ανεγείρουν συναγωγή στην παλιά τους συνοικία στο Βρηοβούνι, σε αντικατάσταση της προαναφερθείσας κατεστραμμένης κατά την πολιορκία του Μπαρμπάροσα. Δεν είναι γνωστή η θέση της ανέγερσής της, ούτε αν χτίστηκε τελικά εκεί ή κατευθείαν στην τελική της θέση στην Οβριακή ή αν καταστράφηκε πάλι στη συνέχεια⁴⁷⁶. Οι δύο συναγωγές είχαν δώσει τα ονόματά τους στις οδούς που τις διέσχίζαν και βρίσκονταν ανάμεσα στα σπίτια της συνοικίας. Σήμερα σώζεται μόνο η Ελληνική συναγωγή⁴⁷⁷.

Σημαντικοί ραββίνοι της Κέρκυρας, που συνέγραψαν *responsa*, υπήρξαν οι David Ha-Cohen (+ 1530) και Benjamin Ze'ev (+1538). Ο Benjamin Ze'ev, *dayyan* και ερμηνευτής της *halakah*, ήταν ραββίνος στην Κέρκυρα το 1530. Ως αποτέλεσμα μιας επιεικούς απόφασης του σε μια *Agunah*⁴⁷⁸, ο Ze'ev επικρίθηκε αυστηρά από τον David ha-Cohen (ο οποίος αμφισβήτησε την εξουσία του Ze'ev σε δικαστικές

⁴⁷⁴ Χ. Δεσύλλας, «Η Συμβολή της Εβραϊκής Κοινότητας Κέρκυρας στην Ανάπτυξη δομών εγχρήματης πίστης», *Χρονικά* 216 (2008), 3 (στο εξής: Δεσύλλας, «Συμβολή»).

⁴⁷⁵ Την ίδια εποχή κατεδαφίστηκε ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα, ενώ κινδύνευσε και η λατινική Μητρόπολη, βλ. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 127, παρ. 21.

⁴⁷⁶ Ο. π., 128, παρ. 28.

⁴⁷⁷ Χανιώτης, ό. π. 67. Βλ. παρ. πηγών, 16.

⁴⁷⁸ *Agunah* (αγκουνά) είναι ένας όρος της *halakah* για μια παντρεμένη Εβραία γυναίκα που θεωρείται «αλυσοδεμένη» με το γάμο της, εφόσον ο σύζυγος είναι απρόθυμος ή δεν μπορεί (π.χ. αγνοούμενος) να της δώσει θρησκευτικό διαζύγιο. Το ίδιο ισχύει ακόμα κι αν το ζευγάρι έχει πάρει πολιτικό διαζύγιο ή η σύζυγος έχει εγκαταλειφθεί. Ενώ η Εβραία αντιμετωπίζεται ως διαζευγμένη από τις πολιτικές αρχές, σύμφωνα με τον Ορθόδοξο και Συντηρητικό Ιουδαϊσμό δεν είναι σε θέση να παντρευτεί και πάλι σε μια εβραϊκή θρησκευτική τελετή, βλ. Karesh, «Agunah», ό. π., 5-6.

αποφάσεις) καθώς και από άλλους ραββίνους, όπως π.χ. τον ραββίνο της Θεσσαλονίκης⁴⁷⁹ Joseph Taitazak (1465-1546). Ο Ze'ev συνέγραψε 450 responsa, στο βιβλίο του με τίτλο *Sh'elot u Tshuvot Benjamin Ze'ev*, που ολοκληρώθηκε το 1534 και δημοσιεύτηκε πέντε χρόνια αργότερα στη Βενετία. Οι responsa του Ze'ev αποτελούν μια σημαντική πηγή για τη γνώση των οικονομικών συνθηκών (λόγω των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων) και τη θρησκευτική ζωή των Εβραίων στον ελληνικό χώρο (και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία)⁴⁸⁰.

Νεκροταφεία

Όπως προαναφέρθηκε, το νεκροταφείο είναι αναπόσπαστο τμήμα κάθε εβραϊκής κοινότητας. Στην Κέρκυρα, η κάθε μια από τις δυο κοινότητες είχε το δικό της νεκροταφείο. Το Ρωμανιώτικο βρισκόταν στον λόφο του *Αβραμίου* προς την πλαγιά του νέου φρουρίου. Ο χώρος αυτός δόθηκε από τον Schulemburg, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τους Εβραίους, για τις ανδραγαθίες και την αυταπάρνησή τους κατά την τρίτη πολιορκία της πόλης της Κέρκυρας από τους Οθωμανούς (1716). Το Πουλιέζικο νεκροταφείο βρισκόταν κοντά στο πρώτο, στη θέση *Σαρόκο* (San Rocco), προς την πλευρά της Ιεράς Μονής της Πλατυτέρας. Παραχωρήθηκε από τους Βενετούς κατά την ανταλλαγή κτημάτων το 1502. Σε συμβόλαιο του 1569, αναφέρονται τα *Ιουδαϊκά μνήματα*, θέση ευρισκόμενη στην περιοχή του Αγίου Σπυρίδωνα, δηλαδή στο Σαρόκο, όπου παρέμεινε το εβραϊκό νεκροταφείο και στη συνέχεια⁴⁸¹. Έγγραφο της βενετικής πολιτείας του 1614 επέβαλε αυστηρότατες ποινές (θάνατο δια απαγχονισμού για τον πρωταίτιο)⁴⁸² σε όποιους Χριστιανούς θα συλλαμβάνονταν για σύληση μνημάτων στο εβραϊκό νεκροταφείο⁴⁸³.

⁴⁷⁹ Οι responsa προορίζονταν να αναγνωστούν παντού, όπου είχαν εγκατασταθεί Εβραίοι, και κατ' αυτόν τον τρόπο διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της ενότητας των Εβραίων της Διασποράς, βλ. J. Benatar, *Le Judeo-Espagnol à travers les responsa de Samuel de Medina et Isaak Adarbi a Salonique (fin 16e siècle)*, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*, ό. π., 211-212.

⁴⁸⁰ A. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries: Administrative, economic, legal, and social relations as reflected in the response*, Λέιντεν 1984, 190.

⁴⁸¹ Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 129, παρ. 28.

⁴⁸² Λούντζης, ό. π., 182.

⁴⁸³ Ρωμανός, ό. π., 10.

Οι επαγγελματικές δραστηριότητες των Εβραίων

Η επαγγελματική απασχόληση της πλειονότητας των μελών των δύο εβραϊκών κοινοτήτων της Κέρκυρας αφορούσε κυρίως το εμπόριο, τη μεταποίηση και διάφορες προσοδοφόρες εγχρήματες δραστηριότητες⁴⁸⁴.

Οι Εβραίοι διατηρούσαν εμπορικά καταστήματα, επένδυναν τα κεφάλαιά τους για μικρή χρονική διάρκεια σε εταιρίες θαλάσσιου εμπορίου, τις λεγόμενες συντροφίες, λαμβάνοντας ένα ποσοστό επί των κερδών⁴⁸⁵, δάνειζαν έναντι εγγύησης χρήματα με τόκο, χορηγούσαν αγροτικά δάνεια με προστύχι, ήταν έμποροι λαδιού, μεσίτες, Επίσης, οι Εβραίοι της Κέρκυρας έμμεσα ασκούσαν δημόσια αξιώματα⁴⁸⁶.

Η διαχείριση ενός καταστήματος (*magazzino*) αποδεικνύεται η πιο συνεπής επιλογή των Εβραίων, κατά το α' μισό του 16ου αι. Τα καταστήματα αυτά, όπως και όλα τα άλλα καταστήματα στην Κέρκυρα, χτίζονταν από πέτρα ή ξύλο και βρίσκονταν στο εμπορικό κέντρο, στην ατείχιστη ζώνη, έξω από το κάστρο αργότερα γνωστό ως Παλαιό Φρούριο (Castel Vecchio).

Τα εργαστήρια των καταστημάτων αυτών ήταν δύο ειδών: ορισμένα είχαν ως έργο την παραγωγή και την πώληση βιοτεχνικών προϊόντων, ενώ άλλα ήταν αποκλειστικά εμπορικά⁴⁸⁷. Στη βιοτεχνική παραγωγή, οι Εβραίοι ειδικεύονταν στη βυρσοδεψία⁴⁸⁸ και σε μικρότερο βαθμό, στην κατασκευή παπουτσιών. Μια άλλη επαγγελματική τους ειδικότητα υπήρξε αυτή του βαφέα. Συνδεδεμένο με τις δύο αυτές δραστηριότητες ήταν το εμπόριο της grana (πρινοκόκκι), παράσιτου της βελανιδιάς με χρωστικές ιδιότητες, αλλά, κυρίως, το εμπόριο της βελανιδιάς που χρησιμοποιούταν στη βυρσοδεψία⁴⁸⁹.

Στα ράφια των καταστημάτων μπορούσε κανείς να βρει μεγάλη ποικιλία προϊόντων: γεωργικά προϊόντα, όπως σιτηρά και όσπρια, κρασί, λάδι, ψάρια, και ζάχαρη, πρώτες ύλες, όπως το λινάρι⁴⁹⁰, κλωστικό φυτό για την κατασκευή νημάτων

⁴⁸⁴ Χρ. Δεσύλλας, *Η τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας 1630-1864*, Αθήνα 2006, 118 (στο εξής: Δεσύλλας, *Monte*).

⁴⁸⁵ Γ. Παγκράτης, «Οργάνωση και διαχείριση της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 16ου Αιώνα», *Μνήμων* 30 (2009), 27.

⁴⁸⁶ Pagratis, «Jews», ό. π., 191.

⁴⁸⁷ Pagratis, ό. π., 191.

⁴⁸⁸ (Εκδ.) Ν. Βλάχου, Δ. Μητουλάκης, Μ. Μπαλού, Σ. Πανταζή, Α. Παπαϊωάννου, Κ. Πιλίλη, Σ. Πουλής, *Πέτρος Αγαπητός, Νοτάριος Κέρκυρας, Πρωτόκολλο (1514-1515)*, Αθήνα 2015, πράξη 114 (σ. 68), πράξη 195 (σ. 121), πράξη 539 (σ. 350-351).

⁴⁸⁹ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 188.

⁴⁹⁰ (Εκδ.) Βλάχου, και άλλοι, ό. π., πράξη 179 (σ. 111).

και υφασμάτων και το πουρνάρι για τη βυρσοδεψία), αλλά και βιοτεχνικά προϊόντα, όπως χοντρά μάλλινα υφάσματα (kerseys)⁴⁹¹.

Οι ιδιοκτήτες εμπορικών καταστημάτων ήταν πιθανώς αυτοί που πιο εύκολα έδιναν δάνεια έναντι εγγύησης, αλλά υπήρχαν και άλλα μέλη της εβραϊκής κοινότητας που δανειοδοτούσαν με το ίδιο τρόπο⁴⁹². Οι περιπτώσεις που σώζονται στα αρχεία, παρότι ο αριθμός τους είναι μικρός, δείχνουν ότι αυτά τα δάνεια είχαν ληφθεί με εγγύηση χρυσά⁴⁹³ και ασημένια κοσμήματα, πολύτιμους λίθους⁴⁹⁴ και πολυτελή υφάσματα. Τυπικό παράδειγμα των επενδυτικών προτιμήσεων των Εβραίων καταστηματάρχων μπορεί να θεωρηθεί η περίπτωση του Retoras Moxias. Εκτός από το γεγονός ότι στο κατάστημά του πωλούνταν μια ευρεία ποικιλία γεωργικών προϊόντων και πρώτων υλών, ο Moxias, υπαγορεύοντας τη διαθήκη του στον συμβολαιογράφο Μιχαήλ Γκλαβά το 1538, δήλωσε ότι ανέμενε κέρδη τόσο από δάνεια που είχαν δοθεί με το «κοινό επιτόκιο», καθώς και από επενδύσεις σε συντροφίες.

Με τη συμμετοχή τους σε διάφορες οικονομικές και εμπορικές πρωτοβουλίες, οι Εβραίοι καταστηματάρχες μπορούσαν να προμηθεύονται αγαθά για τα καταστήματά τους. Το 1497, ο Τζιμιχάς Αβράμης επένδυσε 40 δουκάτα σε συντροφία που εισήγαγε grana στην Κέρκυρα. Την ίδια χρονιά καταγράφεται μια άλλη συντροφία με μέλος και τον Dadis Κοέμ, ο οποίος επένδυσε τα χρήματά του και τα χρήματα των άλλων Εβραίων συνεργατών του σε μια εταιρεία που ναύλωνε πλοίο με Χριστιανούς ναύτες, για τη μεταφορά στην Κέρκυρα grana, που θα αγοραζόταν στην Κεφαλονιά⁴⁹⁵.

Μια άλλη επαγγελματική δραστηριότητα των εμπόρων Εβραίων της Κέρκυρας ήταν η εκτεταμένη ανάμιξη τους στη διακίνηση του ελαιολάδου⁴⁹⁶, η οποία εξασφάλισε εξαιρετική ευπορία σε πολλές εβραϊκές οικογένειες του νησιού⁴⁹⁷. Οι μεγάλες ποσότητες ελαιολάδου που παράγονταν κάλυπταν τις εγχώριες ανάγκες

⁴⁹¹ Pagratis, ό. π. 191.

⁴⁹² (Εκδ.) Βλάχου, και άλλοι, ό. π., πράξη 33 (σ. 25) πράξη 674 (σ. 443).

⁴⁹³ Ο. π., πράξη 218 (σ. 139).

⁴⁹⁴ Ο. π., πράξη 568 (σ. 372).

⁴⁹⁵ Pagratis, ό. π., 192.

⁴⁹⁶ Ο έγγειος φόρος του λαδιού, γνωστός ως «δεκάτη του ελαίου», υπήρξε ο κυριότερος από τους άμεσους φόρους της Βενετίας στο νησί. Για τη δεκάτη του ελαίου, βλ. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως επί βενετοκρατίας*, τ. Β', Αθήνα 1914, 19-28 και κρίσεις για τον φόρο στο ίδιο 28-34, βλ. ειδική μελέτη, Κ. Μέκκας, «Η μονοκαλλιέργεια της ελιάς και το εμπόριο του ελαιολάδου στην Κέρκυρα το 18ο αι.», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 288, επίσης βλ. S. Ciriacocono, *Olio ed Ebrei nella Repubblica Veneta del Settecento*, Βενετία 1975.

⁴⁹⁷ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 330.

και επέτρεπαν την εξαγωγή σημαντικού μέρους της παραγωγής⁴⁹⁸, αποφέροντας κέρδη και στη βενετική Πολιτεία⁴⁹⁹ και στους ιδιώτες⁵⁰⁰. Τον 18ο αι. επικρατούσε στην Κέρκυρα η μονοκαλλιέργεια της ελιάς (η αρχή της μονοκαλλιέργειας χρονολογείται από το 16ο αι)⁵⁰¹ και το χονδρεμπόριο του κερκυραϊκού ελαιολάδου ήταν κυρίως εβραϊκή υπόθεση⁵⁰². Οι Εβραίοι έμποροι της Κέρκυρας επεξέτειναν την ακτίνα δράσης τους στη Βενετία, μέσω εμπορικών αντιπροσώπων, ενώ στα τέλη του 18ου αι. το 50% των εξαγωγών ελαιολάδου από την Κέρκυρα πραγματοποιούνταν από εβραϊκές εταιρίες που δημιουργήθηκαν μεταξύ Εβραίων εμπόρων κατοίκων της Κέρκυρας και Εβραίων εμπόρων που δραστηριοποιούνταν στη Βενετία. Αξίζει να αναφερθεί ότι η εταιρεία της εβραϊκής οικογένειας Vivante προμήθευε τις γερμανικές περιοχές με το 1/3 του συνόλου του εισαγόμενου στη Βενετία ελαιολάδου⁵⁰³. Ο Κερκυραίος cittadino Νικόλαος Αρλιώτης έγραψε το 1778 για ένα από τα μέλη της προαναφερθείσας οικογένειας, τον Lazzaro Vivante: *«Καθ' ας έλαβον πληροφορίας παρά του εν Βενετία διατρίβοντος φίλου μου Χ. Κατρινά, ο Ισραηλίτης μεγαλέμπορος Βιβάντες⁵⁰⁴ δια ραδιουργίας και δωροδοκίας κατόρθωσε να εκμισθώσει επί δεκαετίαν και αντί ετησίου συνεισφοράς 20.000 φλωρίων την δεκάτην του ελαίου και τους τελωνιακούς δασμούς. Ο Κατρινάς είχε προσφέρει 20.500 φλωρία, διετείνετο δ' ότι και απέναντι τοιαύτης συνεισφοράς το εν διαστήματι δέκα ετών κέρδος του μισθωτού ήθελεν είσθαι ουχί έλασσον των 60.000 φλωρίων (ήτοι περί τα 30%)»⁵⁰⁵.*

Επίσης, οι Εβραίοι συμμετείχαν στην τοπική οικονομία μέσω του επιτηδεύματος του μεσίτη. Οι μεσιτείες αφορούσαν τη διαμεσολάβηση για την αγορά και πώληση διαφόρων προϊόντων και εμπορευμάτων κυρίως λαδιού, κρασιού και δημητριακών, για τις οποίες λάμβαναν ποσοστό από τις αγορές ή τις πωλήσεις. Μεταξύ των Εβραίων μεσιτών που ανέπτυξαν μεγάλη δραστηριότητα ήταν και οι:

⁴⁹⁸ Ένα μεγάλο μέρος του κερκυραϊκού ελαιολάδου επανεξαγόταν στη Β. Ιταλία, στη Γαλλία, στην Αγγλία, στη Ρωσία και στην Αυστρία, βλ. Ανδρεάδης, τ. Β', ό. π., 14.

⁴⁹⁹ Το ελαιόλαδο χρησιμοποιούνταν στη διατροφή, στη συντήρηση ειδών διατροφής, στον φωτισμό και σε εργασίες που πραγματοποιούνταν στον βενετικό Ναύσταθμο· επίσης ήταν αναγκαίο σε βιοτεχνικές δραστηριότητες που ανθούσαν στη Βενετία (σαπυνοποιία, κλωστοϋφαντουργία, εριουργία), Μ. Κολυβά, «Οι ελαιώνες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου: βενετική πολιτική (16ος αι. – μέσα 17ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 12 (2016), 185-186.

⁵⁰⁰ Αν. Παπαδία-Λάλα, «Συμβολή στην οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή και καπετάνιου της Κέρκυρας Giovanni Malipiero 1741)», *Εώς και Εσπέριον* 1 (1993), 64.

⁵⁰¹ Μέκκας, ό. π.

⁵⁰² Κατά του Saint-Sauveur το εμπόριο του κερκυραϊκού ελαιολάδου βρισκόταν στα χέρια των Εβραίων εμπόρων, Ανδρεάδης, ό. π., 24.

⁵⁰³ Κολυβά, ό. π., 225, παραπομπή 201.

⁵⁰⁴ Αυτός ο Βιβάντε είναι ο θεός της Ραχήλ, βλ. εδώ, 97-98.

⁵⁰⁵ Ανδρεάδης, ό. π., 33.

Elia de Semo di Davide, Mamolo Nacamuli, Davide Semo qu Abramo, Giacomo Mordo⁵⁰⁶.

Πολλοί από τους Εβραίους είχαν συχνές συναλλαγές με αγρότες, με τους οποίους σύναπταν δάνεια, εφάρμοζαν το σύστημα του προστυχίου, δημιουργούσαν τοκογλυφικές ευκαιρίες και προέβαιναν σε κατασχέσεις. Από τις αρχειακές πηγές, συνάγεται το συμπέρασμα ότι το 53,7% των περιπτώσεων που αναφέρεται στις επίσημες κατασχέσεις μεταξύ ιδιωτών είχε πραγματοποιηθεί από Εβραίους και αφορούσαν κυρίως περιπτώσεις εμπορικών και ναυτλιακών δραστηριοτήτων⁵⁰⁷.

Οι Εβραίοι που δάνειζαν με προστύχι εμπλέκονταν μεμονωμένα ή για λογαριασμό μιας εταιρείας με άλλους ομόθησκούς τους ή και συγγενείς τους. Ο συχνότερα συμβαλλόμενος πελάτης του νοταρίου Κέρκυρας Πέτρου Αγαπητού τα έτη 1514-1515 ήταν ο Εβραίος Χαής Κορωνάιος (23 συμβόλαια⁵⁰⁸) και ακολουθούσε ο αδερφός του Μεναέμ (15 συμβόλαια⁵⁰⁹). Τα δύο αδέρφια συνεργάζονταν μεταξύ τους, καθώς συμμετείχαν από κοινού στις περισσότερες πράξεις, οι οποίες σχετίζονταν στο σύνολό τους με χρεωστικά ομόλογα και εξοφλητικές αποδείξεις. Ειδικότερα, ασχολούνταν αποκλειστικά με εμπόριο γεωργικών προϊόντων, κρασί, λινάρι, λάδι, βαμβάκι και όσπρια, τα οποία προμηθεύονται από χωρικούς της μέσης και νότιας Κέρκυρας (Κουραμάδες, Καλαφατιώνες, Βαρυπατάδες, Βιταλάδες, Ριγγιάδες κ.α.) και δάνειζαν με προστύχι⁵¹⁰. Σε 123 από τα 709 συμβόλαια του Αγαπητού, συμβαλλόμενοι ήταν Εβραίοι.

Το προστύχι της Κέρκυρας σχεδόν πάντα συνδεόταν με τους Εβραίους του νησιού, αλλά αυτή η υπόθεση δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τις πηγές, τουλάχιστον για το διάστημα από τα τέλη του 15ου αι. έως τα μέσα του 16ου αι. Εκτός από τον μικρό αριθμό των συμβάσεων στις οποίες συμμετείχαν Εβραίοι, σε σύγκριση με τον συνολικό αριθμό των συμβάσεων της περιόδου, οι ποσότητες που αγοράζονταν από τους Εβραίους ήταν σχετικά μικρές. Άλλες πηγές δημιουργούν επίσης αμφιβολίες σχετικά με την εβραϊκή πρωτοκαθεδρία στον δανεισμό με προστύχι, όπως η δήλωση που περιλαμβάνεται στην κερκυραϊκή πρεσβεία του 1565:

⁵⁰⁶ Δεσύλλας, *Monte*, ό. π., 121.

⁵⁰⁷ Ο. π., 119.

⁵⁰⁸ (Εκδ.) Ν. Βλάχου, και άλλοι, ό. π., 70 (σ. 45), 71 (σ. 45), 84 (σ. 53), 86 (σ. 53-54), 87 (σ. 54), 89 (σ. 55), 92 (σ. 56), 134 (σ. 84), 135 (σ. 84), 137 (σ. 85), 148 (σ. 94), 169 (σ. 106), 179 (σ. 111), 181 (σ. 112), 218 (σ. 139), 225 (σ. 144), 371 (σ. 240), 403 (σ. 258), 434 (σ. 280), 490 (σ. 317), 490^a (σ. 318), 511 (σ. 331), 596 (σ. 393).

⁵⁰⁹ Ο. π., 134 (σ. 84), 135 (σ. 84), 148 (σ. 94), 169 (σ. 106), 179 (σ. 111), 181 (σ. 112), 218 (σ. 139), 225 (σ. 144), 371 (σ. 240), 403 (σ. 258), 434 (σ. 280), 490 (σ. 317), 511 (σ. 331), 596 (σ. 393).

⁵¹⁰ Ο. π., xlvii.

ο αριθμός των ατόμων που κάνουν προστύχι για το κέρδος έχει αυξηθεί τόσο πολύ μεταξύ των πολιτών αυτού του τόπου και ξένων κάθε είδους, ώστε να μην μπορεί πλέον κανείς να πει ποιος είναι αυτός που έχει το μεγαλύτερο μερίδιο.

Το 1583 ο προνοητής και καπιτάνος Benetto Erizzo αναφέρει στη relazione προς τη βενετική σύγκλητο: η δημιουργία ενός Monte di Pietà θα βοηθούσε πολλές από τις ανάγκες μας και δε θα μας άφηνε να φαγωνόμαστε από την τοκογλυφία των Εβραίων και τα προστύχια ορισμένων πολιτών⁵¹¹.

Μισό αιώνα μετά τη relazione του Erizzo, η Κέρκυρα απέκτησε το πρώτο στα Ιόνια νησιά Monte di Pietà (1630-1631)⁵¹² που υλοποιήθηκε από τον γενικό προνοητή Antonio Pisani, με στόχο τον διαρθρωτικό έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων (λίγες δεκαετίες αργότερα ιδρύθηκαν αντίστοιχα Monte di Pietà σε Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Ιθάκη). Ωστόσο, έμμεσα το Monte di Pietà αποσκοπούσε στην πάταξη της παραοικονομίας, των τοκογλυφικών δραστηριοτήτων και τον έλεγχο της κυκλοφορίας του χρήματος⁵¹³. Σε επιγραφή που βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο του ανατολικού τμήματος του ανακτόρου των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, όπου πριν από την ανέγερσή του βρισκόταν το Monte di Pietà, τιμάται για τη συμβολή του στην επαναλειτουργία του ενεχυροδανειστηρίου, ο προνοητής Donà, ο οποίος υπήρξε ο επανιδρυτής του Monte di Pietà της Κέρκυρας και συντάκτης του καταστατικού του, με έγκριση από τον δόγη Alvise Giovanni Mocenigo (1763-1778) την 1η Οκτωβρίου του 1768⁵¹⁴.

Γενικά, οι Εβραίοι της Κέρκυρας διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο στην επανίδρυση του Monte di Pietà από τον Donà, με την εμπλοκή τους σε διάφορα στάδια και διαδικασίες της λειτουργίας του, ενώ η κοινότητά τους μνημονεύεται για τις προσφορές και τη συμβολή της στη συγκέντρωση των ιδρυτικών του κεφαλαίων. Στην Κέρκυρα, ακόμη και σε περιόδους εντάσεων δεν απαγορεύτηκε ποτέ η πρόσβαση και οι συναλλαγές των Εβραίων με το Monte di Pietà, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε πολλές περιοχές της Ιταλίας.

Στην εβραϊκή συμμετοχή στη διαδικασία της εγχρήματης λειτουργίας της τοπικής οικονομίας πρέπει να προστεθεί και η εισροή επενδυτικών κεφαλαίων από

⁵¹¹ Παγκράτης, *Εκθέσεις*, ό. π., 241.

⁵¹² Για το Monte di Pietà της Κέρκυρας βλ. Δεσύλλας, *Monte*, ό. π.

⁵¹³ Cr. Desyllas, «Microcredit culture and money trade in Corfu island (17th-19th cent.)», επιμ. L. Pinzarrone, *Mediterranea ricerche storiche* 24 (2012), 146.

⁵¹⁴ Δεσύλλας, *Monte*, ό. π., 121.

Εβραίους που ζούσαν στο εξωτερικό και κυρίως στην Ιταλία. Η οικογένεια Da Pisa αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Πρόκειται για εβραϊκή οικογένεια τραπεζιτών της Φλωρεντίας. Η Κέρκυρα υπήρξε ένα από τα μέρη των πιο σημαντικών οικονομικών και προσοδοφόρων δραστηριοτήτων τους εκτός Ιταλίας⁵¹⁵.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο ρόλος των Εβραίων στην οικονομική ζωή του νησιού υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός.

Οι Εβραίοι της Κέρκυρας διακρίθηκαν και στο ιατρικό επάγγελμα, ως επί το πλείστον ως αστίατροι, οι οποίοι εκλέγονταν από το αστικό συμβούλιο και ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν υπηρεσίες στις δημόσιες υπηρεσίες και τους απόρους⁵¹⁶. Μεταξύ των Εβραίων γιατρών που ξεχώρισαν για τις ικανότητές τους αναφέρονται ο Samuel ben David Ebn Scholam ή Burla (15ος αι.), ο οποίος μετέγραψε χειρόγραφα σε ένα πλήθος ιατρικών βιβλίων που υπάρχουν ακόμα σε πολλές βιβλιοθήκες, όπως στη βιβλιοθήκη του Παρισιού, και ο Salomon Vidal (16^{ος} αι.), ο οποίος είχε μεγάλη αποδοχή από τον χριστιανικό πληθυσμό του νησιού και συνέγραψε επιστημονικά σχόλια για το έργο του Πέρση μουσουλμάνου φιλοσόφου και γιατρού του 11ου αι. Ιμπν Σίνα (Αβικέννα), όπως αναφέρει ο γιος του Salomon, ο ονομαστός γιατρός David Vidal⁵¹⁷, που ενώ γεννήθηκε στην πόλη της Κέρκυρας, μετά την Πάτρα και την Κωνσταντινούπολη, εγκαταστάθηκε στη Βενετία (1550)⁵¹⁸.

Τέλος, στην Κέρκυρα μαρτυρούνται και Εβραίοι δικηγόροι. Σύμφωνα με διάταγμα του 1698, ορίζονταν είκοσι υποψηφίοι για να λάβουν άδεια ασκήσεως του δικηγορικού επαγγέλματος, επτά εκ των οποίων υποψηφίων ήταν Εβραίοι: οι Μορδεχάι Cohen, Elia Cohen di Μορδεχάι, Joshua Forte, Ματθαίος Forte, Σολομών Nacamulli, Αβραάμ Ριρί και Αβραάμ Israele⁵¹⁹.

Σχέσεις Εβραίων, κεντρικής εξουσίας και χριστιανικού πληθυσμού

Από τον 15ο αι. η εβραϊκή κοινότητα αποκλείστηκε στον αστικό χώρο από τη διαμορφούμενη εξουσία των Κερκυραίων cittadini, εξουσία υποβοηθούμενη από μια σειρά αποκλεισμών και απαγορεύσεων από τις βενετικές αρχές⁵²⁰. Οι πρώτες διατάξεις της βενετικής Συγκλήτου του 15ου αι. όριζαν την παντελή δήμευση της

⁵¹⁵ Ο. π., 120.

⁵¹⁶ Καιροφύλας, ό. π., 303.

⁵¹⁷ Carmoly, ό. π., 136.

⁵¹⁸ N. Koren, *Jewish Physicians. A biographical Index*, Ιερουσαλήμ 1973, 41.

⁵¹⁹ R. Gottheil, «Corfu», <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4656-corfu>, τελευταία επίσκεψη, 20/10/2016.

⁵²⁰ Καραπιδάκης, «Για την εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας», ό. π., 149, 151.

ακίνητης περιουσίας των Εβραίων, ωστόσο τροποποιήθηκαν με άλλες νεότερες, ευνοϊκότερες για την εβραϊκή κοινότητα. Συγκεκριμένα, οι Εβραίοι που είχαν επενδύσει σε ακίνητα υποχρεώνονταν να πωλήσουν την ακίνητη περιουσία τους και τους δουλοπαροίκους τους, μέσα σε δύο χρόνια, απαγορευόταν να αγοράσουν εκ νέου ακίνητα, κτήματα και δουλοπαροίκους, ενώ η ακίνητη περιουσία τους έπρεπε να βρίσκεται στα στενά όρια της Εβραϊκής (1406)⁵²¹. Περισσότερο ευνοϊκή στο θέμα της περιουσίας των Εβραίων ήταν η απόφαση που πήρε η βενετική Σύγκλητος στις 17 Ιουνίου 1408, έπειτα από προσφυγή που υπέβαλε ο Εβραίος γιατρός από την Κέρκυρα Angelus, ως εκπρόσωπος όλων των Εβραίων του νησιού. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, οι Εβραίοι της Κέρκυρας θα είχαν δικαίωμα κατοχής γης (κτήματα, αμπέλια, γαίες), αν η αξία της δεν ξεπερνούσε το ποσό των 4.000 χρυσών δουκάτων⁵²².

Οι Εβραίοι, επίσης ήταν αποκλεισμένοι από την πομπή του *ingresso* του γενικού προνοητή θαλάσσης, επειδή δε συμμετείχαν στο πολίτευμα το οποίο αυτή αναπαριστούσε. Αντίθετα, τον 18ο αι. η εβραϊκή κοινότητα συμμετείχε στη διοργάνωση της τελετής του *ingresso*, όπου της επιτρεπόταν να διαδραματίσει ρόλους βοηθητικούς, αποδεκτούς ιδίως από το σύνολο του κερκυραϊκού πληθυσμού, όπως π.χ. είχε επιφορτιστεί να καλύψει με τάπητες όλους τους δρόμους από όπου θα περνούσε η επίσημη πομπή⁵²³. Άλλωστε το γεγονός ότι κατά τον 18ο αι. συμπεριλαμβάνονταν και οι εκπρόσωποι των Εβραίων στις ομάδες που μετέβαιναν να ευχηθούν τον Γενικό Προνοητή για την ανάληψη των καθηκόντων του, αποδεικνύει ότι η θέση τους στους κόλπους της Γαληνοτάτης, τον συγκεκριμένο τουλάχιστον αιώνα, ήταν σαφώς αναβαθμισμένη σε σχέση με τη θέση τους σε παλαιότερες εποχές. Η αναβάθμιση στις σχέσεις Εβραίων-Βενετίας, συνδεόταν οπωσδήποτε με την οικονομική ευρωστία των πρώτων αλλά και με τη συνεχώς επιδεινούμενη οικονομική κατάσταση της Μητρόπολης⁵²⁴.

Από την άλλη, τον 15ο αι., ο αποκλεισμός της εβραϊκής κοινότητας υποδαυλιζόταν επίσης κι από τα ακραία αιτήματα του χριστιανικού πληθυσμού. Ένα τέτοιο αίτημα διατυπώνεται στην πρεσβεία του 1406, όταν εκπρόσωποι της αστικής κοινότητας ζητούν, μεταξύ άλλων, να λιθοβολούν τους Εβραίους (*de Judeis*

⁵²¹ Ρωμανός, ό. π., 8.

⁵²² Μοσχονάς, ό. π., 108-109.

⁵²³ Νικηφόρου, ό. π., 169.

⁵²⁴ Ό. π., 224.

lapidandis)⁵²⁵, κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας⁵²⁶. Αποτέλεσμα αυτού υπήρξε η άμεση αντίδραση από την εβραϊκή κοινότητα, η οποία και διεκδίκησε να διατηρηθεί το παλιό, προνομιακό για τους Εβραίους καθεστώς⁵²⁷. Αυτή τη φορά (1406), η βενετική διοίκηση απαγόρευσε τον λιθοβολισμό, αλλά αναγνώρισε το εβραϊκό κοινό ως διαφορετικό: Οι Εβραίοι της Κέρκυρας ως δηλωτικό της θρησκευτικής τους ταυτότητας⁵²⁸ έπρεπε να φέρουν στο στήθος, διακριτικό σήμα κίτρινου χρώματος (το γράμμα O) ή κίτρινο καπέλο⁵²⁹, μεγέθους ενός ψωμιού αξίας τεσσάρων δηναρίων⁵³⁰. Όσοι ήθελαν να απαλλαγούν από την υποχρέωση αυτή όφειλαν να καταβάλλουν ετησίως στο βενετικό δημόσιο το υπέρογκο ποσό των 300 δουκάτων⁵³¹. Παρόλο που η παράβαση συνεπαγόταν αυστηρές ποινές, μαστίγωση, φυλάκιση (1602), εξορία, φυλάκιση και υπηρεσία σε γαλέρα (1658) και βαριά πρόστιμα, 25 δουκάτων (1602), 150 δουκάτων (1648), οι Εβραίοι της Κέρκυρας παρέβαιναν συχνά την υποχρέωση να φορούν τον κίτρινο δίσκο, όπως συνάγεται από την επανάληψη της απαγόρευσης αρκετές φορές μέσα στον 17ο αι⁵³², και μετά το β' μισό του 17ου αι. πέτυχαν τελικά την απαλλαγή τους από αυτή την ατιμωτική υποχρέωση⁵³³. Την ίδια σθεναρή αντίδραση εναντίον του διακριτικού σήματος είχαν και οι Εβραίοι της Βενετίας, με αποτέλεσμα μέσα στον 15ο αι. οι βενετικές αρχές να εξαγγείλουν οκτώ επαναληπτικά διατάγματα για το συγκεκριμένο μέτρο⁵³⁴.

Με άλλα, άκρως επιθετικά προς την εβραϊκή κοινότητα αιτήματα, το αστικό Συμβούλιο ζητούσε τον αποκλεισμό των Εβραίων από την αγορά της πόλης και τη μη πρόσβασή τους στο πηγάδι, που είχε κατασκευαστεί από τον βάιλο Ιωάννη Capello (1401-1403), για το οποίο μάλιστα οι Εβραίοι είχαν συνεισφέρει το μέρος της δαπάνης που τους αναλογούσε⁵³⁵.

⁵²⁵ Ρωμανός, ό. π., 8.

⁵²⁶ Αντίστοιχη συνήθεια της ανδηγαυικής περιόδου, όπου Ανδηγαυοί αξιωματούχοι λιθοβολούσαν την εβραϊκή συνοικία τη Μεγάλη Παρασκευή, Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα, (13ος-14ος αι.)*, Κέρκυρα 1999, 254. Αξίζει να σημειωθεί, σε ανάλογο αίτημα των Χριστιανών το 1387, η απάντηση της βενετικής Συγκλήτου ήταν να μην λιθοβολούνται οι Εβραίοι κατά την περίοδο του Πάσχα παρά μόνο μετρίως, καταδικάζοντας ωστόσο τη συμπεριφορά των Βενετών αξιωματούχων, που συμμετείχαν στον λιθοβολισμό, βλ. Noiret, ό. π., 13.

⁵²⁷ Καραπιδάκης, ό. π., 151.

⁵²⁸ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 105.

⁵²⁹ Λούντζης, ό. π., 180.

⁵³⁰ Μοσχονάς, ό. π., 104.

⁵³¹ Το ποσό είναι υπέρογκο, αν σκεφτεί κανείς ότι το έτος 1439, για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες του λομβαρδικού πολέμου, επιβλήθηκε στην εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας έκτακτη εισφορά 500 δουκάτων, ό. π., 111.

⁵³² Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 106-107.

⁵³³ Μοσχονάς, ό. π., 105.

⁵³⁴ Jacoby, «Venice and Venetian Jews», ό. π., 36.

⁵³⁵ Μοσχονάς, ό. π., 108.

Η ανώτατη αρχή δεν ικανοποίησε τα ακραία αυτά αιτήματα των Χριστιανών (με θέσπισμα του 1406, η Σύγκλητος παρείχε ελευθερία πρόσβασης των Εβραίων στην αγορά της πόλης της Κέρκυρας και στο νερό του πηγαδιού), όμως, παρότι διέταξε τους Βενετούς αξιωματούχους του νησιού, αν απειλούσε κάποιος τη ζωή ή την περιουσία οποιουδήποτε Εβραίου, να αποδίδουν δικαιοσύνη⁵³⁶, εδραίωσε τον αποκλεισμό της εβραϊκής κοινότητας από το κυρίαρχο σώμα της πόλης, συμμετοχή στο οποίο είχαν μόνο οι Χριστιανοί, όπως, άλλωστε, συνέβαινε σε ολόκληρη τη βενετική επικράτεια. Ο αποκλεισμός των Εβραίων από τους μηχανισμούς του Συμβουλίου της πόλης στηριζόταν στη θρησκευτική τους διαφορετικότητα, επιπλέον δε, ενισχύθηκε και από τις επαγγελματικές ασχολίες των Εβραίων, οι περισσότεροι από τους οποίους ασκούσαν βάνανυση τέχνη.

Η εβραϊκή κοινότητα, αποκλεισμένη από το κυρίαρχο σώμα της χριστιανικής αστικής κερκυραϊκής κοινότητας, ακολούθησε μια ακατανίκητη τακτική: τις συστηματικές χορηγίες προς τη βενετική διοίκηση, εξαγοράζοντας έτσι την προστασία της και τη νομική της υπόσταση, στα στενά όρια που της άφηναν οι χριστιανικές κοινότητες: για τις ανάγκες των πολεμικών συγκρούσεων, για την κατασκευή δεξαμενών, για τον τειχισμό⁵³⁷. Όταν η Βενετία, μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), προχώρησε στην εκδίωξη των Εβραίων από την επικράτεια και τις κτήσεις της με το διάταγμα της 24ης Νοεμβρίου 1572, εξαίρεσε αυτούς της Κέρκυρας, διότι, σύμφωνα με την απόφαση της Συγκλήτου: «Η Κοινότητα ταύτη των Εβραίων απέβαινε ωφέλιμος εις την πόλιν και την νήσον»⁵³⁸. Αυτό συνέβη επειδή η κοινότητά τους είχε λειτουργήσει θετικά για το νησί και είχε στηρίξει τη Γαληνοτάτη κατά τους Βενετοτουρκικούς πολέμους. Εκτός αυτού όμως τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας δεν παρέλειπαν σε κάθε ευκαιρία να δηλώνουν την ευπείθεια και τη συμπαράστασή τους προς τη Βενετία, εξασφαλίζοντας την εύνοια της τελευταίας, με τη συμμετοχή τους σε επίσημες τελετές και σε συμβολικά δοσίματα.

Χαρακτηριστική υπήρξε η καταβολή ιδιαίτερα σημαντικών ποσών από τους Εβραίους συνδίκους Samson Cesana, Cain Menachem Coen, Davide Nacamuli και Mordocai, προς το δημόσιο⁵³⁹. Επίσης, στην έκθεση του προνοητή και καπιτάνου της Κέρκυρας Zuan Contarini (1578) εξαιρείται η γενναιοδωρία του Εβραίου τραπεζίτη Aaron Mazza, ο οποίος είχε χορηγήσει το ποσό των 10.000 δουκάτων προς τις

⁵³⁶ Ρωμανός, ό. π., 8.

⁵³⁷ Καραπιδάκης, «Για την εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας», ό. π., 152.

⁵³⁸ Ανδρεάδης, ό. π., 5.

⁵³⁹ Δεσύλλας, *Monte*, ό. π., 119.

τοπικές αρχές, για τα οχυρωματικά έργα στην πόλη της Κέρκυρας⁵⁴⁰. Το ποσό είναι τεράστιο, αν ληφθεί υπόψη ότι η ετήσια εισφορά της εβραϊκής κοινότητας της Κέρκυρας προς το βενετικό κράτος για το έτος 1431 ήταν 3.000 δουκάτα⁵⁴¹. Ο Aaron, που είχε κατ' εξαίρεση το δικαίωμα να κατοικεί στο Φρούριο, εκτός εβραϊκής συνοικίας, ζήτησε να διαμένει στο εξής δωρεάν στο σπίτι που ως τότε νοίκιαζε για 25 δουκάτα τον χρόνο, επειδή δεν αμειβόταν για τις υπηρεσίες που προσέφερε προς το δημόσιο⁵⁴². Το 1599 δε ζούσε πια, όμως «ζωντανεύει» πάλι, μέσα από τον έκθεση του προνοητή και καπιτάνου της Κέρκυρας Andrea Gabriel⁵⁴³. Το γεγονός αποδεικνύει τη μεγάλη επιρροή και τη σχέση του Mazza με την τοπική διοίκηση.

Ο γιος του Ηλία Κοέν, όταν η πόλη υπέφερε από τη σιτοδεία του 1632, πλήρωσε μεγάλα χρηματικά ποσά σε Τούρκους για να προμηθεύσουν τον πληθυσμό με τρόφιμα, ενώ παράλληλα έδωσε στον στρατό άτοκα δάνεια, αποσπώντας με τον τρόπο αυτό τις θερμές ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη των βενετικών αρχών⁵⁴⁴.

Ωστόσο, το 1653, ένας άλλος Εβραίος, ο Caim Coem, ενώ πέτυχε άδεια αγοράς ακινήτου εκτός Εβραϊκής και επέκτασης της οικοδομής, έχασε την οικία του, κατόπιν διαμαρτυρίας των Κερκυραίων προς τις βενετικές αρχές (πρεσβεία 1658)⁵⁴⁵. Η πλήρης άρνηση της Μητρόπολης ούτε καν να επιτρέψει στον Coem την ενοικίαση της οικίας, από την οποία μάλιστα συχνά παρακολουθούσαν η τοπική βενετική διοίκηση και άλλοι επίσημοι το ιππικό αγώνισμα (*giostra*⁵⁴⁶), μπορεί να εξηγηθεί ενδεχομένως από το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή οι Κερκυραίοι είχαν επανειλημμένα ενισχύσει οικονομικά το Δημόσιο Ταμείο, που αντιμετώπιζε δυσκολίες λόγω του Κρητικού πολέμου (1645-1669)⁵⁴⁷.

Στην τελευταία περίοδο της βενετοκρατίας, ένα ατυχές συμβάν έφερε τις ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών σε κρίσιμο σημείο. Τη Δευτέρα του Πάσχα του 1776, η δεκαεξάχρονη Ραχήλ⁵⁴⁸, της οικογένειας των Εβραίων μεγαλεμπόρων Vivante, μεγαλύτερη κόρη του εκλιπόντος Maimon Vivante, ήδη αρραβωνιασμένη με τον εξάδελφό της Μεναχέμ, απήχθη από τον νεαρό Κερκυραίο ευγενή Σπυρίδωνα Βούλγαρη, γιο ιερέα τοπικής εκκλησίας. Την επόμενη μέρα η

⁵⁴⁰ Παγκράτης, *Εκθέσεις*, ό. π., 185.

⁵⁴¹ Μοσχονάς, ό. π., 110.

⁵⁴² Ό. π., 113.

⁵⁴³ Παγκράτης, ό. π., 422.

⁵⁴⁴ Δεσύλλας, ό. π.

⁵⁴⁵ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 604.

⁵⁴⁶ Για την *giostra*, βλ. Νικηφόρου, ό. π., 416-450.

⁵⁴⁷ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό. π., 113.

⁵⁴⁸ Για το θέμα βλ. Α. Τσίτσας, *Η απαγωγή της Ραχήλ Vivante*, Κέρκυρα 1993.

Ραχήλ βαφτίστηκε με το όνομα Αικατερίνη και παντρεύτηκε τον Βούλγαρη σε μια βιαστική τελετή, που οι βενετικές αρχές και η οικογένεια Vivante μάταια προσπάθησαν να αποτρέψουν⁵⁴⁹. Το επεισόδιο αυτό συνοδεύτηκε από σωρεία αντιεβραϊκών ενεργειών. Το πλήθος εκστόμιζε αντιιουδαϊκά συνθήματα, γεμάτα θρησκευτικό φανατισμό, που δεν είχαν να κάνουν με το γεγονός αυτό καθαυτό. Ο χριστιανικός όχλος ζητούσε η Εβραιοπούλα να γίνει Χριστιανή: *...Εξήψεν η φωνή του εφημερίου του Αγίου Σπυρίδωνος, ως πατρός του μελλονύμφου, προσκαλέσαντος τους Ορθόδοξους Χριστιανούς να λάβωσιν υπέρ πίστεως τα όπλα. Παράφρον δε τότε γενόμενον το πλήθος εκ της χαράς δι' όσα υπερνίκησε, απήτησε να τελεσθώσι τα μυστήρια του βαπτίσματος πρώτον και αμέσως τα του γάμου ...*⁵⁵⁰. ήταν ο θρίαμβος του χριστιανισμού. Γύρω από το γεγονός πλάσθηκε ένας ολόκληρος λαϊκός μύθος, που διαδόθηκε σε έμμετρη μορφή και τραγουδήθηκε στις γειτονιές της Κέρκυρας μέχρι και την προπολεμική εποχή⁵⁵¹. Μία παραλλαγή του είναι η ακόλουθη:

Της κόρης του Βιβάντε

Ακούσατε τι εστάφη κάτου στην Οβριακή
στο σπίτι του Βιβάντε του καλού μαρκάντε
τρομερού πραματευτή.
Πάει το κορσίντο ένα βράδυ
βρίσκει τη Σάρη μοναχή
και τηνε τσιμπάει και τηνε γαργαλικάει
και στο στόμα γλυκά τηνε φιλεί.
Βγαίνει η μάνα της και κράζει
βρε χαζουλού Οβριακή.
Εκείνη δεν απολογιέται
κι ορθά κι ανάποδα κυλιέται
μ' αυτόν τον κατεργάρη -μάννα-
μιαν να τηνε νατηνε στεφανωθεί.
Παίρνει μια σκάλα κι ανεβαίνει και τσακίζει το γυαλί,
βλέπει τη Σάρη την καημένη δειλιασμένη
στο κραβάτι σαν τραϊ.⁵⁵²

⁵⁴⁹ Argel, *Cesare Vivante*, ό. π.

⁵⁵⁰ Ρωμανός, ό. π., 10-11.

⁵⁵¹ Καραπιδάκης, ό. π., 152.

⁵⁵² Ν. Α. Πακτίτης, *Κερκυραϊκά Δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα 2005, 161.

Γ. Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΖΑΚΥΝΘΟΥ⁵⁵³

Πριν τη βενετική κατάκτηση

Μέχρι σήμερα, δεν έχει έρθει στο φως κανένα στοιχείο που να μαρτυρεί οποιαδήποτε εβραϊκή παρουσία πριν από τη βενετική κατάκτηση (1484) στη Ζάκυνθο, είτε όταν τελούσε υπό τη φεουδαρχική επικυριαρχία των οικογενειών αρχικά των Orsini (14ος αι.) και ακολούθως των Τόκκων (1357-1479)⁵⁵⁴ είτε κατά τη σύντομη τουρκοκρατία που την ακολούθησε (1479-1484)⁵⁵⁵.

Βενετική περίοδος

Η εγκατάσταση των Εβραίων στο νησί μπορεί να εξηγηθεί από τις νέες εμπορικές ευκαιρίες που ανοίγονταν με την αξιοποίηση της Ζακύνθου ως ενός σημαντικού εμπορικού κέντρου του θαλάσσιου εμπορίου της Βενετίας, μετά την απόλεια Κορώνης και Μεθώνης στις αρχές του 16ου αι.⁵⁵⁶

Περίπου τέσσερις δεκαετίες μετά την έναρξη της βενετικής κυριαρχίας στη Ζάκυνθο, γίνεται η πρώτη αναφορά στην εβραϊκή παρουσία από τον Ιταλοεβραίο περιηγητή Moseh Basola (1480-1560). Ο Basola αναφέρει ότι το 1521 στη Ζάκυνθο κατοικούσαν περίπου 30 εβραϊκές οικογένειες⁵⁵⁷. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1527, κατά την απογραφή που είχε διατάξει ο προνοητής Zuan Francesco Badoer, στο νησί υπήρχαν 47 εβραϊκές οικογένειες που αριθμούσαν 204 ψυχές⁵⁵⁸, ενώ το 1555 ο αριθμός τους περιορίστηκε σε 29 οικογένειες και 140 ψυχές⁵⁵⁹.

---

⁵⁵³ Για τους Εβραίους της Ζακύνθου, βλ. σε εκδόσεις πηγών, μεταξύ των οποίων: Carmoly, ό. π., 158-159, G. Rojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie dall' anno 1386 fino alla caduta della Repubblica*, τ. 1, Κέρκυρα 1846, C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τόμοι 5, 6, Παρίσι 1883-1894, Κ. Καιροφύλας, ό. π., σε διάφορα σημεία. Επίσης, σε πολλές μελέτες, μονογραφίες και άρθρα: Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856 σε πολλά σημεία, Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, τ. 6, Ζάκυνθος 1887 σε πολλά σημεία, Δεβιάζης, *Η Εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου*, ό. π., Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως*, ό. π., Ζώης, *Λεξικόν Φιλολογικόν*, ό. π., του ίδιου *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, 371-372, του ίδιου *Εβραίοι ή Οβραίοι στο Λεξικόν Ιστορικόν*, ό. π., 174-176, Ντ. Κονόμος, *Χρονικό του Ρεμπελιού εναντίον των Εβραίων (1712)*, *Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953)* (1970), 102-105. Πιο πρόσφατα βλ. Τζιβάρια, ό. π., 269-274, Σ. Ε. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου: Χρονικό Πέντε Αιώνων*, Αθήνα 2010, Kolyvã, ό. π., 199-213, J. Potts, ό. π.

⁵⁵⁴ Για το θέμα βλ. Μ. Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος μεταξύ β' και γ' βενετοτουρκικού πολέμου*, διδακτορική διατριβή, 1989.

⁵⁵⁵ Kolyvã, ό. π., 200.

⁵⁵⁶ Ό. π., 200.

⁵⁵⁷ (Επιμ.) Α. David, *Moseh Basola, A Sion e a Gerusalemme, Viaggio in Terra Santa (1521-1523)*, Φλωρεντία 2003, 44 (Στο εξής: *Basola*).

⁵⁵⁸ Sathas, τ. 6, ό. π., 264.

⁵⁵⁹ Μοσχονάς, ό. π., 118.

Ένας άλλος Εβραίος περιηγητής, ο Eliyyah de Pesaro⁵⁶⁰, το 1563 εκτιμά τον αριθμό των εβραϊκών οικογενειών σε 20⁵⁶¹. Την παρουσία Εβραίων στο νησί μνημονεύει στο κείμενό του το 1586 και ο Γάλλος περιηγητής Jean Zuallart⁵⁶². Σύμφωνα με τη M. Greene, ο εβραϊκός πληθυσμός της Ζακύνθου αυξήθηκε κατακόρυφα από 385 σε 1.000 περίπου άτομα, κατά τη διάρκεια του μεγάλου Κρητικού πολέμου (1645-1669) και αμέσως μετά, λόγω της έλευσης Εβραίων προσφύγων από την Κρήτη⁵⁶³, ενώ έφθασε στο απόγειό του προς το τέλος της βενετοκρατίας, το έτος 1790, όταν αριθμούσε 2.000 μέλη⁵⁶⁴.

Προς τη δημιουργία του Γέττου⁵⁶⁵,

Εβραίοι, βενετική διοίκηση και αστική κοινότητα

Η οικιστική ανάπτυξη της Ζακύνθου στον πρώτο αιώνα της βενετοκρατίας υπήρξε ιδιότυπη, διότι περιλάμβανε δύο οικιστικούς χώρους. Πρώτο αστικό κέντρο του νησιού υπήρξε το Κάστρο, η παλαιά πρωτεύουσα των Τόκκων, σε οχυρό λόφο λίγα μίλια από τη θάλασσα, το οποίο αποτελούσε την έδρα της διοίκησης και φιλοξενούσε το σύνολο της αστικής κοινωνίας. Σταδιακά, από τις αρχές του 16ου αι. άρχισε να αναπτύσσεται ένας νέος οικισμός κοντά στον Αιγιαλό, που ονομάστηκε borgo della marina. Αυτή η «διπλή πόλη»⁵⁶⁶ λειτούργησε παράλληλα ως ένας οικιστικός χώρος, έχοντας προσλάβει, όμως, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Το Κάστρο παρέμεινε το διοικητικό κέντρο (στα τέλη του 16ου αι., το 1592, πάνω στο Κάστρο είχαν απομείνει μόνο το παλάτι του προνοητή, οι στρατώνες και οι φυλακές), ενώ το επίνειο, το borgo della marina, μετατράπηκε στον κυρίως οικισμό, συγκεντρώνοντας την αγροτική παραγωγή, το εμπόριο και τη βιοτεχνία, με κατοίκους πρόσφυγες,

⁵⁶⁰ Ο Eliyyah da Pesaro ταξιδεύει με την οικογένειά του (σύζυγο, παιδιά, αδέρφια, πεθερικά) από την Ιταλία για την *Eres Yisra'el*, την Παλαιστίνη, με σκοπό να εγκατασταθεί εκεί. Στη στάση που κάνει στην Αμμόχωστο της Κύπρου το 1563, μαθαίνει για την πανωλόβλητη Μέση Ανατολή και εγκλωβίζεται εκεί. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του, γράφει μια λεπτομερέστατη επιστολή προς συγγενείς και φίλους, ένα ημερολόγιο του ταξιδιού, που θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν οδηγός γι' αυτούς, αν αποφάσιζαν να τον μιμηθούν. Επίσης, περιγράφει τη βενετσιάνικη γαλέρα με την οποία ταξιδεύει, δίνει πληροφορίες για τα χαρτιά που χρειάστηκε για την επιβίβασή του στο πλοίο, κ.α. βλ. M. Bertagna, *La Lettera di Eliyyah da Pesaro (Famagosta, 1563)*, *Annali di Ca' Foscari* 46/3 (2007), 10-12.

⁵⁶¹ *Basola*, ό. π., παρ. 30.

⁵⁶² Βιγγοπούλου, ό. π., 91.

⁵⁶³ M. Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, Αθήνα 2005, 150-151 και 347, σημείωση 8.

⁵⁶⁴ Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών*, ό. π., 175.

⁵⁶⁵ Ζώης, *Λεξικόν Φιλολογικών*, ό. π., 247.

⁵⁶⁶ Βλ. παρ. πηγών, 17-18.

εμπόρους, εργάτες, αγρότες⁵⁶⁷, ανάμεσά τους και Εβραίους. Όπως σημειώνει ο Basola στη Ζάκυνθο συνάντησε ομόθησκούς του στη γειτονιά borgo della marina, στην παραλία, κάτω από το κάστρο (1521)⁵⁶⁸.

Την ίδια χρονιά με τον Basola, ο προνοητής του νησιού Alvisè Pizzamano έγγραφε στις βενετικές αρχές, ότι οι Χριστιανοί και οι Εβραίοι ζούσαν δίπλα-δίπλα στη συνοικία του λιμανιού, και ότι είχε την πρόθεση να τους χωρίσει με την οικοδόμηση, δημοσία δαπάνη, κατοικιών για τις εβραϊκές οικογένειες, τις οποίες θα ενοικίαζαν. Η πρόταση αυτή προφανώς δεν εγκρίθηκε από τη Βενετική Δημοκρατία⁵⁶⁹.

Η αστική κοινότητα της Ζακύνθου, το ανώτατο κοινοτικό όργανο του νησιού, στην πρεσβεία που έστειλε στη Βενετία το 1553, περιλάμβανε στη λίστα των αιτημάτων της, ένα παρόμοιο αίτημα. Στο έγγραφο αναφερόταν ότι οι Εβραίοι που είχαν εγκατασταθεί στο borgo della marina, λόγω της γειννίας και των καθημερινών συναλλαγών, σχεδόν συζούσαν με τους Χριστιανούς. Οι πρεσβευτές επισήμαναν ότι επακόλουθο αυτής της συμβίωσης ήταν διάφορα σκάνδαλα και παρεκτροπές, όπως ο βιασμός μιας χριστιανής από Εβραίο ή ακόμα και η απόρριψη σκουπιδιών από μέρους Εβραίων κοντά σε χριστιανικές εκκλησίες⁵⁷⁰. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα η βενετική Σύγκλητος αποφάσισε ομόφωνα τον διαχωρισμό των Εβραίων από τους Χριστιανούς λίγους μήνες μετά, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της συζήτησης του 1553 μεταξύ πρεσβευτών και βενετικής Συγκλήτου, για τον διαχωρισμό του εβραϊκού πληθυσμού από τον υπόλοιπο χριστιανικό πληθυσμό του νησιού, ένας από τους συμμετέχοντες εξέφρασε τον φόβο ότι μια εβραϊκή συνοικία στη Ζάκυνθο θα γινόταν στόχος των Πουνεντίνων πειρατών και των άλλων ληστών (Barche ponentine e Fuste e banditi) και ενδεχομένως θα έθετε σε κίνδυνο ολόκληρο το νησί⁵⁷¹.

Παρά την απόφαση περιορισμού των Εβραίων, εκείνοι εξακολούθησαν να κατοικούν διάσπαρτοι στην πόλη. Δίπλα στο σπίτι του Οκταβιανού Βολτέρρα, στον

⁵⁶⁷ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 341. Για το θέμα βλ. Δ. Ζήβας, *Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ΙΣΤ' μέχρι τον ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα, 2002 (α' εκδ. 1970), Μ. Κολυβά, «Varii siano li animi de li abitanti. Προσφυγικοί πληθυσμοί στη Ζάκυνθο (16ος αι.)», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής* (Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 8-11 Μαΐου 1997), Βενετία 1998, 419-427.

⁵⁶⁸ Basola, ό. π., 44.

⁵⁶⁹ Kolyvà, ό. π., 200.

⁵⁷⁰ Sathas, ό. π., 112.

⁵⁷¹ Kolyvà, ό. π., 202.

Αιγιαλό, υπήρχε το σπίτι της χήρας Παντόγαλου· το συγκεκριμένο επίθετο ανήκε σε γνωστό Ραββίνο. Σε νοταριακή πράξη της 5ης Ιουλίου 1613 αναφέρεται στον Αιγιαλό της Ζακύνθου ο οίκος του Μιχαήλ Corio⁵⁷².

Σταδιακά, οι περισσότεροι Εβραίοι άρχισαν να συγκεντρώνονται στη συνοικία που πήρε το όνομα *Οβρέικα Μακελιά*. Εκεί, το 1664 έγινε εκ νέου προσπάθεια περιορισμού των Εβραίων, αλλά και πάλι χωρίς απόλυτη επιτυχία⁵⁷³. Προς το τέλος του 17ου αι., το 1670, ο προνοητής Girolamo Giustinian ανέφερε ότι: *οι κατοικίες των Εβραίων είναι διάσπαρτες σε όλη την πόλη, κοντά με εκείνες των Χριστιανών. Επιπλέον, οι Εβραίοι επιτρέπουν στον εαυτό τους να έχουν υπηρέτες Χριστιανούς, άνδρες και γυναίκες και οι δύο αυτές πτυχές είναι η πηγή ενός σημαντικού προβλήματος. Κι επειδή, απ' τους χειρότερους κερδίζει αυτός που έχει το πάνω χέρι, οι Χριστιανοί είναι εκείνοι που απομακρύνονται από τη θρησκεία και το καλό, παρά οι άλλοι από το κακό*⁵⁷⁴ ...

Η συνοικία Οβρέικα Μακελιά αποτέλεσε τον πυρήνα του μετέπειτα *Γέττου*, όπου κλείστηκαν οι Εβραίοι της Ζακύνθου, μετά τα αντιεβραϊκά επεισόδια του 1712⁵⁷⁵, στα οποία γίνεται αναφορά πιο κάτω. Πενήντα περίπου χρόνια μετά (1785), ο Ugo Foscolo⁵⁷⁶, μικρό παιδί ακόμα, λέγεται ότι κατάφερε να αποτρέψει επίθεση Χριστιανών στο Γέττο⁵⁷⁷. Στην κεντρική πύλη της Εβραϊκής τοποθετήθηκε επιγραφή που έγραφε: *In cruce quia crucifixerunt* (οι εν σταυρώ σταυρώσαντες σταυρωθήτωσαν, αυτοί που τον σταύρωσαν σταυρώθηκαν)⁵⁷⁸. Την επιγραφή αφαίρεσαν οι Γάλλοι Δημοκρατικοί, όταν κατέλαβαν το νησί το 1797⁵⁷⁹, ενώ οι τέσσερις πύλες του Γέττου τελικά κατεδαφίστηκαν το 1862, δηλαδή εκατόν πενήντα χρόνια μετά την τοποθέτησή τους και δύο χρόνια πριν την ένωση της Ζακύνθου με το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, χάρις στις ενέργειες του Κωνσταντίνου Λομβάρδου (1820-1888), βουλευτή Ζακύνθου και υπουργού Εσωτερικών (το 1865 και το 1880)⁵⁸⁰.

⁵⁷² Τζιβάρρα, ό. π., 270.

⁵⁷³ Μοσχονάς, ό. π., 116.

⁵⁷⁴ Kolyvã, ό. π. 202.

⁵⁷⁵ Ζώης, ό. π., 247.

⁵⁷⁶ Βλ. εδώ, 4. Γεννημένος στη Ζάκυνθο, ο Ugo Foscolo (1778-1827) θεωρείται από τους κορυφαίους ποιητές του Νεοκλασικισμού. Για τον Foscolo βλ. M. Palumbo, *Foscolo*, Μπολόνια 2010.

⁵⁷⁷ Για το θέμα βλ. B. Rosada, *La giovinezza di Niccolò Ugo Foscolo*, Πάντοβα 1992.

⁵⁷⁸ Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών*, ό. π., 175.

⁵⁷⁹ Γασπαρινάτος, ό. π., 90.

⁵⁸⁰ Σ. Μόρδος, «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Ζακύνθου: Χρονικό Πέντε Αιώνων», *Πρακτικά σεμιναρίου, Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, 26-27 Φεβρουαρίου 2015, Αθήνα 2015, 20.

Συναγωγές και νεκροταφεία

Ο Basola αναφέρει μία συναγωγή που υπήρχε ήδη στη Ζάκυνθο το 1521⁵⁸¹. Ο Eliyyah de Pesaro περιγράφει το 1563 μία άδεια και εγκαταλειμμένη συναγωγή, η οποία δε συνάθροιζε πια στον χώρο της τους ομοθρήσκους του, αφού οι Εβραίοι κατά τη γνώμη του, μιμούνταν τον τρόπο ζωής των Χριστιανών⁵⁸²: ...όταν είδα ότι η συναγωγή τους, ήταν κατεστραμμένη και σ' αυτή μέσα υπήρχαν πράγματα που τρομάζουν, κάθε τι ακάθαρτο, μελαγχόλησα, γιατί εκτός από τη θεϊκή παρουσία, έμοιαζε με στάβλο ή με καταφύγιο για τα θηρία⁵⁸³ ...

Η συναγωγή (Sinagoga de Ebrei) προσδιορίζεται ακριβώς σε κείμενο του 1588 στην παραλία, στη συνοικία του Αγίου Δημητρίου⁵⁸⁴. Άλλες συναγωγές αναφέρονται στα επόμενα χρόνια: η *Νέα Συναγωγή* το 1608 (από Εβραίους της Κέρκυρας και της Πάτρας), που ήταν συνήθως πλήρης από προσευχόμενους⁵⁸⁵ και η Κρητική συναγωγή Corio, την οποία έχτισαν οι Κρήτες Εβραίοι πρόσφυγες μετά το 1669. Όταν εγκαινιάστηκε η Corio, γράφτηκε ένα ποίημα για να τιμήσει την περίπτωση, το οποίο ανέφερε την πόλη του Χάνδακα στον πρώτο του στίχο⁵⁸⁶. Ο ραββίνος και γιατρός Joseph Hamits το 1674 εργάστηκε για την ενοποίηση των τριών συναγωγών των Εβραίων και επιλέχθηκε ως μέλος της επιτροπής που θα συνέγραφαν τους νέους κανονισμούς (*taqqanot*) για τη λειτουργία μιας ενοποιημένης εβραϊκής ζακυνθινής κοινότητας⁵⁸⁷.

Για την ταφή των νεκρών τους, υπήρχε ήδη νεκροταφείο το 1545. Αργότερα, το 1656 οι Εβραίοι ζήτησαν και έλαβαν έναν νέο χώρο στη θέση με το όνομα «Στου Ρωμανού τη βρύση»⁵⁸⁸, που βρισκόταν κάτω από τον λόφο που περιλάμβανε την περιοχή Μπόχαλη, ανάμεσα στην οχυρωμένη πόλη (Città del Castello), η οποία αποτελούσε το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της Ζακύνθου, και τη γειτονιά του λιμανιού (Borgo della Marina), δίπλα στο εκκλησάκι του Αγίου Στυλιανού. Αυτό το οικοπέδο ανήκε στην Καθολική εκκλησία του Salvatore Cristo Παντοκράτορα (που

⁵⁸¹ Basola, ό. π., 44.

⁵⁸² Τζιβάρα, ό. π., 269.

⁵⁸³ Bertagna, ό. π., 14.

⁵⁸⁴ Τζιβάρα, ό. π., 269.

⁵⁸⁵ Φρεζής, ό. π., 108.

⁵⁸⁶ «Poesia Ebraica tolta al Tempio Candiotta di Zante», *Mosè Antologie Israelitica* 1879, 301, βλ. Greene, ό. π., 150.

⁵⁸⁷ Κολυνά, ό. π., 204.

⁵⁸⁸ Ζώης, ό. π., βλ. παρ. πηγών, 16.

βρισκόταν στην οχυρωμένη πόλη) και χορηγήθηκε με διαρκή μίσθωση στην εβραϊκή κοινότητα, που έπρεπε να καταβάλλει σε αντάλλαγμα το ετήσιο μίσθωμα⁵⁸⁹.

Μεταστροφή προς τον χριστιανισμό

Ούτε στη Ζάκυνθο έλειψαν οι περιπτώσεις προσηλυτισμού των Εβραίων στη χριστιανική πίστη. Ενδεικτικά αναφέρονται δύο περιπτώσεις. Το έτος 1594 ο Αβραάμ Μάτσα βαπτίστηκε χριστιανός κι έλαβε το όνομα Λορέντζος. Ο Μάτσα δεν εργαζόταν και ζούσε σε ένδεια, για τον λόγο αυτό, του παραχωρήθηκε από το Συμβούλιο ισόβια το αξίωμα του εμπορομεσίτη. Ενδεχομένως, η οικονομική κατάσταση του Μάτσα στάθηκε η αιτία της μεταστροφής του στον χριστιανισμό, ενώ από την άλλη πλευρά η αστική κοινότητα θεώρησε ότι ο νεοφώτιστος χριστιανός θα παρακινούσε κι άλλους Εβραίους να μεταστραφούν στη χριστιανική πίστη⁵⁹⁰.

Η Kane Κορρέ, η πλούσια χήρα του ραββίνου Jacob, δολοφονήθηκε στη Ζάκυνθο τον Σεπτέμβριο του 1619 μετά τα μεσάνυχτα, στον δρόμο για το σπίτι της. Περιγράφεται ως μια πλούσια γυναίκα (*donna ricchissima*), η οποία φαίνεται πως απολάμβανε ελευθερία κινήσεων (μετά τα μεσάνυχτα βρισκόταν εκτός της οικίας της). Ενώ ήταν ζωντανή, είχε ήδη συμμετάσχει σε λειτουργίες της Καθολικής Εκκλησίας και είχε εκφράσει την επιθυμία να ασπαστεί τον Χριστιανισμό, μαζί με τους δύο γιους της. Δεν είναι γνωστό αν η δολοφονία της Kane είχε σχέση με την απόφασή της να μεταστραφεί στον Χριστιανισμό. Τις τελευταίες της στιγμές ζήτησε να πεθάνει ως Χριστιανή. Γι' αυτόν τον λόγο, με απόφαση του προνοητή και του τοπικού Λατίνου επισκόπου, τάφηκε σύμφωνα με το τυπικό λατρευτικό της καθολικής χριστιανικής πίστης. Ο προνοητής Zacharia Gabriel (1619) ανέλαβε την ευθύνη να επιβλέπει τις υποθέσεις της κληρονομιάς της Kane και τη φροντίδα των παιδιών της. Διορίστηκαν διαχειριστές (*governatori*) για την περιουσία της Kane και τρεις κηδεμόνες για τα παιδιά της, οι οποίοι εξελέγησαν με κλήρωση μεταξύ των εννέα αξιοσέβαστων μελών της αστικής κοινότητας της Ζακύνθου. Η βενετική διοικητική μηχανή του νησιού τέθηκε σε άμεση λειτουργία και η υπόθεση τακτοποιήθηκε οριστικά με απόφαση της βενετικής Συγκλήτου, μερικές μέρες αργότερα, στις 19 Οκτωβρίου του ίδιου έτους⁵⁹¹.

⁵⁸⁹ Kolyvà, ó. π., 201.

⁵⁹⁰ Τζιβάρρα, ó. π., 273-274.

⁵⁹¹ Kolyvà, ó. π., 206.

Επαγγέλματα

Οι Εβραίοι έμποροι της Ζακύνθου μεταξύ Γαληνοτάτης και Υψηλής Πύλης⁵⁹²

Η εγγύτητα της Ζακύνθου με τα οθωμανικά εδάφη της Πελοποννήσου και των δυτικών ακτών της Στερεάς Ελλάδας την καθιστούσε ιδανικό σταθμό διαμετακόμισης για το εμπόριο με τις περιοχές αυτές. Θα πρέπει να τονισθεί ότι το εμπόριο με τα οθωμανικά εδάφη, στην αρχή, ρυθμιζόταν από συνθήκες ειρήνης ανάμεσα στη Βενετία και την Υψηλή Πύλη και βασιζόταν στην αμοιβαιότητα. Οι Εβραίοι διακρίθηκαν στο διαμετακομιστικό εμπόριο, όλο και περισσότερο από τα τέλη της δεκαετίας του 1530 και ιδιαίτερα μετά το 1541, όταν οι λεγόμενο *Levantini* κλήθηκαν να χρησιμοποιήσουν τη Βενετία ως κέντρο για τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Οι Εβραίοι κάτοικοι της Ζακύνθου, όπως και οι άλλοι Εβραίοι στα υπερπόντια εδάφη της Βενετίας, μπορούσαν να συμμετέχουν σε εμπορικές δραστηριότητες σε σημαντικό βαθμό.

Συνολικά, το εμπόριο φαίνεται πως ήταν η κύρια ασχολία των Εβραίων της Ζακύνθου, εάν ληφθούν μάλιστα υπόψη η θέση του νησιού και οι ευνοϊκές συνθήκες που προσφέρονταν από τη βενετική νομοθεσία και τις διεθνείς συμφωνίες. Σημειώνεται σχετικά ότι από τις αρχές του 16ου αι, κάθε πλοίο χωρητικότητας τουλάχιστον σημερινών 126 τόνων, που εκτελούσε δρομολόγια μεταξύ Βενετίας και άλλων λιμανιών της Μεσογείου, έπρεπε να αγκυροβολήσει στην Κέρκυρα ή τη Ζάκυνθο για τελωνειακό έλεγχο. Τα νησιά αυτά εξυπηρετούσαν ως εμπορικοί σταθμοί για αγαθά που εισάγονταν ή εξάγονταν μέσω Αδριατικής⁵⁹³. Στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, όταν πια άνθιζε το εμπόριο της σταφίδας, οι Εβραίοι Mosse και Simon Coppio από τη Ζάκυνθο ήταν οι σημαντικότεροι έμποροι αυτού του χρυσοφόρου, για την οικονομία του νησιού, προϊόντος. Ήδη από την περίοδο 1602-1603 τα ονόματα των Εβραίων Mosse, Simon⁵⁹⁴ και Josef Coppio, Ruberto Atoz, Simon Maso, Basti Salamon, Isepo Tagiachin και Josef Grasseni εμφανίζονται στα βενετικά τελωνειακά μητρώα με φορτία από τη Ζάκυνθο⁵⁹⁵.

⁵⁹² Η έδρα της κυβέρνησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη.

⁵⁹³ Arbel, «Colonie d'Oltremare», ό. π., 960.

⁵⁹⁴ Ο Λ. Χ. Ζώης διέσωσε τη διαθήκη της αρχόντισσας κυράτζας Ρεφιάς, χήρας του Simon (γράφτηκε στις 30 Ιουλίου 1671). Από τις πλούσιες δωρεές της Ρεφιάς, –η οποία κληροδότησε 16.000 δουκάτα κυρίως στα ανήλικα τους ενδεχομένως γιατί το ζευγάρι δεν απέκτησε κατευθείαν απογόνους–, φαίνεται η μεγάλη οικονομική επιφάνεια της οικογένειας, βλ. Λ. Χ. Ζώης, Μια διαθήκη Ισραηλίτιδος της Ζακύνθου τον 17ο αι., ανατύπωση στο περιοδικό *Χρονικά* 145 (1996), 3-5.

⁵⁹⁵ Κολυβά, ό. π., 202.

Οι θανάσιμοι κίνδυνοι στη θάλασσα ήταν δύο: οι πειρατές και τα ναυάγια. Ήδη από το 1555, μια ομάδα εμπόρων από τη Ζάκυνθο (στην οποία συμμετείχαν Χριστιανοί Ορθόδοξοι και Εβραίοι) είχε απευθύνει έκκληση για την προστασία τους στις βενετικές αρχές, επειδή τα εμπορεύματά τους κινδύνευαν καθημερινά από τη δραστηριότητα Χειμαριωτών και Πουνεντίνων πειρατών. Όπως αναφέρει η επιστολή του προνοητή της Ζακύνθου του Νοέμβρη του 1556, ένα πλοίο με τέσσερις επιβαίνοντες εμπόρους, που εκτελούσε το δρομολόγιο Castel Tornese⁵⁹⁶ - Ζάκυνθος, δέχτηκε πειρατική επίθεση. Ενώ οι δυο Χριστιανοί Ζακυνθινοί έμποροι μεταξίου απελευθερώθηκαν, οι δυο Ζακυνθινοί Εβραίοι επιβαίνοντες, που μετέφεραν χρυσά και ασημένια νομίσματα, παρέμειναν αιχμάλωτοι. Παρόμοια περίπτωση Εβραίων που συλλαμβάνονται από Πουνεντίνους πειρατές, κατά τη διάρκεια της διέλευσης τους από τη Ζάκυνθο στην Πάτρα, καταγράφεται το 1635.

Το 1567 ο Simon Corio, μετέφερε στη Βενετία σταφίδες, ρούχα, μπαχαρικά και ένα μεγάλο ασημένιο κύπελλο. Το πλοίο βυθίστηκε και ο Corio ζήτησε και έλαβε απαλλαγή από την υποχρέωση καταβολής τελωνειακών οφειλών για τα αγαθά που απώλεσε. Κατά τη διάρκεια αυτών των ετών, το πρόβλημα των ναυαγίων έγινε ακόμη πιο σημαντικό για τους Εβραίους εμπόρους, δεδομένου ότι αυτή είναι η περίοδος κατά την οποία εντοπίζονται τα πρωιμότερα δείγματα των Εβραίων εφοπλιστών στις αρχές της πρώιμης νεώτερης περιόδου⁵⁹⁷.

Οι Εβραίοι έμποροι-πρόξενοι και ο Jacob HaLevi⁵⁹⁸

Η συμμετοχή των Εβραίων στη διεξαγωγή του θαλάσσιου εμπορίου με τις απέναντι οθωμανικές περιοχές οδήγησε τελικά στην εμφάνιση ενός νέου θεσμού για τη Ζάκυνθο, του προξένου του εβραϊκού έθνους (υπήρχαν και Έλληνες πρόξενοι). Αυτοί οι πρόξενοι εκπροσωπούσαν γενικά ομάδες Εβραίων εμπόρων από διάφορα εμπορικά κέντρα και χειρίζονταν υποθέσεις τους σε άλλα παρόμοια στο εξωτερικό. Οι δραστηριότητές τους περιλάμβαναν: παραλαβές αγαθών, εύρεση χώρου για την αποθήκευσή τους, διαχείριση συναλλαγματικών και εκτέλεση εντολών, που τους αποστέλλονταν από ομοθρήσκους εμπόρους τους οποίους εκπροσωπούσαν, με προμήθεια που συνήθως ανερχόταν στο 2% της αξίας των εμπορευμάτων ή στο 3% αν ασχολούνταν και με τις συναλλαγματικές. Οι Εβραίοι πρόξενοι εκλέγονταν από τις

⁵⁹⁶ Πρόκειται για το σημερινό Χλεμούτσι, χωριό κοντά στην Κυλλήνη Ηλείας.

⁵⁹⁷ Κοlynά, ό. π., 203.

⁵⁹⁸ Ό. π., 204-206.

ομάδες των εμπόρων και πρέπει σαφώς να διακρίνονται από τους προξένους οι οποίοι εκπροσωπούσαν κυβερνήσεις, και ως αξιωματούχοι τους απολάμβαναν την υποστήριξη των αρχών του κράτους τους ή όπου υπηρετούσαν.

Ο πρώτος Εβραίος πρόξενος στη Ζάκυνθο φαίνεται ότι ήταν ο Jacob de Cara, ο οποίος εκπροσώπησε τους Εβραίους εμπόρους της Πάτρας και της Ναυπάκτου πριν από το 1603. Τον διαδέχθηκε ο γιατρός Samuel. Μετά τον θάνατο του Κορρέ, τον τίτλο του Εβραίου προξένου έλαβε ο ραββίνος Jacob HaLevi (17ος αι.).

Ο Jacob HaLevi, όπως περιγράφεται σε έγγραφο που υπογράφεται από 35 Εβραίους εμπόρους της Πάτρας, μπορούσε να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις αυτής της θέσης, χαρακτηριζόταν δε για την αξιοπιστία και τις ικανότητές του. Η συμβολή του στην πρόληψη και την καταπολέμηση της πανώλης, των ετών 1607-1609⁵⁹⁹, τού χάρισαν τον ισόβιο τίτλο του Εβραίου Προξένου, τον οποίο διατήρησε για περισσότερα από 30 χρόνια. Ο HaLevi συνεργάστηκε με τις εντεταλμένες για το εμπόριο βενετικές αρχές και άφησε τη σφραγίδα του στην εμπορική και οικονομική ζωή της Ζακύνθου. Κατά τη διάρκεια της θητείας του ως προξένου στη Ζάκυνθο, παρατηρείται μια αυξανόμενη συνεργασία μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών εμπόρων. Από τις συνέπειες αυτής της συνεργασίας ήταν η μείωση κατά 50% των τελωνειακών δασμών σε μετάξι και grana (πρινοκόκκι), που έφταναν στη Ζάκυνθο από την Πελοπόννησο, ένα επίτευγμα που πιστώνεται, τουλάχιστον εν μέρει, στη δράση του HaLevi. Από την άλλη πλευρά, με δική του πρωτοβουλία, οι τελωνειακές εισφορές επί εμπορευμάτων από τη Ζάκυνθο προς τις Ιταλικές ακτές της Αδριατικής (υπήνεμη ζώνη, Sottovento) και τη Δύση αυξήθηκαν κατά 2%, μια αλλαγή που επέφερε αύξηση στα έσοδα της Κυριάρχου, τουλάχιστον για ένα διάστημα. Γενικά, σημαντική ήταν η συμμετοχή των Εβραίων στο εμπόριο που διεξαγόταν στην υπήνεμη ζώνη, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία του προνοητή της Ζακύνθου Φραγκίσκου Soranzo⁶⁰⁰.

Μετά τον θάνατο του HaLevi, τέθηκε το ερώτημα αν θα έπρεπε να οριστεί Εβραίος πρόξενος που δεν ήταν Οθωμανός, αλλά Βενετός υπήκοος, όπως ήδη συνέβαινε με τους Έλληνες προξένους (*nazione greca*). Τελικά, οι βενετικές αρχές αποφάσισαν να αφήσουν την επιλογή στα χέρια των Εβραίων εμπόρων αλλά παραχώρησαν στους επικεφαλής του βενετικού εμπορίου την αρμοδιότητα να

⁵⁹⁹ Για την πανώλη βλ. Κ. Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας*, ό. π.

⁶⁰⁰ Δ. Αρβανιτάκης, *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία 2000, 83.

αποφασίζουν για τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του προξένου. Οι λειτουργίες του προξένου των εμπορών ανατέθηκαν από τον γενικό προνοητή θαλάσσης στον Nicolo Carrer και τα αδέρφια του. Όλοι μαζί ενεργούσαν σαν εταιρεία, με την ιδιότητα του προξένου των Ελλήνων εμπορών της Υψηλής Πύλης. Αυτή η αλλαγή σημαίνει ότι η θέση των Εβραίων εμπορών υποβιβάστηκε.

Μετά το 1688, με τις βενετικές κατακτήσεις στην Πελοπόννησο και στον κόλπο του Lepanto, τα ενδιαφέροντα και οι οικονομικοί προσανατολισμοί των Εβραίων εμπορών άλλαξαν. Παρά τις προσπάθειες των Βενετών να εγγυηθούν την ασφάλεια της ναυσιπλοΐας για την αναβίωση του θαλάσσιου εμπορίου στην Αδριατική, με την εισαγωγή μιας δημόσιας εμπορικής υπηρεσίας (Navi pubbliche), οι Εβραίοι, καθώς επίσης και οι Αρμένιοι, που γίνονταν όλο και πιο ενεργοί σε αυτόν τον τομέα, προτίμησαν να εκμεταλλευτούν τις νέες ευκαιρίες που ανοίγονταν από άλλες εμπορικές οδούς⁶⁰¹.

Il peste di prostichi⁶⁰²

Όπως και στην Κέρκυρα, και οι έμποροι της Ζακύνθου, Χριστιανοί και Εβραίοι, δανειοδοτούσαν τους αγρότες με προστύχι. Τα επιτόκια από τις αρχές του 16ου έως και τα τέλη του 17ου αι. κυμαίνονται σε εξαιρετικά υψηλά ποσοστά από 100% μέχρι 160%⁶⁰³. Εξαιρέση αποτελεί η περίοδος του *Ρεμπελιού των Ποπολάρων* (1628-1630)⁶⁰⁴, με το επιτόκιο να πέφτει στο 60%, ενδεχομένως λόγω των πολιτικών αντιθέσεων και αντιπαραθέσεων αυτών των ταραγμένων ετών. Παρόλα αυτά, η τοκοληψία αποτελούσε συνηθισμένο φαινόμενο στις καθημερινές δόσοληψίες στο νησί και αν το ύψος του τόκου δεν έφτανε τα επίπεδα που αναφέρθηκαν, πάντως κυμαινόταν μεταξύ 10%-24%⁶⁰⁵. Αυτές οι ιδιαίζουσες και ακραίες περιπτώσεις εκμετάλλευσης δεν αποκλείεται να οφείλονται σε τόκους επί τόκων, τα πανωτόκια⁶⁰⁶. Ωστόσο, η συμμετοχή των Εβραίων σε τοκογλυφικές δραστηριότητες είχε λάβει

⁶⁰¹ Kolyvà, ό. π., 207.

⁶⁰² Οι Βενετοί αξιωματούχοι ονόμαζαν το προστύχι πανώλη, βλ. Σπ. Δεβιάζης, «Τα εν Ζακύνθου Αγαθοεργά Καταστήματα: Α': Το Ενεχυροδανειστήριο», Εφημερίς *Θεατής* (1892), Έτος Α', αρ. φύλου 46, 3.

⁶⁰³ Δ. Ιθακήσιος, «Τα Montis Pietatis και η μεταφύτευσή τους στον χώρο της Δυτικής Ελλάδας κατά τον XVII αι.», *Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας* 1 (1990), 17.

⁶⁰⁴ Για το Ρεμπελιό των Ποπολάρων, βλ. Δ. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιπαραθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων (1628)*, Αθήνα 2001.

⁶⁰⁵ Ιθακήσιος, ό. π., 16 παρ. 56.

⁶⁰⁶ Μοσχονάς, ό. π., 114.

μεγάλες διαστάσεις, με αποτέλεσμα την προβληματική συμβίωσή τους με τη γύρω χριστιανική κοινωνία συνολικά.

Η διοίκηση του νησιού, θεωρώντας απαράδεκτα υψηλό το επιτόκιο του 24%, καθόρισε ως ανώτατο το 15% και επέβαλε στους Εβραίους τοκογλύφους να δηλώσουν γραπτά την αποδοχή του (1556). Ως αντίδραση, οι Εβραίοι κήρυξαν προσωρινή παύση των δανειοδοτήσεων, μέχρι η διοίκηση και ο πληθυσμός να αποδεχθούν το προϋπάρχον 24%, απειλώντας μάλιστα να εκδιώξουν από τη συναγωγή όσους από τους ομοθρήσκους τους έπρατταν διαφορετικά. Σύμφωνα με την αναφορά του προνοητή Francesco Grimani το 1559, η διοίκηση της Ζακύνθου όρισε τέσσερις συμβολαιογράφους οι οποίοι θα συνέτασσαν τα συμβόλαια μεταξύ των Εβραίων και των δανειοληπτών τους⁶⁰⁷.

Από την άλλη, τα μέλη του ανώτερου συμβουλίου της πόλης συσσώρευαν μεγάλα κέρδη από την αγροτική οικονομία του νησιού, διότι ήταν οι κύριοι γαιοκτήμονες, παρακολουθούσαν δε με ανησυχία τη συμμετοχή των Εβραίων στην αγροτική πίστη και την εμπορία γεωργικών προϊόντων στη Ζάκυνθο, όπως τα δημητριακά και το κρασί, και σε μεταγενέστερες περιόδους, επίσης, την κορινθιακή σταφίδα και το λάδι. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα, το προστύχι προβλήθηκε από την αστική κοινότητα ως η χειρότερη μορφή κερδοσκοπικής εκμετάλλευσης των Εβραίων σε βάρος των χωρικών. Στην πρεσβεία του 1553, οι απεσταλμένοι της αστικής κοινότητας υποστήριζαν ότι οι Εβραίοι, με τη συνηθισμένη τους πονηριά, εκμεταλλεύονταν τους φτωχούς αγρότες, στερώντας τους τα λιγιστά τους έσοδα, ιδιαίτερα από το κρασί και τους σπόρους τους, και αιτήθηκαν μέτρα προστασίας των χωρικών από τις μεθόδους των Εβραίων. Η βενετική Σύγκλητος, απαντώντας, επέτρεψε στους Εβραίους να αγοράζουν σάρι και κρασί σε ποσότητες που ήταν αναγκαίες για τις διατροφικές ανάγκες των οικογενειών τους και όχι για αποθήκευση και εμπόριο⁶⁰⁸. Το ίδιο αίτημα υποβλήθηκε στη Σύγκλητο από τους εκπροσώπους της αστικής κοινότητας της Ζακύνθου και τον επόμενο χρόνο· σε όσα είχαν αποφασιστεί το προηγούμενο έτος, η Σύγκλητος πρόσθεσε και άλλα γεωργικά προϊόντα που αποκτήθηκαν από τους Εβραίους με τα προστύχια, όπως βαμβάκι, σταφίδα, λάδι, τυρί⁶⁰⁹.

⁶⁰⁷ Τζιβάρα, ό. π., 271.

⁶⁰⁸ Sathas, τ. 5, ό. π., 112.

⁶⁰⁹ Ο. π., 116.

Σ' αυτά τα συμφοραζόμενα, τα μέλη του Συμβουλίου (*Magnifico General Consiglio di Zante*) μάλιστα πριν το «κλείσιμο» της κοινότητας, με την πρεσβεία του 1557, κατήγγειλαν στη βενετική κυβέρνηση τους Εβραίους για γρήγορο πλουτισμό, που στηρίχθηκε στην τοκογλυφία, και ζητούσαν την απαγόρευση δανείων με επιτόκιο, καθώς και την έξωσή τους από το νησί. Χαρακτηριστικά αναφέρουν: «...οι Εβραίοι που ήρθαν στο νησί φτωχοί, είναι άπληστοι και άρπαγες, κακοί και σκληροί, γιατί με την τοκογλυφία του 24% αλλά και ακόμα περισσότερο, κατάφεραν όλος ο χρυσός, το ασήμι, τα μεταξωτά και λινά υφάσματα του νησιού να καταλήξουν στα χέρια τους, τόσο, που υπάρχουν ανάμεσά τους μερικοί που σε μετρητά, χρυσάφι και ασήμι διαθέτουν πάνω από 20.000 δουκάτα ...»⁶¹⁰.

Παρά την οικονομική ευρωστία μελών της εβραϊκής κοινότητας, μέχρι το 1616, οι Εβραίοι της Ζακύνθου αναφέρονται να έχουν συσσωρεύσει ένα φορολογικό χρέος που ανερχόταν στο υπέρογκο ποσό των 200.000 δουκάτων. Το τεράστιο χρέος των Εβραίων προς το δημόσιο ταμείο ενδεχομένως δημιουργήθηκε από τη μεταβολή στη φορολογική χρέωση από έτος σε έτος (με το νέο υπολογισμό δέκα μονάδες αντί των προηγούμενων έξι). Αλλά, ακόμα και μειώνοντας το ποσό κατά 40%, για να φανεί το πραγματικό χρέος, το ποσό των 120.000 δουκάτων που προκύπτει είναι εξίσου μεγάλο. Οι λόγοι γι' αυτό το συσσωρευμένο χρέος είναι ακόμη άγνωστοι και απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση⁶¹¹.

Άλλα επαγγέλματα- Γιατροί

Εκτός από έμποροι και δανειστές με τόκο, οι Εβραίοι του borgo della marina δραστηριοποιούνταν ως τεχνίτες (υφαντουργοί, βαφείς, βυρσοδέψες) και βέβαιοι γιατροί, κάποιιοι από τους οποίους εργάζονταν ως δημόσιοι υπάλληλοι για το λοιμοκαθαρητήριο της πόλης (Lazzaretto⁶¹²). Οι Εβραίοι δημόσιοι γιατροί ή αστίατροι λάμβαναν ετήσια αμοιβή 100-200 δουκάτα, ενώ το ποσό διπλασιαζόταν κατά τη διάρκεια περιόδων πανώλης (1607-1609, 1615-1617, 1688 και 1728-1731⁶¹³). Η αμοιβή τους για πρώτη φορά καλύφθηκε από έναν ειδικό φόρο και αργότερα από την από κοινού συνεισφορά της βενετικής διοίκησης και της αστικής κοινότητας.

⁶¹⁰ Ο. π., 118.

⁶¹¹ Kolyvà, ό. π., 201.

⁶¹² Ένα θεσμικό όργανο απαραίτητο για την προστασία του πληθυσμού από την πανώλη κι άλλες επιδημικές ασθένειες, αλλά και την ομαλή διεξαγωγή του τόσο σημαντικού θαλάσσιου εμπορίου. Για τα λοιμοκαθαρητήρια βλ. K. Konstantinidou, *Lazzaretti Veneziani in Grecia*, Βενετία 2015.

⁶¹³ Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών*, ό. π., 175.

Ωστόσο, το 1608 ο γιατρός της κοινότητας απολύθηκε και αντικαταστάθηκε από τον Αθηναίο γιατρό Ανδρόνικο, ο οποίος ζήτησε μικρότερη αμοιβή από εκείνη που λάμβανε ο προκάτοχός του⁶¹⁴.

Μεταξύ των ασιιάτρων απαντούν αρκετοί Εβραίοι: Sabbatai (1577), Eliyyah Surano (1605), Efrem Corre (1622, 1625, 1629), Joseph Kamits (1659, 1665, 1668)⁶¹⁵. Αξίζει να αναφερθεί ότι, το 1669 ο Δημήτριος Μοτσενίγος πρότεινε στους συναδέλφους του στο Συμβούλιο της Ζακύνθου την ακύρωση της εκλογής του Kamits, με την αιτιολογία ότι, σύμφωνα με τα θεσπίσματα των διαφόρων εκκλησιαστικών συνόδων, ήταν αμάρτημα να νοσηλεύει Εβραίος γιατρός Χριστιανό ασθενή. Αρκετά μέλη του Συμβουλίου αντιτάχθηκαν σε αυτή την πρόταση (Φρ. Ρώμας, Ι. Σιγούρος, Στ. Φωσκάρδης), ενώ το ζήτημα παραπέμφθηκε στον γενικό προνοητή θαλάσσης Alvisè Tzivran, ο οποίος τελικά απέρριψε την πρόταση του Μοτσενίγου. Με αυτόν τον τρόπο, ο Kamits διατήρησε το αξίωμα του ασιιάτρου, στο οποίο παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, γεγονός που αποδεικνύει την επιστημονική του αξία⁶¹⁶.

Λόγω της θέσης τους, οι δημόσιοι γιατροί ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένοι σε άμεσο κίνδυνο προσβολής από τη νόσο και αυτομάτως κατατάσσονταν στους πιθανούς φορείς. Αυτό ακριβώς συνέβη και στη Ζάκυνθο κατά την επιδημία του 1728, όταν ένας Εβραίος *medico fisico* ενοχοποιήθηκε για τη διασπορά του κακού σε διαφορετικά σημεία του αστικού κέντρου⁶¹⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στην ίδια επιδημία, ο Εβραίος γιατρός Aaron Alpron ήταν ο μόνος από τους δημόσιους γιατρούς που είχε διαγνώσει την πανώλη από το πρώτο κρούσμα⁶¹⁸. Εβραίοι γιατροί επίσης αναφέρονται ως ιατροδικαστές, σε περιπτώσεις αιφνίδιου θανάτου, όπως συνέβη για παράδειγμα το 1630, με τον θάνατο του προνοητή Girolamo Foscarini (1597-1655). Είναι γνωστά τα ονόματα των τριών Εβραίων γιατρών που υπέγραψαν το πιστοποιητικό θανάτου: Efrem Corre (Korre), Jacob Uriel και Alessandro Cernovicchio⁶¹⁹. Υπήρχαν επίσης και ιδιώτες γιατροί, όπως ο Ραβίνος Jacob HaLevi⁶²⁰. Οι Εβραίοι γιατροί, λόγω των ικανοτήτων τους και της κοινωνικής τους

⁶¹⁴ Μοσχονάς, ό. π., 120.

⁶¹⁵ Ζώης, ό. π.

⁶¹⁶ Κ. Καιροφύλας, ό. π., 305.

⁶¹⁷ Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας...*, ό. π., 226.

⁶¹⁸ Ό. π., 65.

⁶¹⁹ Κολυβά, ό. π., 209, σημείωση 40.

⁶²⁰ Ό. π., 205.

προσφοράς, μπορεί να υποστηριχτεί, ότι αντιμετώπιζονταν από τους Χριστιανούς πιο θετικά από ότι οι ομόθρησκοί τους.

Αντιεβραϊκές ενέργειες

Ωστόσο, καμία υπηρεσία και καμία προσφορά των Εβραίων δεν ήταν ικανή να εξαλείψει τα αρνητικά συναισθήματα των ντόπιων για αυτούς, να απομακρύνει την καχυποψία ότι οι Εβραίοι ενημέρωναν τους Οθωμανούς της Πελοποννήσου για ο,τιδήποτε συνέβαινε στη Ζάκυνθο⁶²¹. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η άποψη που είχαν διαμορφώσει οι Ζακυνθιοί, στο σύνολό τους, οδηγούσε σε γενικεύσεις που επιβάρυναν το σώμα της εβραϊκής κοινότητας γενικά, παρόλο που στους κόλπους της έδρασαν και Εβραίοι με θετική συνεισφορά στη ζακυνθινή κοινωνία, όπως ήδη αναφέρθηκε. Η Ζάκυνθος κατά τον 18ο αι. συνταράσσεται από δύο συμβάντα που αναδεικνύουν τα αντιεβραϊκά συναισθήματα του χριστιανικού πληθυσμού. Οι θρησκευτικές προκαταλήψεις και η σημαντική θέση των Εβραίων στην οικονομική ζωή του τόπου πυροδότησαν ακραίες συμπεριφορές τμήματος Χριστιανών εναντίων των Εβραίων της νήσου.

Τα επεισόδια του 1712

Το περιστατικό αφορά μια ακόμα περίπτωση συκοφαντίας του αίματος. Πρώτος ο Σπυρίδων Δεβιάζης⁶²² και σχεδόν έναν αιώνα μετά ο Ντίνος Κονόμος⁶²³ παρουσίασαν ένα Χρονικό των επεισοδίων του 1712: ένα αγοράκι 6 ετών, ο Νικολής Βαλσαμάκης, βρέθηκε δολοφονημένο στο ακρωτήριο του Δαβία, στο προάστιο Αργάσι της πόλης της Ζακύνθου⁶²⁴, ανήμερα Κυριακής των Βαΐων. Οι τρύπες στο σώμα του παιδιού δημιούργησαν την υπόνοια ότι σταυρώθηκε⁶²⁵. Για το έγκλημα ενοχοποιήθηκαν οι Εβραίοι και ο όχλος εξεγέρθηκε εναντίον τους. Πολλοί

⁶²¹ Τζιβάρα, ό. π., 273.

⁶²² Δεβιάζης, «Η Εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου», ό. π., 724-727.

⁶²³ Κονόμος, ό. π., 102, σημειώσεις 1, 2 σχετικά με τις διάφορες χειρόγραφες εκδοχές του Χρονικού καθώς και άλλα στιχουργήματα που γράφτηκαν με αφορμή το ίδιο θέμα.

⁶²⁴ Ο Δεβιάζης παραθέτει σημείωση του Πρωτοπαπά Μελέτη στα ληξιαρχικά βιβλία της Μητροπόλεως Ζακύνθου (από 20 Απριλίου 1712), σύμφωνα με την οποία το παιδί λεγόταν Ιωάννης Ζερβός του Αναστασίου και ήταν από την Κεφαλονιά. Και στο Χρονικό αναφέρεται πως δύο παιδάκια, ένα εντόπιο και ένα από την Κεφαλονιά, πήγαν στο εβραϊκό σπίτι όπου εικάζεται ότι το ένα απήχθη με σκοπό να δολοφονηθεί τελετουργικά -μόνο που θεωρούν ότι το θύμα ήταν από τη Ζάκυνθο. Επαναλαμβάνεται δηλαδή η αοριστία ως προς το πρόσωπο του θύματος, Δεβιάζης, ό. π., 731.

⁶²⁵ Ο Δεβιάζης αναφέρει ότι ένα πόδι του παιδιού φυλασσόταν και επιδεικνυόταν στην εκκλησία του Εσταυρωμένου στον δρόμο του Κρουονερίου, βλ. Ό. π., 729.

κακοποιήθηκαν, η συναγωγή και τα σπίτια τους λεηλατήθηκαν, ενώ απαιτήθηκε η επέμβαση των Αρχών για τον περιορισμό των επεισοδίων και την επαναφορά της τάξης. Οι πρωταίτιοι των επεισοδίων καταδικάστηκαν, ωστόσο μερικούς μήνες αργότερα, η βενετική διοίκηση, κατόπιν αιτήσεως της αστικής κοινότητας, διέταξε οι Εβραίοι να περιοριστούν σε ένα μόνο μέρος της πόλεως, την Εβραϊκή ή Γέττο⁶²⁶. Άλλος ένας Σίμωνας του Τρέντο (1475)⁶²⁷ αναβίωσε στη Ζάκυνθο του 1712.

«Το Μπούρδο των Εβραίων για το κάψιμο του Γιούδα (1760)»⁶²⁸

Αφορμή για το επεισόδιο ήταν το έθιμο των Χριστιανών να καίνε την ημέρα του Πάσχα ομοίωμα του Ιούδα⁶²⁹. Το Πάσχα του 1760 ως Ιούδας χρησιμοποιήθηκε ένα ομοίωμα του Εβραίου εμπόρου Ιακώβ Τεδέσκου⁶³⁰. Ο ισχυρός οικονομικά Εβραίος πέτυχε τη ματαίωση της καύσης του ομοιώματος. Αυτό το γεγονός προκάλεσε σοβαρά επεισόδια με απολογισμό δύο νεκρούς⁶³¹.

---

⁶²⁶ Ζώης, *Λεξικόν Φιλολογικόν*, ό. π., 247.

⁶²⁷ Ο Δεβιάζης παραθέτει ενδείξεις αγιοσύνης του δολοφονημένου παιδιού σαράντα χρόνια μετά το θάνατό του: «Γιατί Άγγελοι το φίλησαν και άγιασε στα ουράνια», Δεβιάζης ό. π., 731.

⁶²⁸ Ο. π., 731-732.

⁶²⁹ Το έθιμο της καύσης του Ιούδα, ως εξηγητικός μύθος αντιεβραϊκών εκδηλώσεων κατά τις ημέρες του Πάσχα, οφείλεται στο γεγονός ότι το όνομα του Ιούδα έγινε δηλωτικό της προδοσίας και της μοχθηρίας· η καύση όμως ανθρωπόμορφου ομοιώματος κατά τις ημέρες της άνοιξης είναι πανάρχαιο παγανιστικό έθιμο, διαδεδομένο όχι μόνο στους ελληνικούς πληθυσμούς· συμβολίζει την καταστροφή του κακού (του χειμώνα λ.χ.), την κάθαρση και την αναγέννηση της φύσης, βλ. Ε. Λιάττα, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η σκοφαντία για το αίμα του 1891*, Αθήνα 2006, 61, σημ. 84.

⁶³⁰ Αυτό το επώνυμο χρησιμοποιεί ο Γρ. Ξενόπουλος στο θεατρικό έργο *Ραχήλ* (1909).

⁶³¹ Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν*, ό. π., 175.

Γ. ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ-ΠΑΞΩΝ-ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Στα άλλα Ιόνια Νησιά η εβραϊκή παρουσία ήταν σχετικά μικρή και αδύναμη οικονομικά⁶³².

Στην Κεφαλονιά μαρτυρείται εγκατάσταση Εβραίων από τον 17ο αι.⁶³³, όταν το νησί αποτελούσε ήδη τμήμα του βενετικού κράτους της Θάλασσας. Λόγω των θρησκευτικών προκαταλήψεων και των συκοφαντιών εις βάρος της, το 1650, η εβραϊκή κοινότητα του νησιού, παρέμενε αδύναμη οικονομικά και ολιγάριθμη. Εβραϊκός πληθυσμός από τον Χάνδακα, μετά την πτώση του από τους Οθωμανούς (1669), κατέφυγε στην Κεφαλονιά.

Εβραϊκή παρουσία μαρτυρείται στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου, που ήταν η πρωτεύουσα του νησιού ως το 1757, χωρίς ωστόσο, να υπάρχει πλήρης απομόνωση των Εβραίων σ' αυτήν. Όταν η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στο Αργοστόλι, εκεί, σε νέα συνοικία μεταφέρθηκαν και οι Εβραίοι. Τα εβραϊκά σπίτια ήταν μικρά και στα υπόγειά τους λειτουργούσαν τα εργαστήριά τους. Υπήρχε συναγωγή και νεκροταφείο, το οποίο μετατράπηκε σε πάρκο αναψυχής το 1895. Τα (μεταπρατικά) επαγγέλματα των Εβραίων δεν ήταν ανταγωνιστικά με αυτά των Χριστιανών του νησιού, οπότε, μάλλον γι' αυτόν τον λόγο, δε σημειώνονταν και μεταξύ τους επεισόδια.

Σήμερα δεν υπάρχει στο νησί ούτε ένας Εβραίος⁶³⁴.

Επίσης επί βενετικής κυριαρχίας, στο εξαρτημένο από την Κέρκυρα νησί των Παξών, στον 17ο αι. μνημονεύεται μια μικρή εβραϊκή κοινότητα, μέλη της οποίας πρακτορεύουν ένα μικρό φορτηγό σκάφος που κάνει δρομολόγια στην Κέρκυρα. Το 1836, με έγγραφό τους, οι κάτοικοι ζητούν την παρέμβαση των αρχών, γιατί ενοχλούνται από Εβραίους γυρολόγους. Στα μέσα του 20ού αι., ο έμπορος Ματθαίος Άσσερ ανοίγει ένα κατάστημα υφασμάτων, αφού εκχριστιανίζεται με το όνομα Σπύρος. Έκτοτε δεν αναφέρεται παρουσία Εβραίων στο νησί⁶³⁵.

Ποιος είναι ο επόμενος προορισμός του Βενιαμίν εκ Τουδέλης, μετά την Κέρκυρα, τον πρώτο του σταθμό στον ελλαδικό χώρο; Το πρόβλημα δημιουργείται από την ανάγνωση της γραφής του κειμένου του Εβραίου περιηγητή, για την πόλη

⁶³² Γασπαρινάτος, ό. π., 91.

⁶³³ Μοσχονάς, ό. π., 121, παρ. 118.

⁶³⁴ Φρεζής, ό. π., 249-252.

⁶³⁵ Ό. π., 229.

Lachta ή *Lekat* (άλλοι μελετητές την ταυτίζουν με την Άρτα⁶³⁶, μάλλον ανεπιτυχώς, και άλλοι με τη Λευκάδα⁶³⁷), όπου στις αρχές του 12ου αι., σύμφωνα με τον Βενιαμίν, υπήρχαν 100 Εβραίοι⁶³⁸. Η ταύτιση με τη Λευκάδα επιβεβαιώνεται από τις πληροφορίες ενός άλλου Ισπανοεβραίου περιηγητή του *Abraham Ibn Daud* (1110-1180), που ταξίδεψε στα Ιόνια Νησιά δέκα χρόνια πριν τον Βενιαμίν. Ο Αβραάμ πιστοποιούσε ότι στη Λευκάδα τότε υπήρχε αξιόλογη εβραϊκή κοινότητα⁶³⁹, έξι περίπου αιώνες πριν τη βενετική κατάκτησή της (1684-1797).

Ωστόσο, οργανωμένη κοινότητα με Σεφαραδίτες πρόσφυγες μαρτυρείται το 1492, όταν το νησί βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Ας σημειωθεί ότι ο Άγγλος περιηγητής *William Lithgow* (1582-1645) το 1609 αναφέρει με υπερβολή ότι η Λευκάδα κατοικείται μόνο από Εβραίους⁶⁴⁰.

Μετά το 1684, όταν το νησί περνάει στα χέρια των Βενετών, σημαντικός αριθμός Εβραίων αποχωρεί προς οθωμανικά εδάφη⁶⁴¹, όπου και υπήρχαν μεγάλες εβραϊκές εγκαταστάσεις, χωρίς, μέχρι στιγμής, συγκεκριμένα αριθμητικά στοιχεία⁶⁴².

Πολύ αργότερα, τον 19ο αι. στο νησί αναφέρονται 30-50 Εβραίοι που ασχολούνταν με το εμπόριο. Με τον ναζιστικό διωγμό του 20ού αι. όλοι οι Εβραίοι της Λευκάδας, μαζί με κάποιους Κερκυραίους ομόθρησκούς τους, μεταφέρθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου και εξοντώθηκαν.

Για την εβραϊκή παρουσία στις νήσους Ιθάκη και Κύθηρα δε βρέθηκαν στοιχεία.

⁶³⁶ Γρ. Κασσιμάτης, «Οι Εβραίοι της Επτανήσου και η Ένωσις», *Νέα Εστία* 250 (1937), 725.

⁶³⁷ Μ. Δένδιας, *Λευκάς ή Άρτης; Ερμηνεία ενός χωρίου του Οδοιπορικού του Βενιαμίν του εκ Τουδέλη*, *ΗΧ* 6, Αθήνα 1931, 23-28, *Βενιαμίν εκ Τουδέλης*, ό. π., 49.

⁶³⁸ Ό. π., 62.

⁶³⁹ Ό. π., σημειώσεις, παρ. 8, 49.

⁶⁴⁰ Μοσχονάς, ό. π., 114.

⁶⁴¹ Φρεζής, ό. π., 282.

⁶⁴² Μοσχονάς, ό. π., 118.

Δ. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής (1444-1446/1451-1481), μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, προσπάθησε να μεταβάλει την πόλη σε οικουμενική πρωτεύουσα. Για τον λόγο αυτό αναγνώρισε επίσημα τους πνευματικούς αρχηγούς της ελληνορθόδοξης, της αρμενικής και της εβραϊκής κοινότητας (*millet-bashi*), εγκαθιστώντας στην Κωνσταντινούπολη και τους τρεις⁶⁴³. Στο εβραϊκό *millet-bashi*, ο ραββίνος, ενεργούσε ως διοικητικός υπεύθυνος και ως εκπρόσωπος της εβραϊκής κοινότητας στο σύνολό της, απέναντι στο κυρίαρχο οθωμανικό κράτος⁶⁴⁴.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για εκατοντάδες χρόνια Εβραίοι και Χριστιανοί που ζούσαν μαζί, υποτάσσονταν στους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που τους επέβαλε η οθωμανική εξουσία, κατείχαν υποδεέστερη θέση στο οθωμανικό κράτος ως προστατευόμενοι υπήκοοί του και ονομάζονταν ζιμμήδες (*dhimmis*)⁶⁴⁵. Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, σε αντάλλαγμα για την προστασία της ζωής, της ελευθερίας και της περιουσίας τους, οι ζιμμήδες ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν δύο ιδιαίτερους φόρους (τον κεφαλικό φόρο ή τζιζιέ και τον φόρο του χαρατσιού, που ήταν φόρος επί της γης), και να ακολουθούν συγκεκριμένους ενδυματολογικούς κανόνες, που εξυπηρετούσαν την αναγνώριση των διαφορετικών *millet*⁶⁴⁶.

Σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό C. Cahen, το Ισλάμ έδειξε περισσότερη ανοχή από την Ευρώπη προς τους Εβραίους, οι οποίοι μετακινήθηκαν προς τις μουσουλμανικές χώρες»⁶⁴⁷.

Μάλιστα, σε όλη τη διάρκεια του 15ου και του 16ου αι. οι Οθωμανοί ευνόησαν την εγκατάσταση Εβραίων από διάφορες ευρωπαϊκές περιοχές, θεωρώντας τους ως παράγοντες εμπορικής ανάπτυξης και παραγωγής πλούτου⁶⁴⁸. Στο απόγειο αυτής της εγκατάστασης (τέλη 15ου - αρχές 16ου αι.), η οθωμανική αυτοκρατορία υποδέχτηκε περίπου 250.000 Εβραίους, οι οποίοι κινήθηκαν κυρίως προς την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Οι σουλτάνοι Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής, Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512) και Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής (1520-1566) δέχτηκαν να συμπεριλάβουν στην αυτοκρατορία τους τούς Εβραίους, σκεπτόμενοι τα οφέλη που

⁶⁴³ X. Ινάλτσικ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική περίοδος 1300-1600*, Αθήνα 1995, 243.

⁶⁴⁴ B. Braude, «Foundation Myths of the Millet System», επιμ. B. Braude, B. Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Νέα Υόρκη 1982, 69.

⁶⁴⁵ Για το θέμα βλ. M. Fierro, J. Tolan, (επιμ.), *The legal status of dhimmī-s in the Islamic West (second/eighth-ninth/fifteenth centuries)*, Τουρνχούτ, 2013.

⁶⁴⁶ P. Sugar, *Η Νοτιανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α΄, Αθήνα 1994, 99.

⁶⁴⁷ C. Cahen, «Dhimma», *Encyclopaedia of Islam*, Λέιντεν 2005, 227-231.

⁶⁴⁸ Ινάλτσικ, ό. π.

θα αποκόμιζαν από αυτούς⁶⁴⁹. Μάλιστα, με την απέλαση του 1492, ο Βαγιαζήτ Β΄ το ίδιο έτος έστειλε το οθωμανικό ναυτικό κάτω από τις διαταγές του ναυάρχου Κεμάλ Ρείς (π.1451-1511) στην Ισπανία, προκειμένου να οδηγήσει τους Εβραίους πρόσφυγες με ασφάλεια στην οθωμανική επικράτεια. Με διαγγέλματα, ο σουλτάνος παρότρυνε τη μαζική εγκατάσταση των εκδιωκόμενων Εβραίων από την Ισπανία στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁶⁵⁰. Ο ίδιος ειρωνεύτηκε τον Ισπανό βασιλιά σχολιάζοντας την απέλαση του 1492 στους αυλικούς του ως εξής: *Τολμάτε να αποκαλείτε σοφό τον Φερδινάνδο, αυτόν που απογυμνώνει τη χώρα του και εμπλουτίζει τη δική μου!*⁶⁵¹.

Ωστόσο, υπήρχαν και σουλτάνοι που ακολούθησαν διαφορετική πολιτική. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ο Μουράτ Γ΄ (1574-1595), σύμφωνα με τον οποίο η συμπεριφορά όλων των μη-μουσουλμάνων θα πρέπει να υποδεικνύει «ταπεινότητα και κατωτερότητα», ενώ οι μη-μουσουλμάνοι δεν θα πρέπει να «ζουν κοντά σε τζαμιά ή ψηλά κτίρια» ή να έχουν δικούς τους σκλάβους⁶⁵².

Τους πρώτους εξόριστους Σεφαρδίμ του 1492 σε πόλεις που είχαν εξαντληθεί από πολέμους και φυσικές καταστροφές, όπως για παράδειγμα η Θεσσαλονίκη, θα ακολουθήσουν Εβραίοι από τη Σικελία και από την Ιταλία (1493) και την Πορτογαλία (1497)⁶⁵³. Όμως κι εκείνοι που έμειναν πίσω, *conversos* και *marranos*, θα εξοριστούν μεταξύ των ετών 1560-1636 και τμήμα τους θα καταφύγει στην οθωμανική επικράτεια. Στους επόμενους χρόνους, νέα κύματα προσφύγων θα υπάρξουν από την Προβηγκία, την Πολωνία, την Ιταλία, την Ουγγαρία και τη Βόρεια Αφρική.

Ο Μ. Cohen παρατηρεί ότι, σε αντίθεση με τους Εβραίους στην χριστιανική Ευρώπη, οι Εβραίοι στο Ισλάμ είχαν ενσωματωθεί πλήρως στην οικονομική ζωή της ευρύτερης κοινωνίας⁶⁵⁴. Οι Εβραίοι προσέφεραν τις γνώσεις τους στην τόνωση του εμπορίου, στην υφαντουργία, στην τυπογραφία και στην κατασκευή πυρίτιδας και όπλων, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της πολεμικής τέχνης της εποχής⁶⁵⁵.

⁶⁴⁹ J. S. Gerber, *Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience*, Νέα Υόρκη 1992, 150.

⁶⁵⁰ V. O. Egger, *A History of the Muslim World Since 1260: The Making of a Global Community*, Άμπινγκτον 2008, 82.

⁶⁵¹ E. Kohen, *History of the Turkish Jews and Sephardim: Memories of a Past Golden Age*, Λάνχαμ 2007, 21.

⁶⁵² M. J. Akbar, *The shade of swords: jihad and the conflict between Islam and Christianity*, Λονδίνο 2003, 89.

⁶⁵³ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1992, 132.

⁶⁵⁴ M. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*, Πρίνστον 1994, 88.

⁶⁵⁵ Gerber, ό. π., 150-151.

Εμπορεύονταν πολύτιμους λίθους και σιτηρά, μαλλιά, μπαχαρικά και μεταξωτά. Συναντώνται επίσης Εβραίοι διερμηνείς, κοσμηματοπώλες, торνευτές, ράφτες, κρεοπώλες, βαφείς, κουρείς, ταβερνιάρηδες, αλλά και χρυσοχόοι, ζωγράφοι, φαρμακοποιοί και φυσικά γιατροί⁶⁵⁶. Ο Ιακώβ Γιαχνιά υπήρξε ένας από τους γιατρούς του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Ζούσε πότε στην Θεσσαλονίκη και πότε στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν ο αρχηγός της πορτογαλικής συναγωγής της Θεσσαλονίκης και της συναγωγής της Λισσαβόνας στην Κωνσταντινούπολη⁶⁵⁷.

Τον 17ο αι. οι σχέσεις των Εβραίων με την ορθόδοξη κοινότητα, στην οθωμανική επικράτεια, εκτός κάποιων διαστημάτων⁶⁵⁸, ήταν σε ρήξη⁶⁵⁹. Για τα χριστιανικά λαϊκά στρώματα, οι Εβραίοι, που σταύρωσαν τον Χριστό, μέσω των τοκογλυφικών δανείων οδηγούσαν στη φτώχεια τους Χριστιανούς. Κύριος εκφραστής αυτής της αντίληψης τον 18ο αι. υπήρξε ο ιερομόναχος Νεκτάριος Τέρπος (α' μισό του 18ου αι. -1740), ο οποίος πίστευε ότι η φτώχεια των Χριστιανών είναι μέρος σατανικού σχεδίου των Εβραίων, με σκοπό να εξαλειφθεί η χριστιανική θρησκεία. Περίπου 50 χρόνια αργότερα ο ιεροκήρυκας Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779)⁶⁶⁰ υποστήριζε ότι οι Εβραίοι μολύνουν ό,τι πωλούν στους Χριστιανούς και δολοφονούν τα χριστιανόπουλα για τις ανάγκες των θρησκευτικών τελετών τους⁶⁶¹. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, στη σύλληψη και καταδίκη του Κοσμά συνέβαλαν κάποιοι Εβραίοι της Ηπείρου, διότι με το κήρυγμά του ο ιεροκήρυκας κατόρθωσε να μεταφερθεί η διενέργεια του παζαριού από την Κυριακή στο Σάββατο, γεγονός που προξένησε οικονομικές ζημιές στους Εβραίους εμπόρους⁶⁶².

Σημαντικό ρόλο στην ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με επίδραση στις σχέσεις της με τη Βενετία, διαδραμάτισε ο marrano

⁶⁵⁶ Βιγγοπούλου, ό. π. 88-89.

⁶⁵⁷ ΕΛΙΑ, βιογραφικά σημειώματα, <http://www.elia.org.gr/pages.fds?pagecode=08.04.29&langid=1%20&pageid=270>, τελευταία επίσκεψη, 18/11/2016.

⁶⁵⁸ Μία κοινή εξέγερση εβραϊκής και ορθόδοξης κοινότητας καταγράφεται στη Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο του 1622, όταν Εβραίοι και Χριστιανοί ένωσαν τις δυνάμεις τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικότερα τη ληστρική επίθεση των γενιτσάρων, βλ. Μ. Ευθυμίου, *Εβραίοι και Χριστιανοί, στα Τουρκοκρατούμενα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, 120.

⁶⁵⁹ Είναι γνωστή η συμμετοχή των Εβραίων των Ιωαννίνων στην αιματηρή καταστολή της εξέγερσης του Διονυσίου του Σκυλόσοφου στην Ήπειρο το 1611 καθώς και η συκοφαντία εκ μέρους τους που κατέληξε στον απαγχονισμό του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ Β' στα 1659, βλ. ό. π., 121.

⁶⁶⁰ Ανακηρύχθηκε άγιος από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στις 20 Απριλίου 1961.

⁶⁶¹ Ευθυμίου, ό. π., 127.

⁶⁶² Ι. Μενούσης, *Κοσμά Αιτωλού Διδαχές*, Αθήνα 1979, 102-103.

Ιωσήφ Νάζι⁶⁶³ από την Πορτογαλία (Yosef Nasi, 1524-1579, χριστιανικό όνομα João Migas Mendes), ο οποίος φαίνεται πως ενεπλάκη στην οθωμανική εκστρατεία με στόχο την κατάληψη της Κύπρου (1571), για να ικανοποιήσει τους εμπορικούς και οικονομικούς του στόχους, αλλά και μια προσδοκία: να μετατρέψει την Κύπρο υπό οθωμανική κυριαρχία σε τόπο εγκατάστασης των απανταχού ομοθρήσκων του⁶⁶⁴. Μαζί με τη θεία του Γκράσια Μέντες (Dona Grácia Mendes Nasi 1510-1569) δημιούργησαν το δυναμικό πλαίσιο δράσης των Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα λιμάνια της Ιταλίας⁶⁶⁵. Ωστόσο, η ευφορία αυτή δε διήρκεσε στους αιώνες που ακολούθησαν. Οι ανακαλύψεις στα τέλη του 15ου και των αρχών του 16ου αι., η μετατόπιση των μεγάλων εμπορικών δρόμων προς τα δυτικότερα, η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η διαφθορά της οθωμανικής διοίκησης συνέβαλαν αποφασιστικά στην οικονομική παρακμή και του εβραϊκού στοιχείου. Εκτός ορισμένων μελών των εβραϊκών κοινοτήτων, που συνέχιζαν την επιτυχημένη οικονομική τους πορεία, η πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού ήρθε αντιμέτωπη με τη φτώχεια και την ανέχεια.

Στο κλίμα αυτό, εμφανίζεται ο *Σαμπετάι Σεβί* από τη Σμύρνη (Sabbatai Zevi, 1626-1676), η ιστορία του οποίου, όπως εξελίχθηκε, συνέβαλε στην παρακμή των εβραϊκών κοινοτήτων σχεδόν σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Σεβί διακήρυττε ότι ήταν ο Μεσσίας, ο βασιλιάς του Ισραήλ και λυτρωτής του εβραϊκού λαού, που επρόκειτο να φέρει το έτος 1666 τους Εβραίους στην Παλαιστίνη. Η απήγηση που βρήκε το κήρυγμα του ήταν τεράστια και ένα ευρύ θρησκευτικό κίνημα άρχισε να εξαπλώνεται από τη Θεσσαλονίκη για τους Εβραίους της Διασποράς. Το 1666 η οθωμανική κυβέρνηση διέταξε τη σύλληψή του και ο ίδιος μεταστράφηκε στον μουσουλμανισμό για να σώσει τη ζωή του. Αυτή του η πράξη συνέτριψε τα οράματα χιλιάδων οπαδών του, που ένιωσαν βαθύτατα την απογοήτευση και την ταπείνωση⁶⁶⁶. Αυτοί που εξακολουθούσαν να τον πιστεύουν, γύρω στις τριακόσιες οικογένειες, θα τον ακολουθήσουν στην αποστασία του, δημιουργώντας την ιδιότυπη κοινωνία των Εβραίων - μουσουλμάνων, που έμεινε γνωστή με το όνομα «*Donmeh*» (Ντονμέ⁶⁶⁷). Το Μεσσιανικό κίνημα που ενέπνευσε ο

⁶⁶³ Έμπιστος φίλος του Σελίμ Β' (1566-1574), τιμήθηκε με τον τίτλο του Δούκα της Νάξου (επικεφαλής δώδεκα νησιών του Αιγαίου, τα οποία ουδέποτε επισκέφθηκε), Πιτσάκης, ό. π., 178.

⁶⁶⁴ Ευθυμίου, ό. π., 101.

⁶⁶⁵ Ό. π., 36.

⁶⁶⁶ Ό. π., 50.

⁶⁶⁷ Στη Θεσσαλονίκη σώζεται σήμερα το Νέο Τζαμί που χτίστηκε δαπάνη των Ντονμέ, γνωστό ως Γενί Τζαμί, βλ. Α. Σαμπανοπούλου, «Γενί τζαμί - Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο», *Η Οθωμανική*

Σεβί συνεχίστηκε ακόμη και μετά το θάνατό του, ενώ συνέχισε να επηρεάζει τον εβραϊκό κόσμο για το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αι⁶⁶⁸.

Συμπερασματικά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε καταφύγιο για τους διωκόμενους από τον 15ο αιώνα Εβραίους της Ιβηρικής Χερσονήσου και άλλων ευρωπαϊκών περιοχών καθώς και χώρο ανάπτυξης ακμαίων εβραϊκών κοινοτήτων.

Σε μια συγκριτική προσέγγιση, η θέση των Εβραίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με αυτή στις όμορες βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές εμφανίζει σημαντικές διαφορές, αλλά και ορισμένες ομοιότητες.

Όπως προαναφέρθηκε, οι Εβραίοι των Ιόνιων Νησιών ήταν αποκλεισμένοι τόσο από την ανώτερη βενετική διοίκηση όσο και από την τοπική διοίκηση και υπαλληλία. Αντίθετα, οι ομόθρησκοί τους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατέκτησαν υψηλές υπαλληλικές θέσεις στην οθωμανική αυλή, όπως ο Αβραάμ de Castro, ο οποίος διορίστηκε επικεφαλής του νομισματοκοπείου της Αιγύπτου⁶⁶⁹, ενώ οι Εβραίοι προσωπικοί γιατροί και όλων των σουλτάνων από την εποχή του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή μέχρι τον 19ο αι. ζούσαν και συνδιαλέγονταν άμεσα με τα υψηλόβαθμα στελέχη της οθωμανικής διοίκησης, αποκτώντας πολιτικό ρόλο⁶⁷⁰. Ενδεικτικά αναφέρονται ο γιατρός του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-1444/1446-1451) Ishak Pasha, που κατείχε τον τίτλο του αρχιάτρου (Hekim Bashi)⁶⁷¹, ο γιατρός του σουλτάνου Μωάμεθ Β΄, ο Γιακούπ Πασά⁶⁷², ο γιατρός του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, ο ονομαστός Μωσής Hamon⁶⁷³. Σημειώνεται ότι, εκτός από τους σουλτάνους, Εβραίους γιατρούς διέθεταν αρκετοί πασάδες και άλλοι ανώτεροι Οθωμανοί αξιωματούχοι.

Από την άλλη, οι Εβραίοι είχαν διεισδύσει στην οικονομική ζωή της Αυτοκρατορίας. Οι Σεφαραδίτες τραπεζίτες συναλλάσσονταν άμεσα με φορείς της οθωμανικής εξουσίας, όπως π.χ. ο Ιωσήφ Νάζι, δανειστής του γαλλικού στέμματος

Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Αθήνα 2009, 226-229, καθώς και οι βίβες των Αχμέτ και Μεχμέτ Καπαντζή, πλουσίων εμπόρων οι οποίοι ανήκαν στην κάστα των Ντονμέ, βλ. Γ. Επαμεινώνδα, «Βίλα Καπαντζή - ΜΙΕΤ, 120 χρόνια ζωής», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 23/46 (2013), 18-25.

⁶⁶⁸ T. S. Nefes, Scrutinizing impacts of conspiracy theories on readers' political views: a rational choice perspective on anti-semitic rhetoric in Turkey, *The British Journal of Sociology* 66/ 3 (2015), 557-575.

⁶⁶⁹ M. Goldish, *Jewish Questions: Responsa on Sephardic Life in the Early Modern Period*, Νιου Τζέρσεϊ 2008, lix.

⁶⁷⁰ Ευθυμίου, ό. π., 100.

⁶⁷¹ E. Kohen, *History of the Turkish Jews and Sephardim: Memories of a Past Golden Age*, Λάνχαμ 2007, 18.

⁶⁷² B. Lewis, «The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952), 550.

⁶⁷³ Carmoly, ό. π., 159-161.

και τραπεζίτης στη Λυών, εξέχων χρηματιστής και ενοικιαστής φόρων του Σελίμ Β⁶⁷⁴.

Κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, αλλά και για αρκετές δεκαετίες αργότερα, τη μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν οι Ρωμανιώτες. Η δημογραφική κυριαρχία της ομάδας αυτής υποχώρησε σταδιακά, καθώς στην Αυτοκρατορία από τα τέλη του 15ου αι. και για δύο αιώνες μετά κατέφθαναν κύματα Εβραίων προσφύγων από τη Δύση. Μέχρι το τέλος του 17ου αι., *ήτανε σπάνιο να φτάσει καράβι στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης δίχως ν' αφήσει μερικούς Εβραίους*, γράφει ο Ιωσήφ Νεχαμά⁶⁷⁵. Στα Ιόνια Νησιά, ενώ δέχτηκαν και αυτά Εβραίους πρόσφυγες από την Ισπανία και την Ιταλία, δε συνέβη το ίδιο.

Οι Εβραίοι στα Ιόνια Νησιά την περίοδο της βενετοκρατίας δημιούργησαν μια συσσωμάτωση αστικού τύπου, την εβραϊκή κοινότητα, που είχε το δικαίωμα να διεκδικεί και να συνδιαλέγεται με τη Βενετία μέσω των πρεσβειών. Στην οθωμανική πόλη, η εβραϊκή κοινότητα δε λειτουργούσε με τον ίδιο τρόπο.

Τέλος, είτε στα Ιόνια Νησιά είτε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για τα χριστιανικά λαϊκά στρώματα οι Εβραίοι θεωρούνταν ξένοι και οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, σε γενικές γραμμές παρέμειναν εύθραυστες και τεταμένες.

---

⁶⁷⁴ Lane, ό. π., 427.

⁶⁷⁵ Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, <http://www.jct.gr/history.php>, τελευταία επίσκεψη 8/8/2016.

Ε. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΒΕΝΕΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου καταλύθηκε από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα τον Μάιο του 1797⁶⁷⁶. Λίγους μήνες μετά, γαλλικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στα Ιόνια νησιά, με την ενθουσιώδη αποδοχή του μεγαλύτερου τμήματος των κατοίκων τους, θέτοντας έτσι τέλος στην κυριαρχία της Βενετίας⁶⁷⁷. Ο τελευταίος γενικός προνοητής των νήσων του Levante, ο Carlo Aurelio Widmann⁶⁷⁸ (1750-1828), αναγκάστηκε να παραδώσει την Κέρκυρα στα τέλη Ιουνίου του ίδιου έτους, στον Κορσικανό αντιστράτηγο του Ναπολέοντα Antoine Bonavita Gentili (1752-1833). Ο νέος διοικητής σταδιακά κατέλαβε και τα υπόλοιπα νησιά του Ιονίου⁶⁷⁹.

Μετά την έλευση των δημοκρατικών Γάλλων (1797) οι Εβραίοι απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα και ο ραββίνος τέθηκε στην ίδια θέση με τους επικεφαλής ηγέτες της Ορθόδοξης και Καθολικής εκκλησίας. Οι Εβραίοι της Ζακύνθου πανηγύριζαν για την οριστική κατάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας και τραγουδούσαν:

«Λευθεριάς έφθασε η ώρα
να χαρούμεν οι πιστοί
Χριστιανοί κι Οβραίοι τώρα
Αδελφοί είμεθα πιστοί.
Οι κακόμοιροι οι Οβραίοι
είμεθα σαν χριστιανοί
είμεθα και τσιταδίνοι
της Φράντζιας οι πιο πιστοί».⁶⁸⁰

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1808, και ενώ τα Ιόνια Νησιά τελούσαν υπό γαλλική κυριαρχία, εξαιτίας νέων αντιεβραϊκών εκδηλώσεων στην Κέρκυρα, ο κομισάριος της αστυνομίας των Κορφών διέταξε τα εξής: «οπού από του νυν και εις το εξής να μην ήθελεν ήναι τινάς, ο οποίος να τολμήσει να συγχύσει εις κανένα

⁶⁷⁶ Το Μεγάλο Συμβούλιο στην τελευταία του συνεδρίαση στις 12 Μαΐου 1797, ψήφισε βεβιασμένα την αυτοκατάργησή του, υπακούοντας στην απαίτηση του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, βλ. Lane, ό. π., 608.

⁶⁷⁷ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, ό. π., 21.

⁶⁷⁸ F. M. Paladini (επιμ.), C. A. Widmann, *Provveditore General da Mar, Dispacci da Corfù 1794-1797*, τ. 2, Βενετία 1997.

⁶⁷⁹ F. Frasca, *Il potere marittimo in età moderna. Da Lepanto a Trafalgar*, Λονδίνο 2008, 193.

⁶⁸⁰ Δεβιάζης, ό. π., 625.

τρόπον ούτε με έργα, ούτε με λόγια την ησυχίαν και ασφάλειαν των ανθρώπων οπού ομολογούν την Ιουδαϊκὴν θρησκείαν⁶⁸¹».

Η κατάταξη του Εβραίου σε μια διαφορετική ομάδα, που ίσχυε κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, δε θα ξεπεραστεί ούτε με τις ευνοϊκές προϋποθέσεις της φιλελεύθερης γαλλικής νομοθεσίας, που θα αμφισβητηθεί άλλωστε από την επόμενη αγγλική διοίκηση. Επί αγγλικής κυριαρχίας, οι Εβραίοι έχασαν πολλά από τα πολιτικά και νομικά προνόμιά τους, παρά την οικονομική και πολιτιστική άνθηση της κοινότητάς τους. Μετά την ένωση των *Επτανήσων*⁶⁸² με την Ελλάδα, η εβραϊκή κοινότητα, πάντα ως ξεχωριστή ομάδα, ξαναβρήκε την ισοτιμία της με τη χριστιανική. Ελπιδοφόρο γεγονός αποτέλεσε η εκλογή του Εβραίου Ηλία Μόρδου, που ψηφίστηκε παμψηφεί ως αντικαταστάτης δήμαρχος της Κέρκυρας, στη θέση του πρώτου δημάρχου, όταν εκείνος παραιτήθηκε (1865)⁶⁸³.

Από τις μελανότερες αντιεβραϊκές στιγμές της νεώτερης ελληνικής ιστορίας και του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (1830) είναι ο φόνος της μικρής Εβραιοπούλας Ρουμπίνας Σάρδα, στις αρχές Απριλίου του 1891 στην Κέρκυρα. Το συμβάν απασχόλησε τον τοπικό και αθηναϊκό τύπο⁶⁸⁴ ενώ πυροδότησε σειρά αντιεβραϊκών εκδηλώσεων στο νησί και αντανακλαστικά στη Ζάκυνθο, αν όχι του συνόλου, αναμφίβολα μεγάλης μερίδας της τοπικής κοινωνίας. Οι αστυνομικές αρχές κατηγορήσαν τους γονείς της άτυχης μικρής. Διέδωσαν επίσης ότι ήταν χριστιανή με το όνομα Μαρία, που απήχθη από τους Εβραίους Σάρδα. Το ιατροδικαστικό πόρισμα, που γνωμοδοτούσε ότι στο σώμα της νεκρής «δεν υπήρχε σταγών αίματος», επιβεβαίωσε την παραπάνω πληροφορία. Να πώς αποτύπωσε ο λαός το γεγονός:

«Δεν είναι κρίμα αδελφοί δεν είναι αμαρτία

σε κοιμητήριο εβραϊκό να κείται' η Μαρία;

Η Μαρία ήτο χριστιανή ήτανε βαφτισμένη.

Σε κοιμητήριο εβραϊκό την έχουνε θαμμένη»⁶⁸⁵.

Οι βιαιοπραγίες Χριστιανών εναντίον των Εβραίων συνεχίστηκαν αμείωτες όλο τον Απρίλιο και κυμαίνονταν από απλούς προπηλακισμούς και καταστροφές περιουσιών έως τραυματισμούς και φόνους. Εντός κι εκτός της Εβραϊκής, γρήγορα,

⁶⁸¹ Ρωμανός, ό. π., 11.

⁶⁸² Μεταγενέστερη της βενετικής περιόδου, ονομασία των Ιόνιων Νησιών.

⁶⁸³ Χανιώτης, ό. π., 66.

⁶⁸⁴ *Ρήγας ο Φεραίος, Εργάτης, Φωνή, Αλήθεια, Εθνική*, Επόπτης (Κέρκυρα Απρ.-Ιούν. 1891), *Ελπίς* (Ζάκυνθος, Μάιος 1891), *Ακρόπολις* (Αθήνα, Απρ.-Ιούλ. 1891), *Εφημερίς* (Αθήνα, Απρ.-Ιούν. 1891) *Καιροί* (Αθήνα, Απρ.-Μάιος 1891), *Παλιγγενεσία* (Αθήνα, Απρ. 1891), βλ. Λιάττα, ό. π., 59-90.

⁶⁸⁵ Εφημερίδα *Ακρόπολις*, 28/4/1891.

τα επεισόδια πήραν μεγάλη έκταση και πέρα από τη θρησκευτική διάσταση εκτράπηκαν σε πολιτική διαμάχη, στις επικείμενες δημοτικές εκλογές του 1891⁶⁸⁶. Σύμφωνα με το πόρισμα του εισαγγελέα της υπόθεσης, Θ. Κεφαλά, ένας φόνος μετατράπηκε σε ευκαιρία άσκησης εγκληματικής πολιτικής⁶⁸⁷. Στο ίδιο κλίμα κινήθηκε ένα ποίημα από τον Γεώργιο Σουρή, με το γνωστό σκωπτικό του ύφος⁶⁸⁸.

Μετά τα γεγονότα του 1891 (συκοφαντία του αίματος του 1891 /*Ghezera del Novanda Un* ή *Εβραϊκά*) άρχισε η έξοδος των Εβραίων της Κέρκυρας προς άλλες πόλεις: Αλεξάνδρεια, Μάντσεστερ, Μασσαλία, Ρώμη, Τεργέστη. Τότε ενώθηκαν οι δύο χωριστές Κοινότητες, Ρωμανιωτών και Απουλιανών. Η εβραϊκή κοινότητα του νησιού έχασε σχεδόν τα μισά της μέλη (από 5.000-7.000 απέμειναν 3.000)⁶⁸⁹, ενώ η οικονομική ζημία που υπέστη το νησί ως συνέπεια της εβραϊκής μετανάστευσης ήταν μεγάλη⁶⁹⁰. Τα Εβραϊκά άφησαν τα ίχνη τους στην Κέρκυρα ως τις αρχές του 20ού αι.⁶⁹¹.

Στοιχεία για τον αριθμό των Εβραίων της πόλης της Κέρκυρας, μετά τη βενετική κυριαρχία, μπορούμε να αντλήσουμε από τα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του νησιού. Στη λεπτομερέστατη απογραφή του 1829, οι Εβραίοι ανέρχονταν σε 1.838 άτομα και διέμεναν σε 186 κατοικίες, οι περισσότεροι εκ των οποίων στην Εβραϊκή, ενώ Εβραίους έχουμε και στις γειτονικές χριστιανικές συνοικίες, όπου στα 38 από τα 186 σπίτια κατοικούσαν και 266 Χριστιανοί⁶⁹².

Στην απογραφή του 1907 οι Εβραίοι της Κέρκυρας ήταν 2.195 και αποτελούσαν το 10% του πληθυσμού της πόλης⁶⁹³, ενώ στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου αριθμούν 2.000 άτομα περίπου. Οι 180 εξ αυτών κατάφεραν να επιζήσουν του Ολοκαυτώματος και να επιστέψουν στο νησί τους. Αρκετοί

⁶⁸⁶ Λιάττα, ό. π., 21.

⁶⁸⁷ Η τελευταία παράγραφος του υπομνήματος του εισαγγελέα Θ. Κεφαλά για τον φόνο της Ρουμπίνας: ... εισίν όμως αποδεδειγμένοι οποίοι οι παρασύραντες την Κέρκυραν εις την ατιμωτέραν θέσιν, οποίοι οι υποκινήσαντες τον κατά των Εβραίων διωγμόν και οποίοι οι καταπατήσαντες το εαυτόν καθήκον, προδίδοντες παν το πάτριον χάριν του εκλογικού συμφέροντος, βλ. Λιάττα, ό. π., 20, 24.

⁶⁸⁸ Γ. Σουρή, *Ρωμηός*, τόμος Γ΄, τεύχος 341 (1888-1891), 457, βλ. παρ. πηγών, 19.

⁶⁸⁹ Χανιώτης, ό. π., 69.

⁶⁹⁰ Ανδρεάδης, ό. π., 26 παρ. 1.

⁶⁹¹ Στην Αθήνα στη συνοικία του Ψυρρή, τα έτη 1847-1850, ανέκυψε διπλωματικό και πολιτικό επεισόδιο μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας, με αφορμή την επίθεση το 1849 του αθηναϊκού όχλου κατά της παρουσίας του βρετανικής υπηκοότητας Εβραίου Νταβίντ Πατσίφικο (1784-1854), προξένου της Πορτογαλίας στην Αθήνα από το 1836 ως το 1842, οπότε και παύτηκε συνεπεία καταχρήσεων, Γ. Καιροφύλας, *Η ιστορία της συνοικίας του Ψυρρή*, Αθήνα 2000, 102-108.

⁶⁹² Ι. Α. Κ., *Ιόνιο Κράτος*, Φ. 160 (φύλλα 1-150), και Φ. 161 (φύλλα 151-355): «Καταστάσεις αφορώσαι την στατιστικήν της πόλεως του έτους 1829», βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 131-132.

⁶⁹³ Ανδρεάδης Β΄, ό. π., παρ. 1, 24-25.

μετανάστευσαν στο Ισραήλ ή εγκαταστάθηκαν σε μεγάλες πόλεις. Το 1948, η κερκυραϊκή εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε 170 μέλη.

Ο αντίκτυπος της συκοφαντίας του αίματος της Κέρκυρας, σαν κύμα έφθασε και στη Ζάκυνθο, όταν ο όχλος τη Μεγάλη Παρασκευή του Απριλίου του 1891 επιτέθηκε κατά των 271 Εβραίων του νησιού και λεηλάτησε λίγα σπίτια που ήταν εκτός του Γέτου. Στρατιωτική δύναμη προσπάθησε να προστατεύσει τους Εβραίους, ενώ σκοτώθηκαν πέντε Χριστιανοί. Οι Εβραίοι των σπιτιών που λεηλατήθηκαν βρήκαν καταφύγιο σε χριστιανικά σπίτια και έτσι δεν υπήρξε άλλο ανθρώπινο θύμα. Ο ζακυνθινός Φρειδερίκος Καρρέρ (πολιτικός και πεζογράφος 1841-1917)⁶⁹⁴ αποδίδει την ευθύνη για την εκτροπή των διαδηλώσεων σε πράξεις λεηλασίας από ομάδες ταραχοποιών και κακοποιών στοιχείων, τις οποίες βεβαίως στηλιτεύει, είναι ενδιαφέρον όμως ότι θεωρεί πως με τις βιαιότητες αυτές επήλθε η εκτόνωση του πλήθους και απεφεύχθησαν έτσι, ενδεχομένως, σοβαρότερα αιματηρά επεισόδια⁶⁹⁵.

Το 1943 οι Ζακυνθινοί «ξεπλήρωσαν» το χρέος τους στους Εβραίους της Ζακύνθου, όταν ο δήμαρχος του νησιού Λουκάς Καρρέρ και ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος απάντησαν το περίφημο *οι Εβραίοι είμαστε εμείς οι δύο*, στο αίτημα του Γερμανού φρούραρχου Πάουλ Μπέρενζ και του διοικητή του νησιού Άλφρεντ Λιτ να λάβουν λεπτομερή κατάλογο με τον τοπικό εβραϊκό πληθυσμό. Μ' αυτόν τον τρόπο οι δύο Έλληνες κατάφεραν να φυγαδεύσουν και τελικά να σώσουν το σύνολο των Εβραίων του νησιού από τη ναζιστική λαίλαπα. Χάρη στη σθεναρή άρνηση των δύο αυτών ανδρών να παραδώσουν τον κατάλογο, αλλά και των 42.000 κατοίκων του νησιού, που, με κίνδυνο της ζωής τους, αρνήθηκαν να καταδώσουν τον εβραϊκό πληθυσμό, οι Εβραίοι στο σύνολό τους διασώθηκαν, κρυμμένοι στα απομακρυσμένα χωριά του νησιού. Σήμερα, αριστερά της εισόδου της συναγωγής, υπάρχει μια αναμνηστική επιγραφή που λέει τα εξής: *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου εντοίχισαν την επιγραφήν ταύτην εις ένδειξιν βαθειάς εγνωμοσύνης προς τον λαόν της Ζακύνθου, όστις τόσον τους συνέτρεξε και τους περιέλαψε διωκομένους κατά την ζοφεράν περίοδον της ναζιστικής κατοχής 1943-44*⁶⁹⁶.

Μετά το 1948 οι περισσότεροι μετεγκαταστάθηκαν στο νεοσύστατο τότε κράτος του Ισραήλ. Οι σεισμοί του 1953 κατέστρεψαν μαζί με ολόκληρο το νησί, και

⁶⁹⁴ Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών*, ό. π., 279.

⁶⁹⁵ Φ. Καρρέρ, *Χριστιανισμός και Ιουδαϊσμός και τα εν Ζακύνθου συμβάντα κατά την Μεγάλην Παρασκευήν*, Ζάκυνθος 1892, 195-202.

⁶⁹⁶ Φρεζής, ό. π., 108.

τα εβραϊκά σπίτια και τις συναγωγές. Τη δεκαετία του '60, τα 42 εναπομείναντα μέλη της κοινότητας σταδιακά μετακινήθηκαν προς την Αθήνα και το Ισραήλ.

Τον Μάρτιο του 1982 έφυγε από τη ζωή ο τελευταίος Εβραίος κάτοικος της Ζακύνθου, ο Ερμάνδος Μόρδος. Έτσι έκλεισε ο κύκλος της συνεχούς παρουσίας των Εβραίων στο Φιόρο του Λεβάντε, διάρκειας τουλάχιστον πέντε αιώνων. Στις μέρες μας δεν υφίσταται πια εβραϊκή κοινότητα στη Ζάκυνθο, αλλά υπάρχει το νεκροταφείο που βρίσκεται στη θέση Ρούβελη και περιλαμβάνει μνήματα μεγάλης ιστορικής σημασίας για τον ελληνικό Εβραϊσμό⁶⁹⁷.

Ο εβραϊκός πληθυσμός⁶⁹⁸ σήμερα στην Ελλάδα

Από τις τριάντα μία εβραϊκές κοινότητες⁶⁹⁹ που υπήρχαν πριν το Ολοκαύτωμα, στην Ελλάδα σήμερα συνεχίζουν την ιστορική τους πορεία οι εννέα⁷⁰⁰, οι οποίες αριθμούν συνολικά 5.000-5.500 μέλη. Ωστόσο, πολύ περισσότεροι είναι οι Έλληνες Εβραίοι που επέζησαν από το Ολοκαύτωμα και οι απόγονοί τους στις ΗΠΑ και το Ισραήλ. Ο σύγχρονος ελληνικός εβραϊσμός, συνεχίζοντας τη μακρά διασπορική του ιστορία, είναι το απότοκο διαδοχικών μεταναστευτικών ρευμάτων και πολλαπλών πολιτισμικών ωσμώσεων⁷⁰¹.

---

⁶⁹⁷ Τάφοι σημαντικών Ραββίνων, που χρονολογούνται από τον 15ο αι., ΚΙΣ, Ζάκυνθος, Ιστορικό, <http://www.kis.gr/>, τελευταία επίσκεψη 3/8/2016.

⁶⁹⁸ Σήμερα, ο εβραϊκός πληθυσμός στον κόσμο αριθμεί περίπου 15 εκατομμύρια άτομα -σε ποσοστό που ανέρχεται στο 0,19% του παγκόσμιου πληθυσμού- η πλειοψηφία των οποίων κατοικεί στο Ισραήλ και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, S. Della Pergola, *World Jewish Population 2014*, Νέα Υόρκη 2015, 18.

⁶⁹⁹ Μεταπολεμικά δεν υφίστανται πλέον οι εξής εβραϊκές κοινότητες: Αγρινίου, Αλεξανδρούπολης, Άρτας, Βέροιας, Διδυμότειχου, Δράμας, Ζακύνθου, Καβάλας, Κατερίνης, Καρδίτσας, Καστοριάς, Κομοτηνής, Κω, Ναυπάκτου, Νέας Ορεστιάδας-Σουφλίου, Ξάνθης, Πάτρας, Πρέβεζας, Ρεθύμνου, Σερρών, Φλώρινας και Χανίων, ΚΙΣ, <https://www.kis.gr/>, τελευταία επίσκεψη 10/7/2016.

⁷⁰⁰ Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Λάρισας, Βόλου, Κέρκυρας, Χαλκίδας, Ιωαννίνων, Τρικάλων και Ρόδου, ΚΙΣ, <https://www.kis.gr/>, τελευταία επίσκεψη 10/7/2016..

⁷⁰¹ Ερευνητικό πρόγραμμα: «Από τον Μεσοπόλεμο στην Ανασυγκρότηση (1930-1960): Η εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικοακουστικές μαρτυρίες για το Ολοκαύτωμα, Οι Εβραίοι της Ελλάδας. Ένα χρονικό», 24-25 Φεβρουαρίου 2012, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος. Για το θέμα βλ. Κ. Ε. Fleming, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, Αθήνα 2009.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

...Μιλάς σάμπως το μίσος να ήταν ορθολογικό, σάμπως οι άνθρωποι μισούν μόνο εκείνο που έχουν λόγο να μισήσουν... Πρώτα υπάρχει αυτή η καθολική σχεδόν ανάγκη να μισείς κάτι, λογικά ή παράλογα, να βρεις κάτι να του φορτώσεις τα δικά σου αμαρτήματα και μετά να το συντρίψεις⁷⁰²...

Κατά τη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη εποχή, οι Εβραίοι στον ευρωπαϊκό χώρο αποτελούσαν μία ολιγάνθρωπη ομάδα διαφορετικής θρησκευτικής ταυτότητας, εντός των χριστιανικών κοινωνιών. Όπως σε όλες τις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, και στα υπό τους Βενετούς Ιόνια νησιά, και ιδιαίτερα στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, οι εκεί Εβραίοι διέθεταν τα τυπικά χαρακτηριστικά των ομοθρήσκων τους στην υπόλοιπη χριστιανική Ευρώπη, παράλληλα όμως εμφάνιζαν και ορισμένες ιδιαιτερότητες.

Πιο αναλυτικά, τα ειδικά χαρακτηριστικά της εβραϊκής ζωής στα Ιόνια νησιά, όπως αναδεικνύονται από τα στοιχεία της παρούσας εργασίας είναι ποικίλα και εν μέρει ιδιάζοντα: κατ' αρχάς, η συμβίωση των Εβραίων συντελείται με Χριστιανούς δύο κατηγοριών, τους κυρίαρχους Καθολικούς και τους υποκείμενους Ορθοδόξους, με τους μεν πρώτους να αποτελούν τη μειοψηφία, ενώ οι δε δεύτεροι συγκροτούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού. Κατά δεύτερο, το ολιγάριθμο του εβραϊκού πληθυσμού βρίσκεται σε αντιδιαστολή με το γενικά υψηλό οικονομικό τους επίπεδο (παρόλο που στους κόλπους του σώματος οι διαβαθμίσεις πλουσίων και φτωχών ήταν ισχυρές), ενώ το μεγάλο φάσμα διαφορετικών επαγγελμάτων στην πόλη αλλά και στην ύπαιθρο δηλώνει εναργώς τη συμμετοχή και την επιρροή τους στις οικονομικές δραστηριότητες των Ιονίων Νήσων. Οι Εβραίοι είχαν την τάση να εγκαθίστανται σε χώρους που υπήρχε ήδη εβραϊκή παρουσία σε διάφορα μέρη της εβραϊκής Διασποράς, μια τάση που συνέβαλε στην ανάπτυξη των προϋπαρχουσών κοινοτήτων.

---

⁷⁰² Ο. Stapledon, *Ο παράξενος Τζων*, Αθήνα 1993, 6 (α' εκδ. 1935).

Επίσης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι Εβραίοι άφησαν τα ίχνη τους στην πνευματική ζωή των δυο νησιών, σε διαφορετικές κλίμακες, ενώ η καθημερινή τους ζωή και η κοινοτική τους οργάνωση, στο περιθώριο των τοπικών κοινωνιών, αναδεικνύουν τις δύσκολες πλευρές μιας μακραίωνης συνύπαρξης με τον χριστιανικό πληθυσμό. Η πολλαπλή επίδραση των Εβραίων στη δημογραφική εικόνα και την κοινωνική, οικονομική και πνευματική ζωή των Ιονίων Νήσων είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός.

Δημογραφική επίδραση: Ο εγχώριος πληθυσμός προϋπήρξε της βενετικής έλευσης αλλά και ενισχύθηκε σταδιακά με εποίκους, Έλληνες και Αλβανούς, και πρόσφυγες από κατελημμένες από Οθωμανούς βενετοκρατούμενες περιοχές. Οι εβραϊκές κοινότητες κατά κύριο λόγο προϋπήρχαν της βενετικής κυριαρχίας, αλλά και ενισχύθηκαν στη συνέχεια από μετακινήσεις διαφόρων ομάδων από πολλές περιοχές, συνήθως με άλλους όρους από τους Χριστιανούς.

Πιο συγκεκριμένα, στα τέλη του 15ου αι. ο πληθυσμός της προϋπάρχουσας ρωμανιώτικης κοινότητας της Κέρκυρας αυξήθηκε με την έλευση Σεφαραδιτών, οι οποίοι είχαν εκδιωχθεί το 1492 από την Ισπανία. Στους Εβραίους αυτούς το 1494 προστέθηκαν οι Εβραίοι που είχαν εκδιωχθεί από την Απουλία και αργότερα το 1589 μικρός αριθμός Marranos από την Πορτογαλία. Ο αριθμός του εβραϊκού πληθυσμού υπέστη αρκετές αυξομειώσεις, ενώ προς το τέλος της βενετοκρατίας (1760) υπερέβαινε το 12% των κατοίκων της κερκυραϊκής πρωτεύουσας.

Από την άλλη, στη Ζάκυνθο, επίσης στα τέλη του 15ου αιώνα, οι Εβραίοι ήταν ολιγάριθμοι, ενώ τον 16ο αι. μαρτυρείται ότι αποτελούσαν το 5% των κατοίκων του borgo. Ο εβραϊκός πληθυσμός του νησιού αυξήθηκε με μετοικήσεις από πόλεις της Πελοποννήσου, κυρίως της Πάτρας. Η μεγαλύτερη ομάδα Εβραίων εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο από την Κρήτη, λίγα χρόνια πριν και μετά την κατάληψη του Χάνδακα από τους Οθωμανούς, το 1669.

Στοιχεία που θα επέτρεπαν τη συγκριτική παρουσίαση των εβραϊκών πληθυσμών των δύο νησιών σε ίδια περίοδο δεν έχουν ανευρεθεί.

Διοίκηση: Η Γαληνοτάτη επέτρεψε την εγκατάσταση Εβραίων στα Ιόνια Νησιά, αναγνώρισε την κοινοτική τους οργάνωση, διατήρησε τα προνόμια που είχαν από τις προηγούμενες κυριαρχίες και παρείχε νέα. Ωστόσο, οι Εβραίοι ήταν αποκλεισμένοι τόσο από την ανώτερη βενετική διοίκηση όσο και από την τοπική διοίκηση της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, δηλαδή από τα τοπικά κλειστά, αριστοκρατικού χαρακτήρα, αστικά κοινοτικά συμβούλια των δυο νησιών (όπως

αποκλεισμένοι ήταν από τη διοίκηση ολόκληρου του χριστιανικού ευρωπαϊκού κόσμου). Επίσης, με την άδεια της Βενετίας, δημιούργησαν δικές τους συσσωματώσεις αστικού τύπου, τις εβραϊκές κοινότητες, με διοικητικές αρμοδιότητες στο εσωτερικό τους. Σε σχέση με τις άλλες εβραϊκές κοινότητες των βενετοκρατούμενων περιοχών, ιδιαιτερότητα αποτελεί το γεγονός ότι στην Κέρκυρα σχηματίζονται δύο εβραϊκές κοινότητες και όχι μια, με βάση την αρχική προέλευση των μελών τους: η ρωμανιώτικη και η απουλιανή.

Οι εβραϊκές κοινότητες διέπονταν από θεσμούς με συνταγματικούς κανόνες, λειτουργούσαν ως μηχανισμοί συνοχής, αλληλεγγύης και προστασίας μεταξύ των μελών τους, συνέβαλλαν στη διαμόρφωση και την περαιτέρω εδραίωση της εβραϊκής ταυτότητας, καθώς και της διαφορετικότητάς της στο πλαίσιο του χριστιανικού κόσμου⁷⁰³.

Κοινωνία: Οι Εβραίοι αποκλείονταν από τα παγιωμένα, θεσμικά κοινωνικά στρώματα των Χριστιανών (πολίτες/cittadini, αστικοί/civili, λαός/popolo-plebe, αγροτικοί πληθυσμοί) και ως σύνολο βρίσκονταν στο περιθώριο της χριστιανικής κοινωνίας. Από την άλλη, στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας της Κέρκυρας και της Ζακύνθου αναπτύσσονταν οικονομικές διαβαθμίσεις και άτυπη κοινωνική διαστρωμάτωση με βάση τον πλούτο, τη διοικητική εμπειρία, τη μόρφωση, τη χρησιμότητα για τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Οι Εβραίοι της Κέρκυρας, ενώ ήταν αναγκασμένοι από τις βενετικές αρχές (1406) να φέρουν διακριτικό ως δηλωτικό της θρησκευτικής τους ταυτότητας, το οποίο ανάλογα την εποχή απέκτησε διάφορες μορφές (κίτρινος κύκλος, κίτρινο καπέλο κ.α.), πέτυχαν τελικά την απαλλαγή τους από αυτή την ατιμωτική υποχρέωση (β' μισό του 17ου αι.). Για τους Εβραίους της Ζακύνθου δε βρέθηκαν στοιχεία.

Ως προς την πνευματική ζωή, μαρτυρούνται ορισμένες σημαντικές πνευματικές προσωπικότητες, όπως οι ραββίνοι DavidHa-Cohen (+ 1530) και BenjaminZe'ev (+1538) στην Κέρκυρα, και ο ραββίνος JacobHaLevi στη Ζάκυνθο (+ 1634 ή 1636), αλλά γενικά δε σημειώνεται η πνευματική άνθηση άλλων περιοχών, όπως π.χ. της Κρήτης.

Οικονομία: Ο ρόλος των Εβραίων στην οικονομική ζωή των δύο νησιών υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός. Οι δύο εβραϊκές κοινότητες της Κέρκυρας και η μία της Ζακύνθου διακρίνονταν για τον αστικό τους χαρακτήρα με επαγγέλματα όπως

---

⁷⁰³Papadia-Lala, ό. π., 147.

αυτά των γιατρών, των δικηγόρων, των εμπόρων. Οι επαγγελματικές ασχολίες της πλειονότητας των μελών τους αφορούσαν το εμπόριο, τη μεταποίηση και διάφορες προσοδοφόρες εγχρήματες δραστηριότητες, όπως τον πιστωτικό δανεισμό με προστύχι⁷⁰⁴ στον αγροτικό, κυρίως, πληθυσμό και των δύο νησιών. Επίσης, οι Εβραίοι έμποροι στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο κυριάρχησαν στον τομέα των αποστολών και μεταφορών του ελαιολάδου από την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο και εξασφάλισαν, από τα μέσα του 17ου αι., το ήμισυ των αναγκαίων ποσοτήτων ελαιολάδου όλης της περιοχής του Veneto. Σύμφωνα με τους Cinque Savii alla Mercanzia, το εμπόριο, οι μεταφορές και οι συναλλαγές στην περιοχή της Κέρκυρας όσο και της Ζακύνθου ήταν στα χέρια δύο nazioni, των Ελλήνων και των Εβραίων (greci et ebrei), υπηκόων τόσο της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας όσο και της Υψηλής Πύλης⁷⁰⁵. Εβραϊκή οικονομική παρουσία στα Ιόνια νησιά έχει εντοπισθεί και στην κερκυραϊκή και ζακυνθινή ύπαιθρο.

Ως προς το αστικό τοπίο, η συγκέντρωση των Εβραίων επέδρασε στην πολεοδομία και την οικοδομική μορφή των πόλεων Κέρκυρας και Ζακύνθου, με πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο τις εβραϊκές συνοικίες, που σταδιακά προσέλαβαν τη μορφή του Ghetto. Οι Εβραίοι της Κέρκυρας μετά από διάφορες περιπέτειες, εγκαταστάθηκαν τελικά σε Ghetto το 1622, ενώ οι ομόθρησκοί τους στη Ζάκυνθο μόλις το 1712. Το γεγονός ότι η περιθωριοποίηση των Εβραίων σε ειδική συνοικία συνέβη σχετικά αργά υποδηλοί ενδεχομένως ότι στα δυο νησιά δεν υπήρξε Ghetto περικλειστο και με τη στενή έννοια του όρου, ειδικά δε στην περίπτωση της Κέρκυρας μπορεί να υποστηριχθεί ότι το τοπικό Ghetto παρουσίαζε απόκλιση από το βενετικό πρότυπο. Η ύπαρξη εκκλησιών από τον 14ο ακόμη αιώνα στο Καμπιέλο και τελικά στην Οβριακή, μετά την εγκατάσταση των Εβραίων (18ος αι.), πιθανώς σημαίνει ότι οι δύο εβραϊκές συνοικίες να μην ήταν απομονωμένες από τον υπόλοιπο χριστιανικό πληθυσμό, όπως η παλαιότερη εβραϊκή συνοικία της μεσαιωνικής πόλης, όμως σε αυτές να υπερίσχυε το εβραϊκό στοιχείο⁷⁰⁶.

Μέσα στα Ghetto λειτουργούσαν συναγωγές, δύο στην Κέρκυρα και τρεις στη Ζάκυνθο. Η απομόνωση των Εβραίων και οι δικοί τους «χώροι» (κοινότητα, γκέτο, συναγωγές) δε φαίνεται να άμβλυνε τις αντιπαραθέσεις σε Κέρκυρα και Ζάκυνθο. Ο θρησκευτικός φανατισμός ήταν μάλλον η αφορμή, ενώ υπήρξαν βαθύτερες αιτίες.

⁷⁰⁴ Με προστύχι δάνειζαν και οι Χριστιανοί έμποροι (Έλληνες και Βενετοί), όπως ήδη έχει αναφερθεί.

⁷⁰⁵ Κολυβά, «Ελαιώνες», ό. π., 225.

⁷⁰⁶ Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό. π., 125.

Στην πραγματικότητα, ένα εκρηκτικό μίγμα πολιτικο-κοινωνικών αντιθέσεων ήταν αυτό που υποδαύλιζε τον φόβο των Χριστιανών απέναντι στο διαφορετικό εβραϊκό στοιχείο και εκτόνωνε την εκάστοτε κρίση με εκρήξεις βίας που συχνά είχαν απρόβλεπτη κατάληξη.

Αξιοσημείωτο είναι, πάντως, ότι ειδικά στην Κέρκυρα οι Εβραίοι απολάμβαναν περισσότερα προνόμια από τους Εβραίους που διαβιούσαν σε άλλα μέρη της βενετικής επικράτειας, ή ακόμα και οπουδήποτε αλλού στους μεσαιωνικούς έως και τους νεότερους χρόνους.

Αυτό που προκύπτει από όσα έχουν ήδη λεχθεί στην παρούσα εργασία είναι ότι, παρά τους αιώνες γειτνίασης με τους Χριστιανούς, οι οποίοι τήρησαν μία άλλοτε ανεκτική και κάποιες φορές εχθρική στάση απέναντί τους, οι Εβραίοι δε θεωρήθηκαν αναπόσπαστο μέρος της κερκυραϊκής και ζακυνθινής κοινωνίας, άρα δεν μπορούμε να μιλήσουμε για σχέσεις ισότιμες και ανοχής στα νησιά αυτά, αλλά και πουθενά στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας.

Πρέπει να κατανοήσουμε ότι οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί ζούσαν μαζί, ενώ εξακολουθούσαν να ζουν χωριστά.

Σήμερα, η εβραϊκή κοινότητα της Ζακύνθου δεν υφίσταται πια. Αντίθετα, η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας, που υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές του ελληνικού χώρου, συνεχίζει και σήμερα την ιστορική της πορεία στην Ελλάδα με τα 65 μέλη της.

Αφιερώνω αυτήν την εργασία στον άνθρωπο που στάθηκε η αφορμή για τη επιλογή του συγκεκριμένου θέματος, όπως ειπώθηκε στην εισαγωγή, τη μοναδική σήμερα Κερκυραία Εβραία επιζήσασα του Ολοκαυτώματος κυρία Ρεβέκκα Ααρών, και στη μνήμη της αγαπημένης μου μητέρας, η οποία ακόμα κι αν δεν είναι ανάμεσά μας, θα υπάρχει πάντα στην καρδιά μου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Α., «Η εβραϊκή συνοικία της Κέρκυρας», επιμ. Α. Λαμπροπούλου – Κ. Τσικνάκης, *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο (4ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2008, 123-148.

Ανδρεάδης, Α., *Περί της οικονομικής διοικήσεως επί βενετοκρατίας*, τ. Β', Αθήνα 1914.

Ανδρεάδης, Α., «Περί του αν υπήρχον Εβραίοι εν Κρήτη ότε οι Βενετοί κατέλαβον την Μεγαλόνησον», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 4 (1929), 32-37.

Αρβανιτάκης, Δ., *Οι αναφορές των Βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία 2000.

Ασωνίτης, Σ. Ν., *Ανδηγαυική Κέρκυρα, (13ος-14ος αι.)*, Κέρκυρα 1999.

Βακαλόπουλος, Α., *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1992.

Βιγγοπούλου, Ι., «Μαρτυρίες για Εβραίους σε περιηγητικά κείμενα του 16ου αι.», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο*, ό. π., 79-96.

Βλάχου, Ν., Μητουλάκης, Δ., Μπαλού, Μ., Πανταζή, Σ., Παπαϊωάννου, Α., Πιλίλη, Κ., Πουλής, Σ., (εκδ.) *Πέτρος Αγαπητός, Νοτάριος Κέρκυρας, Πρωτόκολλο (1514-1515)*, Αθήνα 2015.

Borgo, M. Dal, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Αθήνα-Βενετία 2010, 73-82.

Braudel, F., *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τ. Α'. *Ο ρόλος του περίγυρου*, Αθήνα 2005 (α' εκδ. 1949).

Concina, E., «Ο Άγιος Μάρκος, η ακρόπολη, η πόλη», επιμ. E. Concina, A. Νικηφόρου-Testone, *Κέρκυρα, Ιστορία, Αστική ζωή και αρχιτεκτονική 14ος-19ος αι.*, Κέρκυρα 1994, 29-38.

Costantini, M., «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας έναντι των κτήσεών της στην Ανατολική Μεσόγειο», επιμ. Α. Νικηφόρου, *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτικές διασυνδέσεις ανθρώπινα περιβάλλοντα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 22-25 Μαΐου 1996*, Κέρκυρα 1998, 71-79.

Γάσπαρης, Χ., «Βυζάντιο και Βενετία: Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα 1993, 81-118.

Γάσπαρης, Χ., (έκδ.) *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338-1339*, Βενετία 1999.

- Γασπαρινάτος, Σπ., *Η βενετοκρατία στα νησιά του Ιονίου πελάγους*, Αθήνα 2009.
- Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, Έ., *Πρεσβείες της Βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2002.
- Greene, M., *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, Αθήνα 2005.
- Δεβιάζης, Σπ., «Η Εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας», *Παρνασσός* 10, 11, 12 (1892), 624-637, 662-670, 723-735.
- Δεβιάζης, Σπ., «Τα εν Ζακύνθου Αγαθοεργά Καταστήματα: Α' Το Ενεχυροδανειστήριο», *Εφημερίς Θεατής*, Έτος Α', αρ. φύλλου 46 (1892), 3.
- Δεσύλλας, Χρ., *Η τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας 1630-1864*, Αθήνα 2006.
- Δεσύλλας, Χρ., «Η Συμβολή της Εβραϊκής Κοινότητας Κέρκυρας στην ανάπτυξη δομών εγχρήματης πίστης», *Χρονικά* 216 (2008), 3-8.
- Ευθυμίου, Μ., *Εβραίοι και Χριστιανοί στα Τουρκοκρατούμενα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992.
- Ευθυμίου, Μ., «Εβραίοι και Έλληνες: μια ιστορία 2.500 χρόνων συνύπαρξης», *Πρακτικά σεμιναρίου, Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα, Αθήνα 14-16 Οκτωβρίου 2009*, Αθήνα 2009, 11-14.
- Ζώης, Λ. Χ., *Λεξικόν Φιλολογικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου*, τεύχος Α' (Α-Γ), Ζάκυνθος 1898.
- Ζώης, Λ. Χ., *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τ. Α', μέρος Α', Αθήνα 1963.
- Ζώης, Λ. Χ., Μια διαθήκη Ισραηλίτιδος της Ζακύνθου τον 17ο αι., ανατύπωση στο περιοδικό *Χρονικά* 145 (1996), 3-5.
- Ινάλτσικ, Χ., *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική περίοδος 1300-1600*, Αθήνα 1995.
- Ιθακήσιος Δ., «Τα Montis Pietatis και η μεταφύτευσή τους στον χώρο της Δυτικής Ελλάδας κατά τον XVII αι.», *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας* 1 (1990), 65-130.
- Ιώσηπου, *Άπαντα* 3, *Ιστορία Ιουδαϊκού πολέμου*, Βιβλία Β', Γ', Αθήνα 1997.
- Καιροφύλας, Κ., *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήνα 1942.
- Καιροφύλας, Γ., *Η ιστορία της συνοικίας του Ψυρή*, Αθήνα 2000.
- Καραπιδάκης, Ν., «Για την εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο*, ό.π., 149-154.

Καραπιδάκης, Ν., «Οικονομία και εμπόριο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 227-252.

Καραπιδάκης, Ν., «Κέρκυρα και Βενετοί: Ανάγνωση και δυναμική του αστικού χώρου», *Κέρκυρα, Ιστορία, Αστική ζωή και αρχιτεκτονική*, ό. π., 41-48.

Καρρέρ, Φ., *Χριστιανισμός και Ιουδαϊσμός και τα εν Ζακύνθου συμβάντα κατά την Μεγάλην Παρασκευήν*, Ζάκυνθος 1892.

Καρύδης, Σπ., «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 295-326.

Κασιμάτης, Γρ., «Οι Εβραίοι της Επτανήσου και η Ένωση», *Νέα Εστία* 250 (1937), 725-735.

Κολυβά, Μ., «Οι ελαιώνες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου: βενετική πολιτική (16ος αι. – μέσα 17ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 12 (2016), 185-228.

Κονόμος, Ντ., Χρονικό του Ρεμπελιού εναντίον των Εβραίων (1712), *Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953)* (1970), 102-105, 183-185.

Κουμανούδη, Μ., «Με αφορμή την ηλεκτρονική καταγραφή των πρεσβειών της βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-15ος αι.): μια πρώτη προσέγγιση του αρχαιακού υλικού», *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007), 149-171.

Κωνσταντινίδου, Κ., *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια νησιά*, Βενετία 2007.

Λαμπρινός, Κ., «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Νομικο-κοινωνική θέση, Αντιλήψεις, Συμπεριφορές, 16ος-17ος», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 83-142.

Λαμπροπούλου, Ά., «Η εβραϊκή παρουσία στην Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή περίοδο», επιμ. Αβδελά, Ε., Βαρών-Βασάρ, Ο., *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα 1995, 45-61.

Lane, F., *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, επιμ. Γ. Παγκράτης, μετάφραση Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 2007.

Levi, Pr., *Εάν αυτό είναι άνθρωπος*, Αθήνα 2009.

Λιάττα, Ε., *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η συκοφαντία για το αίμα του 1891*, Αθήνα 2006.

Λουδάρου, Αν., «Στα Ίχνη της Εβραϊκής Παρουσίας στην Ελλάδα: Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια της μακραίωνης ιστορίας των Ελλήνων Εβραίων», *Πρακτικά σεμιναρίου, Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, 26-27 Φεβρουαρίου 2015, Αθήνα 2015, 10-15.

Λούντζης, Ε., *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856.

Μαλτέζου, Χρ., «Ο αντίκτυπος της τουρκικής κατάκτησης της Κρήτης στα Ιόνια», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 212-218.

Μέκκας, Κ., «Η μονοκαλλιέργεια της ελιάς και το εμπόριο του ελαιόλαδου στην Κέρκυρα τον 18ο αι.», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 288.

Μελέτση, Κ., *Η παρουσία των Εβραίων στις ελληνικές πόλεις της περιόδου του Αποστόλου Παύλου: Αρχαιολογική και Ιστορική προσέγγιση. Σχέση με το ελληνικό πολιτικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό περιβάλλον*, Αθήνα 2009.

Μιζραχή, Χ. Μπεν-Σεμουέλ, *Ιστορικά σημειώσεις της Ι. Κ. Κερκύρας*, Κέρκυρα 1948, [ανατύπωση στο περιοδικό *Χρονικά* 20 (1979)], 14-15.

Μιτσός, Μ., Επιγραφαί εξ Αμφιαρείου, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 91 (1952), 167-204.

Μόρδος, Σ. «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Ζακύνθου: Χρονικό Πέντε Αιώνων», *Πρακτικά σεμιναρίου, Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, 26-27 Φεβρουαρίου 2015, Αθήνα 2015, 18-26.

Μοσχονάς, Ν., «Η εβραϊκή διασπορά στο Ιόνιο (12ος-16ος αιώνες)», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο*, ό. π., 97-121.

Μουτζάλη, Αφ., «Η εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους βυζαντινούς και τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*, ό. π., 75-94.

Μομφερράτος, Α. Γ., *Μεθώνη και Κορώνη επί Ενετοκρατίας. Υπό κοινωνικήν, πολιτικήν και δημοσιονομικήν άποψιν*, Αθήνα 1915.

Νικηφόρου, Α., *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βενετικής Κυριαρχίας (14ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2014 (α' εκδ. 1999).

Ξανθουδίδης, Σ., «Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί ενετοκρατίας», *Κρητική Στοά* 2 (1909), 209-224.

Παγκράτης, Γ., *Οι εκθέσεις των βενετών βαΐλων και προνοητών της Κέρκυρας (16ος)*, Αθήνα 2008.

Παγκράτης, Γ., «Οργάνωση και διαχείριση της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 16ου Αιώνα», *Μνήμων* 30 (2009), 9-36.

Πακτίτης, Ν. Α., *Κερκυραϊκά Δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα 2005.

Παπαγεωργίου, Σπ., *Ιστορία της εκκλησίας της Κέρκυρας: από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Κέρκυρα 1920.

Παπαδάκη, Α., «Τοπικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 83-104.

Παπαδία-Λάλα, Αν., *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613- μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, [Παρουσία 2], Αθήνα 1987.

Παπαδία-Λάλα, Αν., «Οι Έλληνες και η Βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Αρχαιακά Τεκμήρια*, Αθήνα 1993, 173-276.

Παπαδία-Λάλα, Αν., «Συμβολή στην οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή και καπετάνιου της Κέρκυρας Giovanni Malipiero 1741)», *Εώα και Εσπέρια* 1 (1993), 62-79.

Παπαδία-Λάλα, Αν., *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία 2004.

Παπαδία-Λάλα, Αν., «Η κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', ό. π., 105-130.

Παπαδία-Λάλα, Αν., «Κοινοτικοί Θεσμοί, Συλλογικότητες και ιδεολογικοί προσανατολισμοί στον Ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας», επιμ. Α. Καραπάνου, *Πολιτικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2011, 15-32.

Παπαδία-Λάλα, Αν., «Εγκαταστάσεις πληθυσμών στην Ελληνοβενετική Ανατολή. Μια όψη του μεταναστευτικού φαινομένου», επιμ. Γ. Βαρζελιώτη – Κ. Τσικνάκης, *Γαληνοτάτη. Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα 2013, 619-632.

Πιτσάκης, Κ., «Η γαρ αδικία και συκοφαντία, καθ' ου αν πραχθείη και τελεσθείη, αδικία εστί (1568)», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο*, ό. π., 171-199.

Πλουμίδης, Σπ., «Εβραίοι έμποροι της Κρήτης και της Πόλης», επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, ολοκλήρωση επιμέλειας Στ. Κακλαμάνης, *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, 641-651.

Ρωμανός, Ι., «Η Εβραϊκή κοινότης Κερκύρας», *Εστία* 24, 25, 26 (1891), 369-374, 385-388, 401-403 [ανάτυπο στο περιοδικό *Χρονικά* 93 (1987), 3-12].

Σαββίδης, Α., Μεγαλομμάτης, Κ. (επιμ.), *Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική 1159-1173*, Αθήνα 1994.

Σιρινελί, Ζ., *Τα παιδιά του Αλέξανδρου. Ελληνική γραμματολογία των ελληνιστικών, των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας, 334-519 μ.Χ.*, Αθήνα 2001.

Σουρής, Γ., *Ρωμηός*, τόμος Γ', τεύχος 341 (1888-1891), 457-460.

Stapledon, O., *Ο παράξενος Τζων*, Αθήνα 1993 (α' εκδ. 1935).

Sugar, P., *Η Νοτιανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α΄, Αθήνα 1994.

Τζαβάρια, Α., «Η κοινωνία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Β΄, ό. π., 767-786.

Τζιβάρια, Π., *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150*, Αθήνα 2009.

Τσιγκνάκης, Κ., «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16ου αι», *Άνθη Χαρίτων*, ό. π., 729-752.

Τσιγκνάκης, Κ., «Οι Εβραίοι του Χάνδακα τον 16ο αι», επιμ. Μ. Στεφανοπούλου, *Ο ελληνικός εβραϊσμός (3 και 4 Απριλίου 1998)*, Αθήνα 1999, 223-238.

Τσιγκνάκης, Κ., «Μέτρα κατά της κυκλοφορίας εβραϊκών βιβλίων τον 16ο αι., Η καύση του Ταλμούδ στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές το 1554», *Η εβραϊκή παρουσία στον Ελλαδικό χώρο*, ό. π., 155-170.

Τσιγκνάκης, Κ., «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α΄, ό. π., 21-64.

Τυπάλδος-Λασκαράτος, Ι. Γ., Γιαλοψός, Λ., «Εραλδικά μνημεία των Κερκυραϊκών εκκλησιών Παναγίας της Κρεμαστής και Santa Maria της Τενέδου», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 1 (1979), 82-98.

Χανιώτης, Γ., «Η εβραϊκή κοινότητα Κέρκυρας (1860-1939)», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*, ό. π., 63-73.

Φρεζής, Ρ., *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, Βόλος 2007.

Wiesner- Hanks, M. E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, Αθήνα 2008.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Adelman, H. T., «Leone Modena, Sara Copio Sullam e l'Academia degli incogniti», επιμ. D. Calabi, *Venezia, Gli Ebrei e L'Europa, 1516-2016*, Βενετία 2016, 310-313 (στο εξής *Venezia, Gli Ebrei*).

Ackerman-Smoller, L., *The Saint and the Chopped-Up Baby: The Cult of Vincent Ferrer in Medieval and Early Modern Europe*, Ίθακα 2014.

Akbar, M. J., *The shade of swords: jihad and the conflict between Islam and Christianity*, Λονδίνο 2003.

Aksan, V. H., Goffman, D., *The early modern Ottomans: Remapping the Empire*, Κέμπριτζ 2007.

Ankori, Z., «Jews and the Jewish community in the History of medieval Crete», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, τ. 3, Αθήνα 1968, 312-367.

Arbel, B., «Colonie d'Oltremare», επιμ. A. Tenenti, U. Tucci, *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. V: *Il Rinascimento. Società ed economia*, Ρώμη 1996, 947-985.

Arbel, B., «Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration», επιμ. U. Israel, R. Jütte, R. C. Mueller, *Interstizi: culture ebraico-cristiane a Venezia e nei domini veneziani tra basso medioevo e prima epoca moderna*, Ρώμη 2010, 281-294.

Arbel, B., «Introduction», *Mediterranean Historical Review*, 27/2 (2012) / επιμ. B. Arbel, *Minorities in Colonial Settings: the Jews in Venice's Hellenic Territories*, 117-128.

Arbel, B., Cesare Vivante (1920-2014) e la sua "Memoria dei padri". Un ricordo e una lettura, <http://storiamestre.it/2015/03/cesarevivante-1920-2014/>, τελευταία επίσκεψη 2/8/2016.

Bar, D., «Aelia Capitolina and the Location of the Camp of the Tenth Legion», *Palestine Exploration Quarterly* 130 (1998), 8-19.

Baron, S. W., *Social and Religious History of the Jews*, Volume 10: *On the Empire's Periphery*, Νέα Υόρκη 1965.

Bastianello, E., «Esodi, comunita, ghetti», «Capitula Hebreorum», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 71-78, 104-109.

Benatar, J., «Le Judeo-Espagnol à travers les responsa de Samuel de Medina et Isaak Adarbi a Salonique (fin 16e siecle)», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο*, ό. π., 211-220.

Ben-Sasson, H. H., *On Jewish History in the Middle Ages*, Τελ Αβίβ 1969.

Berenbaum, M., Skolnik, F. (επιμ.), *Encyclopaedia Judaica* 5, Ντιτρόιτ 2007.

Bertagna, M., La Lettera di Eliyyah da Pesaro (Famagosta, 1563), *Annali di Ca' Foscari* 46/3 (2007), 5-19.

Borsari, S., «Ricchi e Poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (sec.XIII-XIV)», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, Διεθνές Συμπόσιο: *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία 1998, 211-222.

Bowd, S., *Venice's Most Loyal City, Civic Identity in Renaissance Brescia*, Λονδίνο 2010.

Braude, B., «Foundation Myths of the Millet System», επιμ. B. Braude, B. Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Νέα Υόρκη 1982, 65-86.

Calabi, D., «Il Ghetto e la Città», επιμ. E. Concina, U. Camerino, D. Calabi, *La città degli Ebrei: il ghetto di Venezia, architettura e urbanistica*, Βενετία 1991, 125-199 (στο εξής: *La città degli Ebrei*).

Calabi, D., «Venezia, Gli Ebrei E l'Europa: cinquecento anni dall'istituzione del ghetto di Venezia», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 18-35.

Calimani, R., *Storia del Ghetto di Venezia*, Μιλάνο 1992 (α' εκδ. 1985).

Calimani, R., «Il Ghetto di Venezia e l'Europa», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 49-55.

Carmoly, E., *Histoire des médecins Juifs anciens et modernes*, τ. 2, Βρυξέλλες 1844.

Cassuto, D., «Aspetti architettonici e urbanistici del Ghetto di Venezia», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 212-215.

Chanes, J., *Antisemitism: A Reference Handbook*, Σάντα Μπάρμπαρα 2004.

Cohen, M., *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*, Πρίνστον 1994.

Concina, E., Città e fortezze nelle "tre isole nostre del Levante", *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia, 1570-1670*, catalogo della mostra, Βενετία 1986, 184-194.

Concina, E., «Parva Jerusalem», *La città degli Ebrei*, ό. π., 9-121.

Concina, E., «Ο Άγιος Μάρκος, η ακρόπολη, η πόλη», *Κέρκυρα: Ιστορία, Αστική ζωή και αρχιτεκτονική 14ου-19ου αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, επιμ. E. Concina, A. Νικηφόρου-Testone, Κέρκυρα 1994, 29-37

Connell, M. O', *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη 2009.

Corazzol, G., «On the sources of Eliyahu Capsali's Chronicle of the "Kings" of Venice», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 151-160.

David, A. (επιμ.), *Moseh Basola, A Sion e a Gerusalemme, Viaggio in Terra Santa (1521-1523)*, Φλωρεντία 2003.

Della Pergola, S., «Sephardic and Oriental Jews in Israel and Countries: Migration, Social Change, and Identification» επιμ. P. Y. Medding, *Sephardic Jewry and Mizrahi Jews* 22 (2008), 3-42.

Della Pergola, S., *World Jewish Population 2014*, Νέα Υόρκη 2015.

Desyllas, C., «Microcredit culture and money trade in Corfu island (17th-19th cent.)», επιμ. L. Pinzarrone, *Mediterranea ricerche storiche* 24 (2012), 143-162 .

Egger, V. O., *A History of the Muslim World Since 1260: The Making of a Global Community*, Άμπιγκτον 2008.

Eichler, Y., «The Belz Bar Mitzvah: Forging another link in the chain», *Hamodia* 6/3/2008, 17-18.

Febvre, L., «Ports, fleuves, mers», *Annales d'histoire sociale (1939-1941)*, 2 No. 1 (1940), 66-70.

Ferrighi, A., «Napoleone: L'apertura dei cancelli e l'assimilazione (La casa dei Vivi)», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 382-435.

Finkelstein, I., *The Last Labayu: King Saul and the Expansion of the First North Israelite Territorial Entity*», επιμ. Y. Amit, et al, *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context*, Γουινόνα Λέικ 2006, 171-187.

Foa, A., *Ebrei in Europa: Dalla Peste Nera all'emancipazione XIV-XIX secolo*, Μπάρι 2004.

Foxman, A., *Jews and Money: The Story of a Stereotype*, Νέα Υόρκη 2010.

Frasca, F., *Il potere marittimo in età moderna. Da Lepanto a Trafalgar*, Λονδίνο 2008.

Gerber, J. S., *Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience*, Νέα Υόρκη 1992.

Ghiretti, M., *Storia dell'antigiudaismo e dell'antisemitismo*, Μιλάνο 2007.

Goldberg, S., «Accounts and Counts of Jewish Time», *Bulletin du Centre de Recherché Français à Jérusalem* 7 (2000), 92-108.

Goldberg, E. L., *Jews and Magic in Medici Florence: The Secret World of Benedetto Blanis*, Τορόντο 2011.

Goldish, M., *Jewish Questions: Responsa on Sephardic Life in the Early Modern Period*, Νιου Τζέρσεϊ 2008.

Gottardi, M., «L'impossibilità di essere se stessi. Gli Ebrei veneziani nel primo ottocento», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 436-441.

Guidarelli, G., «La Venezia cosmopolita», «Le sinagoghe», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 95-97, 229-235.

Graetz, H., *History of the Jews*, τ. 1, Λονδίνο 2013 (α' εκδ. 1891).

Hindley, G., *The Crusades: Islam and Christianity in the Struggle for World Supremacy*, Λονδίνο 2004.

Jacoby, D., «Inquisition and Converts in Candia and Negroponte in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *Sefunot* 8 (1964), 301-317.

(https://www.jstor.org/stable/23414430?seq=1#page_scan_tab_contents, τελευταία επίσκεψη, 9/9/16.)

Jacoby, D., «Un agent juif au service de Venise, David Mavrogonato de Candie», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 68-96.

Jacoby, D., «Quelques aspects de la Vie juive en Crete dans le premiere moitie du XVe siecle», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, τ. 2, Αθήνα 1974, 108-117.

Jacoby, D., «Venice and Venetian Jews in the Eastern Mediterranean», επιμ. G. Cozzi, *Gli Ebrei e Venezia: secoli XIV-XVIII*, Μιλάνο 1987, 29-58.

Jacoby, D., «Les juifs de Byzance: une communauté marginalisée», επιμ. Χρ. Μαλτέζου, *Πρακτικά Ημερίδας «Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1993, 103-154.

Jacoby, D., «Jews and Christians in Venetian Crete: Segregation, Interaction, and Conflict», επιμ. U. Israel, R. Jütte, R. Mueller, *Interstizi, Culture ebraico-cristiane a Venezia nei suoi domini dal Medioevo all'Età Moderna*, Ρώμη 2010, 243-279.

Karesh, S., Hurvitz, M., *Encyclopaedia of Judaism*, Νέα Υόρκη 2006.

Katz, D., «L'urbanistica del Ghetto», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 216-219.

Kohen, E., *History of the Turkish Jews and Sephardim: Memories of a Past Golden Age*, Λάνχαμ 2007.

Kolyva, M., «La penetrazione della Repubblica Veneta nella contea palatine degli Orsini e nel ducato dei di Tocco nelle isole Ionie», *Ιταλοελληνικά. Rivista di cultura greco-moderna* 1 (1988), 75-86.

Kolyva, M., «The Jews of Zante», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 199-214.

Koren, N., *Jewish Physicians. A biographical Index*, Ιερουσαλήμ 1973.

Kosmatou, E., *La population des îles Ioniennes XVIIIeme à XIXeme siècle*. Παρίσι 2000.

Lauer, R., «Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the Fifteenth Century», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 129-140.

Lewis, B., «The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952), 550-563.

Lewis, B., *The Jews of Islam*, Πρίνστον 1984.

Lim, R., «Late Antiquity», επιμ. E. Bispham, T. Harrison, B. Sparkes, *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*, Εδιμβούργο 2010, 114-120.

Maltezos, Cr., «From Crete to Jerusalem: The Will of a Cretan Jew (1626)», *Mediterranean Historical Review* 10/1-2 (1995), 189-201.

Marmora, A., *Della Historia Di Corfu*, Βενετία 1672.

Martin, J., Romano, D., «Reconsidered Venice», επιμ. J. Martin, D. Romano, *Reconsidered Venice, The History and Civilization of an Italian City-State 1297-1797*, Βαλτιμόρη 2000, 1-38.

Massaro, M., «Napoleone, L'apertura dei cancelli e l'assimilazione», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 382-435.

McClellan, M., «Abraham and the Chronology of Ancient Mesopotamia», *Answers Research Journal* 5 (2012), 141-150.

Millar, F., «The Jews of the Graeco-Roman Diaspora, between paganism and Christianity, AD 312-438», επιμ. J. Lieu, J. North, T. Rajak, *The Jews Among Pagans and Christians in the Roman Empire*, Οξφόρδη 1992, 97-123.

Nanetti, A., «The Jews in Modon and Coron during the second half of the fifteenth century», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 215-225.

Nefes, T. S., Scrutinizing impacts of conspiracy theories on readers' political views: a rational choice perspective on anti-semitic rhetoric in Turkey, *The British Journal of Sociology* 66/ 3 (2015), 557-575.

Nirenberg, D., «The Rhineland Massacres of Jews in the First Crusade, Memories Medieval and Modern», επιμ. G. Althoff, J. Friend, P. Geary, *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, Κέιμπριτζ 2002, 279-310.

Noiret, H., *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne en Crète de 1380 à 1485. Tires des archives de Venise*, Παρίσι 1892.

Oesterley, W. O. E., Box, G. H., *A Short Survey of the Literature of Rabbinical and Medieval Judaism*, Νέα Υόρκη 1920.

Pagratis, G., «Jews in Corfu's economy», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 189-198.

Paladini, F. M. (επιμ.), C. A. Widmann, *Provveditore General da Mar, Dispacci da Corfù 1794-1797*, τ. 2, Βενετία 1997.

Papadia-Lala, A., «The Jews in early modern Venetian Crete: communities and identities», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 141-150.

Patai, R., *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Ντιτρόιτ 1996.

Perez, J., *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*, Ουρμπάνα 2007.

Pullan, B., *Rich and Poor in Renaissance Venice: the Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Οξφόρδη 1971.

Pullan, B., *Gli Ebrei d'Europa e l'inquisizione a Venezia, dal 1550 al 1670*, Ρώμη 1985.

Ravid, B., «The Religious, Economic and Social Background and Context of the Establishment of the Ghetti of Venice», επιμ. G. Cozzi, *Gli Ebrei e Venezia*, Μιλάνο 1987, 211-259.

Ravid, B., «I mercanti Ebrei di Venezia, l'impero Ottomano e la Diaspora dalla peninsula Iberica», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 130-133.

Romano, R., *Europa e altri saggi di storia*, Ρώμη 1996.

Runesson, A., Binden, D., Olsson, B., *The ancient synagogue from its origins to 200 c. e.: A source book*, Λέιντεν-Βοστώνη 2008.

Sathas, C. N., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge* [Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας], τ. 5, Παρίσι 1883.

Sathas, C. N., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge* [Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας], τ. 6, Παρίσι 1884.

Schäfer, P., *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, Νέα Υόρκη 2003.

Shasha, D., *Understanding the Sephardi-Ashkenazi Split*,
http://www.huffingtonpost.com/david-shasha/understanding-the-sephard_b_541033.html?ir=Australia, τελευταία επίσκεψη, 20/10/2016.

Schwartz, S., «Beginnings», επιμ. N. de Lange, *The Illustrated History of the Jewish People*, Λονδίνο 1997, 3-59.

Scuro, R., «Banchi Ebraici a Mestre e nella Terraferma Veneta alla fine del Medioevo», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 90-93.

Shmuelevitz, A., *The Jews of the Ottoman Empire in the late fifteenth and the sixteenth centuries: Administrative, economic, legal, and social relations as reflected in the response*, Λέιντεν 1984.

Singer, I., Adler, C., Funk and Wagnalls, *The Jewish Encyclopedia: a descriptive record of the history, religion, literature, and customs of the Jewish people from the earliest times to the present day*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1912.

Skolnik, F. (επιμ.), *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, v. 11, ja-kas, Ντιτρόιτ 2007.

Snyder, S.C. *Acculturation and Particularism in the Modern City: Synagogue Building and Jewish Identity in Northern Europe*, Μίσιγκαν 2008.

Snyder, T., *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, Λονδίνο 2010.

Starr, J., *The Jews of the Byzantine Empire 641-1204*, Αθήνα 1939.

Starr, J., «Jewish life in Crete under the rule of Venice», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 12 (1942), 59-114.

Starr, J., *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Παρίσι 1949.

Sugar, P., *Η Νοτιανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α', Αθήνα 1994.

Talmage, F., «Trauma at Tortosa: The Testimony of Abraham Rimoch», *Mediaeval Studies* 47 (1985), 379-415.

Thiriet, F., *La Romanie Vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959.

Toaff, A., *Pasque di sangue: Ebrei d'Europa e omicidi rituali*, Μπολόνια 2007.

Voghera, G. L., «L'emanipazione degli Ebrei in Veneto», *Venezia, Gli Ebrei*, ό. π., 442-447.

Zeldes, N., «Jewish settlement in Corfu in the aftermath of the expulsions from Spain and southern Italy», *Mediterranean Historical Review* 27, ό. π., 175-188.

Διαδικτυακοί τόποι

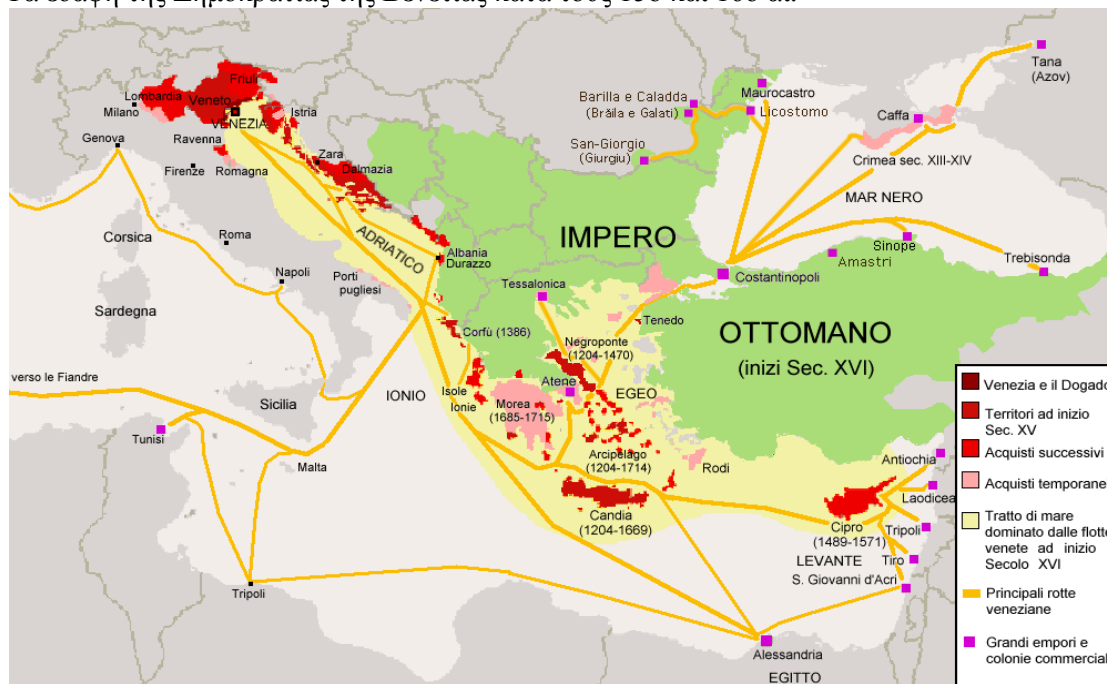
- ο Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, <https://www.kis.gr/>, τελευταία επίσκεψη 10/7/2016.
- ο Israeli Ministry of Foreign Affairs, The Flag and the Emblem, [http://www.mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/israelat50/pages/the flag and the emblem.aspx](http://www.mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/israelat50/pages/the%20flag%20and%20the%20emblem.aspx), τελευταία επίσκεψη 20/7/2016.
- ο Comunità Ebraica di Venezia, <http://www.jvenice.org/it/la-comunita-oggi-verso-il-futuro>, τελευταία επίσκεψη 2/8/2016.
- ο Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, <http://www.jct.gr/history.php>, τελευταία επίσκεψη 8/8/2016.
- ο Jewish Encyclopedia.com, «Corfu», <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4656>, τελευταία επίσκεψη 4/9/2016.
- ο Εφημερίδα των συντακτών 23/10/2015, <http://www.efsyn.gr/arthro/vevilosan-evraiko-nekrotafeio-sti-nikaia>, τελευταία επίσκεψη 20/08/2016.
- ο ΕΛΙΑ, βιογραφικά σημειώματα, <http://www.elia.org.gr/pages.fds?pagecode=08.04.29&langid=1&pageid=270>, τελευταία επίσκεψη, 18/11/2016.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΗΓΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

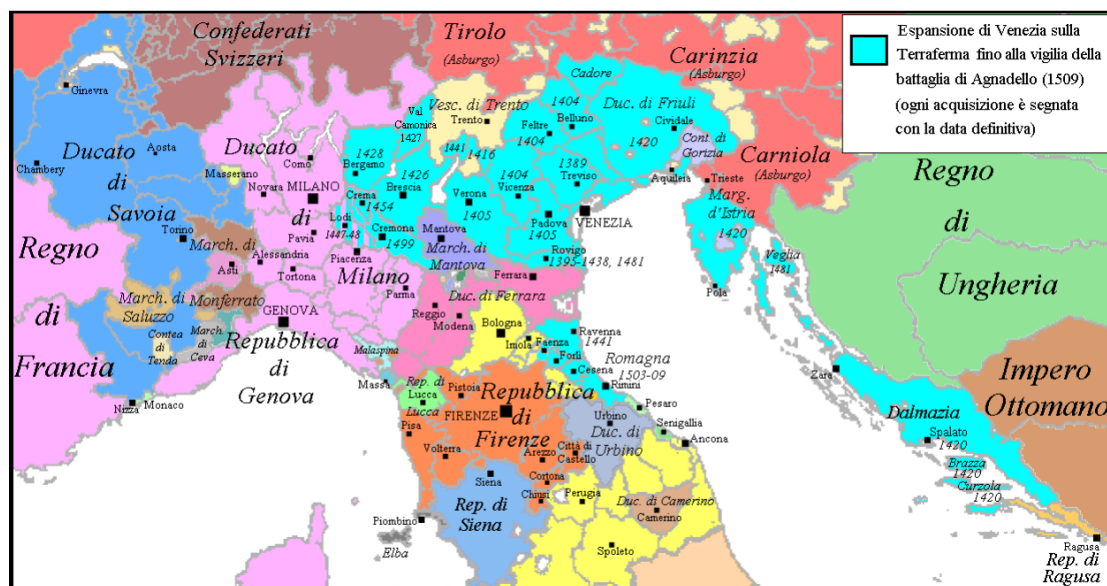
1. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ (STATO DA MAR)

Τα εδάφη της Δημοκρατίας της Βενετίας κατά τους 15ο και 16ο αι.

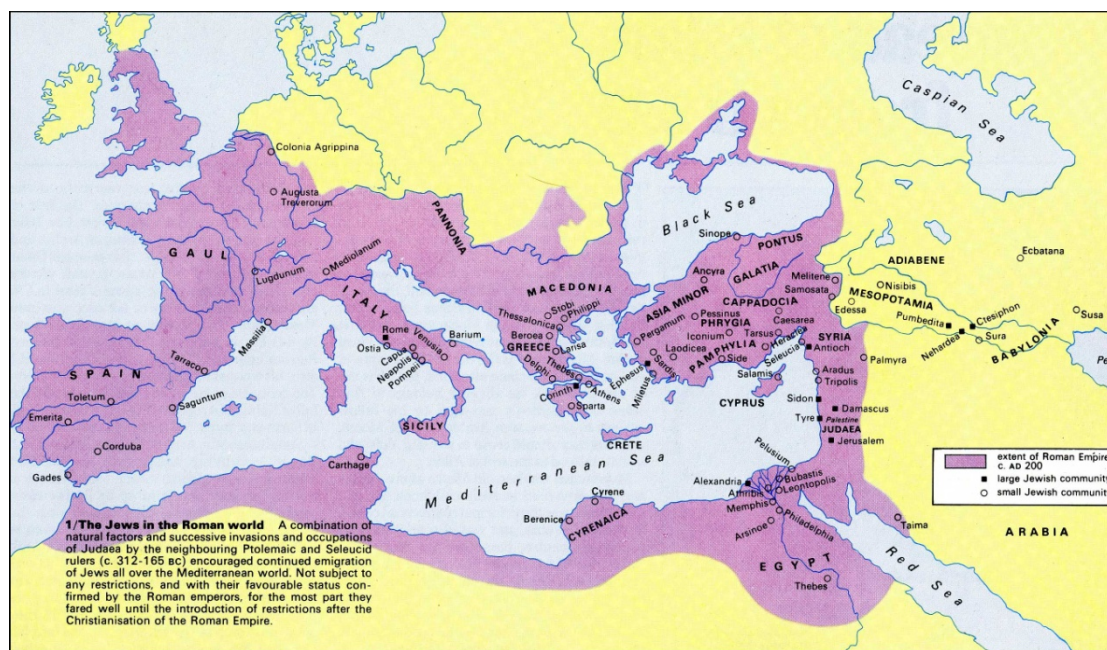
G. Benvenuti, *Le Repubbliche Marinare. Amalfi, Pisa, Genova, Venezia*, Ρώμη 1989, 125.

2. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ, TERRAFERMA

Πηγή: <http://it.wikipedia.org/wiki/Utente:-kayac->, τελευταία επίσκεψη, 8/8/2016.

3. Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Πηγή: <http://factsanddetails.com/world/cat55/sub351/item1382.html>

4. Ο ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΣ ΣΗΜΕΡΑ

Στις μέρες μας, το μεγαλύτερο εβραϊκό θρησκευτικό κίνημα στον Ιουδαϊσμό, αποτελεί ο Ορθόδοξος Ιουδαϊσμός⁷⁰⁷ (Haredi, Hasidic Judaism και Modern Orthodox Judaism⁷⁰⁸), ακολουθεί ο Συντηρητικός⁷⁰⁹ Ιουδαϊσμός (Conservative or Masorti Judaism) και τέλος ο Μεταρρυθμισμένος⁷¹⁰ Ιουδαϊσμός (Reform Judaism). Άλλα μικρότερα κινήματα του Ιουδαϊσμού είναι: ο Ιουδαϊσμός της Ανασυγκρότησης⁷¹¹ (Reconstructionist Judaism), ο

⁷⁰⁷ Ο Ορθόδοξος Ιουδαϊσμός είναι ένα από τα σημαντικότερα κινήματα του Ιουδαϊσμού και το πολυπληθέστερο, που πιστεύει ότι ο εβραϊκός νόμος έρχεται από τον ίδιο τον Θεό και δεν μπορεί να αλλάξει, εμμένοντας στην ερμηνεία και στην εφαρμογή των νόμων (Halakha) και στην ηθική της Τορά, όπως νομοθετήθηκαν στο Ταλμούδ. Ο Haredi Ιουδαϊσμός αποτελεί ένα ευρύ φάσμα ομάδων εντός Ορθόδοξου Ιουδαϊσμού. Όλες αυτές οι ομάδες χαρακτηρίζονται από την απόρριψη της σύγχρονης κοσμικής κουλτούρας. Ο Hasidic Ιουδαϊσμός είναι το βασικότερο παρακλάδι του Haredi Ιουδαϊσμού, ενώ οι Hasidic Εβραίοι πρεσβεύουν τον θρησκευτικό συντηρητισμό και επιδιώκουν την κοινωνική απομόνωση, Karesh, «Orthodox Judaism», ό. π., 368-370.

⁷⁰⁸ Ο σύγχρονος Ορθόδοξος Ιουδαϊσμός είναι ένα κίνημα που προσπαθεί να συγκεράσει τις εβραϊκές αξίες και την τήρηση του εβραϊκού νόμου με τον σύγχρονο κόσμο, W. Helmreich, R. Shinnar: Modern Orthodoxy in America: Possibilities for a Movement under Siege, *Jerusalem Letter, Viewpoints* 383 (1988), 1-7.

⁷⁰⁹ Ο Συντηρητικός Ιουδαϊσμός είναι το δεύτερο, πληθυσμιακά, κίνημα του Ιουδαϊσμού που αποδέχεται τον δεσμευτικό χαρακτήρα του εβραϊκού νόμου. Οι πιστοί του πιστεύουν ότι ο δεσμευτικός αυτός χαρακτήρας μπορεί να αλλάξει, Karesh, «Conservative Judaism», ό. π., 68-69.

⁷¹⁰ Οι αναθεωρητές Εβραίοι, το τρίτο κίνημα του Ιουδαϊσμού, πιστεύουν ότι ο Εβραϊκός νόμος εμπνεύστηκε από τον Θεό, όμως μπορεί κανείς να επιλέξει τι θα ακολουθήσει από αυτόν τον νόμο, Karesh, «Reform Judaism», ό. π., 419-421.

⁷¹¹ Σε αυτό το παρακλάδι του Ιουδαϊσμού, η Halakha, το συλλογικό όργανο των εβραϊκών νόμων, δε θεωρείται δεσμευτική, αλλά αντιμετωπίζεται ως πολύτιμη πολιτιστική κληρονομιά που γίνεται δεκτή, Karesh, «Reconstructionist Judaism», ό. π., 416-418.

Καραϊτικός Ιουδαϊσμός⁷¹² (Karaitic Judaism), η Εβραϊκή Ανανέωση⁷¹³ (Jewish Renewal) και ο Ανθρωπιστικός Ιουδαϊσμός⁷¹⁴ (Humanistic Judaism). Σημαντικές διαφορές μεταξύ αυτών των ομάδων είναι οι προσεγγίσεις τους και οι ερμηνείες τους στον εβραϊκό νόμο, καθώς και η σημασία του κράτους του Ισραήλ.

5. ΤΕΤΡΑΓΡΑΜΜΑΤΟ, ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Το Τετραγράμματο, όπως συνήθως λέγεται, είναι η λέξη με την οποία είναι γραμμένο το προσωπικό όνομα του Θεού στο εβραϊκό κείμενο της Αγίας Γραφής. Η αυθεντική προφορά του ΓΧΒΧ καθορίζεται ως Γιαχβέ, βάσει της πρώιμης ελληνικής μεταγραφής και αποδίδεται στα ελληνικά ως Ιεχωβά ή Γιαχβέ, D. Sperling, *Encycloopia of religion*, τ. 7, Νέα Υόρκη, 2005, 3.538. Τα επτά ονόματα του Θεού, που αναφέρονται στην Τανάκ, απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή από τον γραφέα που τα γράφει: *YHWH, ADONAI, EHYEH-ASHER-EHYEH, ADONAI TZEVAOT, EL, ELOHIM* και *EL SHADDAI*, Karesh, «Tetragrammaton», ό. π., 179.

6. ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΙΟΥΔΑΪΣΜΟΥ

Μενορά, (Menorah)⁷¹⁵, *Σέφερ Τορά* (Sefer Torah)⁷¹⁶, *Κιπά* (Kippah)⁷¹⁷, *Τεφιλίν* (Tefillin)⁷¹⁸, *Ταλίτ* (Tallit)⁷¹⁹, *Τζιτζίτ* (Tzitzit)⁷²⁰, *Μεζουζά* (Mezuzah)⁷²¹, *Σοφάρ*

⁷¹²Οι Καραΐτες υποστηρίζουν ότι όλες οι θείες εντολές που δόθηκαν στον Μωσλή από τον Θεό καταγράφηκαν στη γραπτή Τορά, χωρίς επιπλέον συμπληρωματική προφορική παράδοση. Ως εκ τούτου, δεν αποδέχονται ως δεσμευτικές τις γραπτές συλλογές της προφορικής παράδοσης, Μιδράς και Ταλούδ, Karesh, «Karaites», ό. π., 267. Για τους Καραΐτες βλ. M. Polliack (επιμ.) *Karaite Judaism: Introduction to Karaite Studies*, Λέιντεν 2004.

⁷¹³ Η Εβραϊκή Ανανέωση είναι μια πρόσφατη κίνηση (1960-1970) που προσπαθεί να αναζωογονήσει τον σύγχρονο Ιουδαϊσμό. Ειδικότερα, επιδιώκει να επαναφέρει την αρχαία ιουδαϊκή παράδοση του μυστικισμού και του διαλογισμού, την ισότητα των φύλων και την εκστατική προσευχή στη συναγωγή, Karesh, «Jewish Renewal», ό. π., 253-254.

⁷¹⁴ Τέλος, ο Ανθρωπιστικός Ιουδαϊσμός είναι ένα επίσης σύγχρονο εβραϊκό κίνημα (1963) που προσφέρει *μη θείστικη* εναλλακτική λύση στη σύγχρονη εβραϊκή ζωή. Ορίζει τον Ιουδαϊσμό ως την πολιτιστική και ιστορική εμπειρία του Εβραϊκού λαού, ό. π., «Humanistic Judaism», ό. π. 221.

⁷¹⁵ Για την ιστορία της Μενορά, βλ. R. Hachlili, *The Menorah, the Ancient Seven-armed Candelabrum. Origin, form and Significance, Supplements to the Journal of the Study of Judaism*, τ. 68, Λέιντεν 2000.

⁷¹⁶ Για τη Sefer Torah (Βιβλίο της Τορά ή Τορά κύλισης, χειρόγραφο αντίγραφο της Τορά), βλ. S. Rubenstein, *The Sefer Torah: An Illustrated Analysis of the History, Preparation and use of the Sefer Torah*, Νέα Υόρκη 1976.

(Shofar)⁷²², τα τέσσερα είδη, Κίτρο (Etrog), κλαδί Φοινικιάς (Lulav), κλαδί Μυρτιάς (Hadass) και κλαδί Ιτιάς (Arava)⁷²³, το αστέρι του Δαβίδ⁷²⁴.

7. Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΑΣΚΕΝΑΖΙΜ

⁷¹⁷ *Κιπά*: Το ειδικό καπέλο που φοριέται κυρίως από άντρες (το κεφάλι πρέπει να είναι καλυμμένο διαρκώς), Karesh, «Kirrah», ό. π., 273.

⁷¹⁸ *Τεφιλίν*: ένα μικρό μαύρο δερμάτινο κουτί που περιέχει κυλίνδρους περγαμινής με στίχους από την Τορά. Φοριέται μόνο από άνδρες στο κεφάλι, κατά τη διάρκεια καθημερινής πρωινής προσευχής, «Tefillin», ό. π., 513.

⁷¹⁹ *Ταλίτ*: το ειδικό ένδυμα των ανδρών για την προσευχή, «Tallit» ό. π., 510.

⁷²⁰ *Τζιτζίτ*: ένα σκονί με ειδικούς κόμπους που κρέμεται στις τέσσερις γωνίες της Ταλίτ, «Tzitzit», ό. π., 531.

⁷²¹ *Μεζουζά*: ένα κομμάτι περγαμινής με συγκεκριμένους στίχους από την Τορά: «Άκου, Ισραήλ, ο Κύριος ο Θεός μας είναι ένας⁷²¹». Σήμερα μια Μεζουζά επικολλάται στην εξώπορτα των εβραϊκών σπιτιών, «Mezuzah», ό. π., 326.

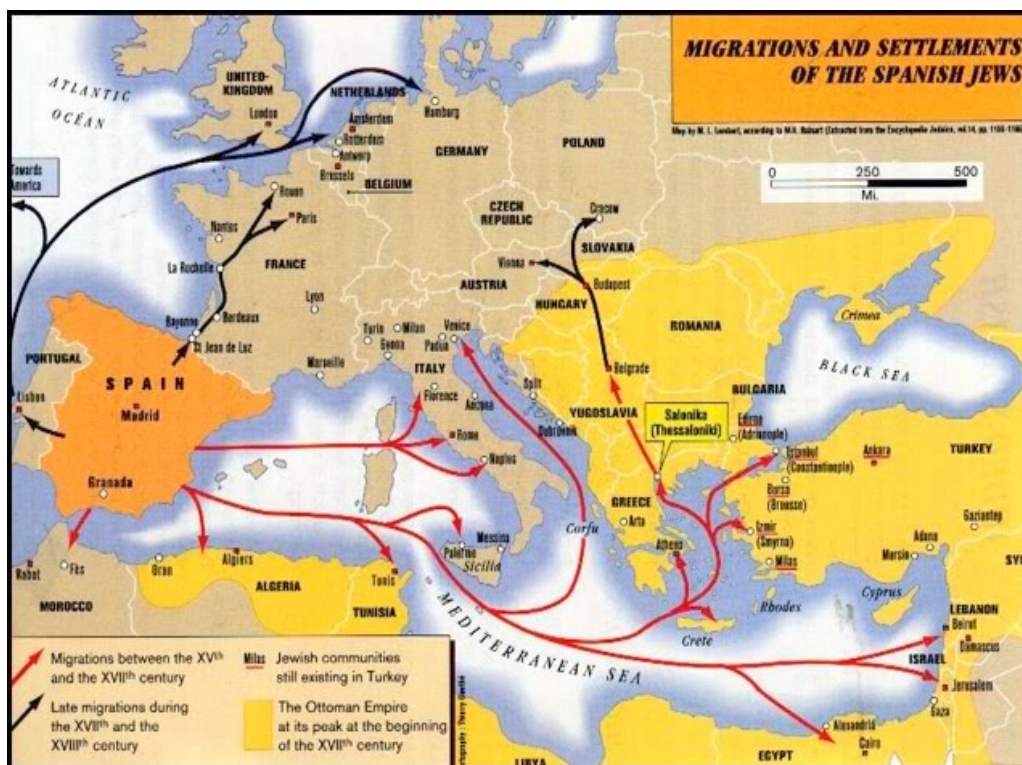
⁷²² *Σοφάρ*: είναι ένα πνευστό μουσικό όργανο από κέρατο κριαριού. Χρησιμοποιείται στη συναγωγή στην εβραϊκή πρωτοχρονιά (Ρος Ασσανά) και στο τέλος του Γιομ Κιπούρ, «Shofar», ό. π., 474-475.

⁷²³ Τα τέσσερα αυτά φυτά αναφέρονται στην Τορά και στη γιορτή της συγκομιδής, «Sukkot», ό. π., 503.

⁷²⁴ Σε αντίθεση με τη Menora, το Shofar και το Lulav, το αστέρι του Δαβίδ δεν ήταν ποτέ ένα αποκλειστικά εβραϊκό σύμβολο. Μία από τις πρώτες χρήσεις του ήταν το 16ο αι. ως μέρος ενός κολοφώνα (μικρό κείμενο που βρίσκεται στο τέλος βιβλίου και περιέχει πληροφορίες για το τύπωμά του). Οι Εβραίοι χρειάζονταν ένα παγκόσμιο σύμβολο για τη θρησκεία και δε μετέφερε κανένα εβραϊκό μήνυμα. Το αστέρι του Δαβίδ έγινε σύμβολο με ευρεία κυκλοφορία μεταξύ των εβραϊκών κοινοτήτων, χωρίς να παραπέμπει σαφώς σε κάποια από αυτές. Σήμερα κοσμεί τη σημαία του κράτους του Ισραήλ και αποτελεί το έμβλημα του Εβραϊσμού στο σύνολό του, Israeli Ministry of Foreign Affairs, *The Flag and the Emblem*, http://www.mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/israelat50/pages/the_flag_and_the_emblem.aspx, τελευταία επίσκεψη 20/7/2016.

Πηγή: <https://rudhro.wordpress.com/category/virginal-commentary/page/6/>,
τελευταία επίσκεψη, 8/8/2016.

8. Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΣΕΦΑΡΑΙΤΩΝ

Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ec/Sepharadic_Migrations.jpg
τελευταία επίσκεψη, 8/8/2016.

9. ΑΛΛΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

- *Ρωμανιώτες*, οι ελληνόφωνοι Εβραίοι του Ανατολικής Μεσογείου, οι οποίοι μιλούσαν τα *ρωμανιώτικα* ή *γεβανικά* (Yānān: Ιωνία), μία διάλεκτο που προερχόταν από τα ελληνικά με εβραϊκές επιδράσεις, η οποία σήμερα είναι σχεδόν εξαφανισμένη. Για τη γλώσσα των Ρωμανιωτών, βλ., Ε. Βλάχου, Γ. Κοτζόγλου, Χ. Παπαδοπούλου, *Πριν σβήσει η φλόγα. Καταγραφή της γεβανικής διαλέκτου*, Ρόδος 2014. Η ιστορία τους θα αναλυθεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο.
- *Ιταλκίτες* Εβραίοι, Italkim: Οι Εβραίοι που ζούσαν στον χώρο από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Για τους Εβραίους της Ιταλίας, βλ. A. Sacerdoti, *The Guide to Jewish Italy*, Νέα Υόρκη 2004.

10. ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΕΚΤΟΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

- *Μιζραχίτες* Εβραίοι, Mizrahi, Bene Ha-Mizrah (Γιοι της Ανατολής): Οι περίπου 1.500.000 Εβραίοι της διασποράς έζησαν για αρκετούς αιώνες στη Βόρεια Αφρική και τη

Μέση Ανατολή. Οι πρόγονοί τους δεν προήλθαν από τη Γερμανία ή την Ισπανία, αλλά από μουσουλμανικές χώρες. Μιλούν αραβικά (Μαρόκο, Αλγερία, Τυνησία, Λιβύη, Αίγυπτο, Υεμένη, Ιορδανία, Λίβανο, Ιράκ, Συρία) και περσικά (Ιράν, Αφγανιστάν και Ουζμπεκιστάν). Μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ το 1948, μεγάλα τμήματα των εβραϊκών κοινοτήτων Μιζράχι μετανάστευσαν στο Ισραήλ.

11. ΑΛΛΕΣ ΜΙΚΡΟΤΕΡΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΑΝΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

- ο Εβραίοι από τη *Γεωργία* (Γκρουζίτες) και Ορεινοί Εβραίοι *Juhuro, Junuro* (Τζουχουρίτες) από τον Καύκασο, οι οποίοι είναι απόγονοι των Περσών Εβραίων του Ιράν.
- ο *Bukharan* Εβραίοι (Μπουχαρίτες) στο Ουζμπεκιστάν.
- ο Ινδοί Εβραίοι, όπως οι *Bene Israel* (γιοι του Ισραήλ) *Bnei Menashe* (γιοι του Μανασσή), *Bene Ephraim* (γιοι του Εφραΐμ), *Cochin Jews* (Κοχινίτες) ή *Malabar* Εβραίοι, *Paradesi* Εβραίοι (κλάδος των *Cochin*)
- ο *Teimanim* (Θείμανίτες) από την Υεμένη.
- ο *Beta Israel* (Οίκος του Ισραήλ) είναι οι Αιθίοπες Εβραίοι. Το ιερότερο βιβλίο τους είναι η «Orit» (από την αραμαϊκή *Oraita-Τορά*), η οποία αποτελείται από τα πέντε βιβλία του Μωυσή και τα βιβλία *Ιησούς του Ναυή, Κριταί και Ρουθ*. Για τους Αιθίοπες Εβραίους το υπόλοιπο της Βίβλου έχει δευτερεύουσα σημασία.
- ο Τούρκοι Εβραίοι (*Djudios Turkos*).
- ο *Kaifeng* Εβραίοι (Καϊφένγκ) από την Κίνα.

U. Schmelz, U. Oscar, S. Della Pergola, F. Skolnik, «Demography», επιμ. M. Berenbaum, F. Skolnik, *Encyclopaedia Judaica 5, Ντιτρόιτ 2007, 571.*

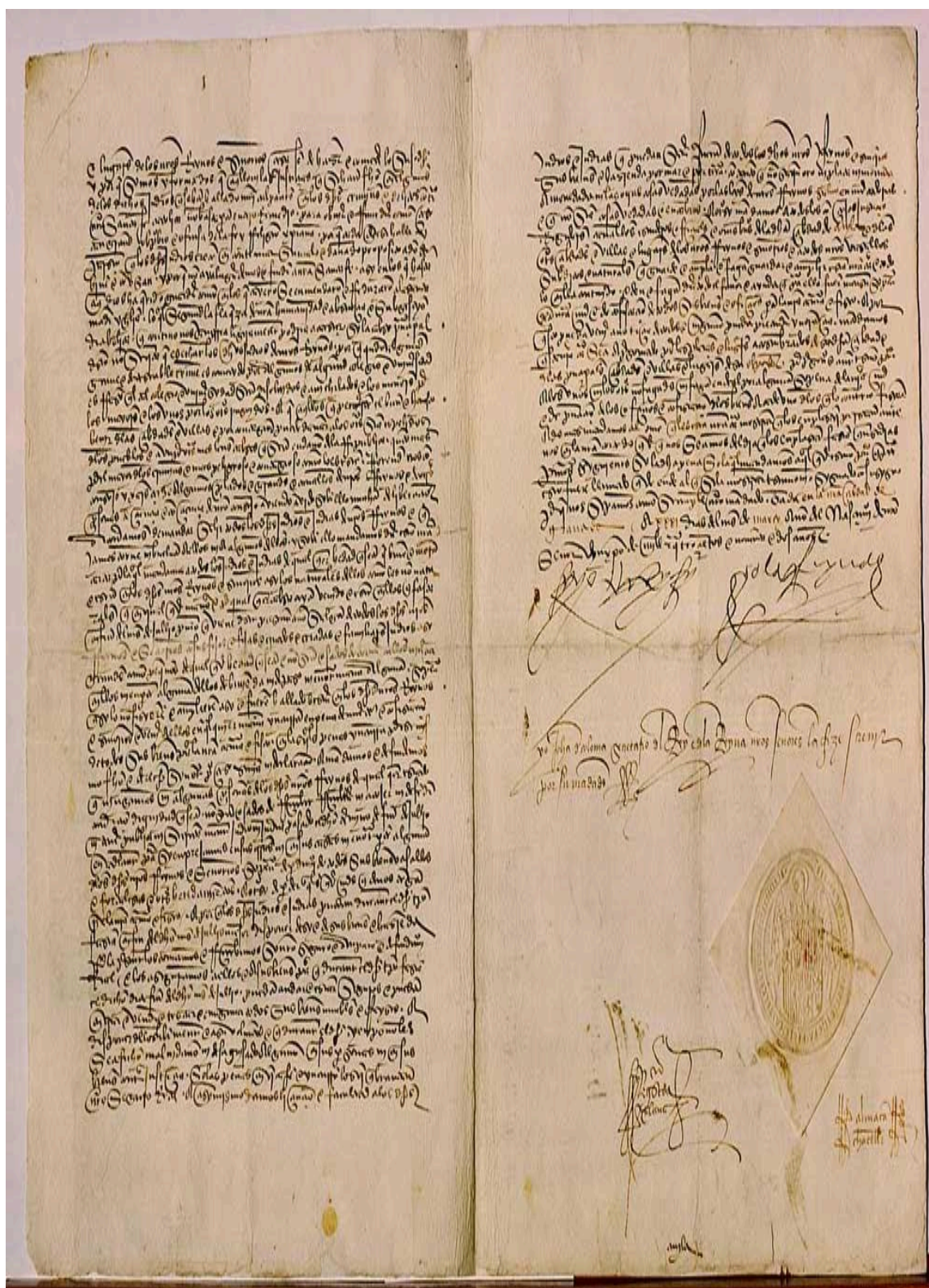
12. ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΑΣΚΕΝΑΖΙΜ ΚΑΙ ΣΕΦΑΡΑΙΜ

Ασκεναζίμ: Αλβέρτος Αϊνστάιν (φυσικός), Σίγκμουντ Φρόυντ (ψυχίατρος), Κάρλ Λαντστάινερ (γιατρός), Τζόνας Σολκ (γιατρός), Νόαμ Τσόμσκι (φιλόσοφος), Καρλ Μαρξ (φιλόσοφος), Λέων Τρότσκι (επαναστάτης και θεωρητικός του μαρξισμού), Νταβίντ Μπεν-Γκουριόν (πολιτικός), Γκόλντα Μέιερ (πολιτικός), Έρικ Χομπσμπάουμ (ιστορικός), Χάνα Αρεντ (πολιτική επιστήμονας), Γκούσταβ Μάλερ (συνθέτης/διευθυντής ορχήστρας), Λέοναρντ Μπερνστάιν (αρχιμουσικός), Φραντς Κάφκα (λογοτέχνης), Πάουλ Τσέλαν (ποιητής), Γερτρούδη Στάιν (ποιήτρια), Μαρκ Ρόθκο (ζωγράφος), Μαρκ Σαγκάλ (ζωγράφος), Σόλομων Γκουγκενχάιμ (συλλέκτης έργων τέχνης), Λίβαϊ Στρως (επιχειρηματίας), Έλενα Ρουμπινστάιν (επιχειρηματίας), Μπάρμπαρα Στρέιζαντ (τραγουδίστρια και ηθοποιός), Γούντι Άλλεν (σκηνοθέτης) και άλλοι πολλοί.

Σεφαραδίμ: Μαϊμωνίδης ή Ραμπάμ (φιλόσοφος) Isaac Abravanel (πολιτικός), Μπαρούχ Σπινόζα (φιλόσοφος), Ρενέ Κασέν (νομικός), Καμίλ Πιζαρό (ζωγράφος), Ρίτα Λέβι-Μονταλτσίνι (νευρολόγος), Ζακ Ντεριντά (φιλόσοφος), Ντέιβιντ Ρικάρντο (οικονομολόγος), Σαλβατόρ Λούρια (микροβιολόγος), Πατρίκ Μοδιάνο (λογοτέχνης), Ισαάκ Καράσο (επιχειρηματίας), Μόζες Αλλατίνι (βιομήχανος), Βιντάλ Σασσούν (επιχειρηματίας), Γιασμίν Λεβί (τραγουδίστρια Λαντίνο) και άλλοι πολλοί.

13. ΤΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΑΛΑΜΠΡΑ

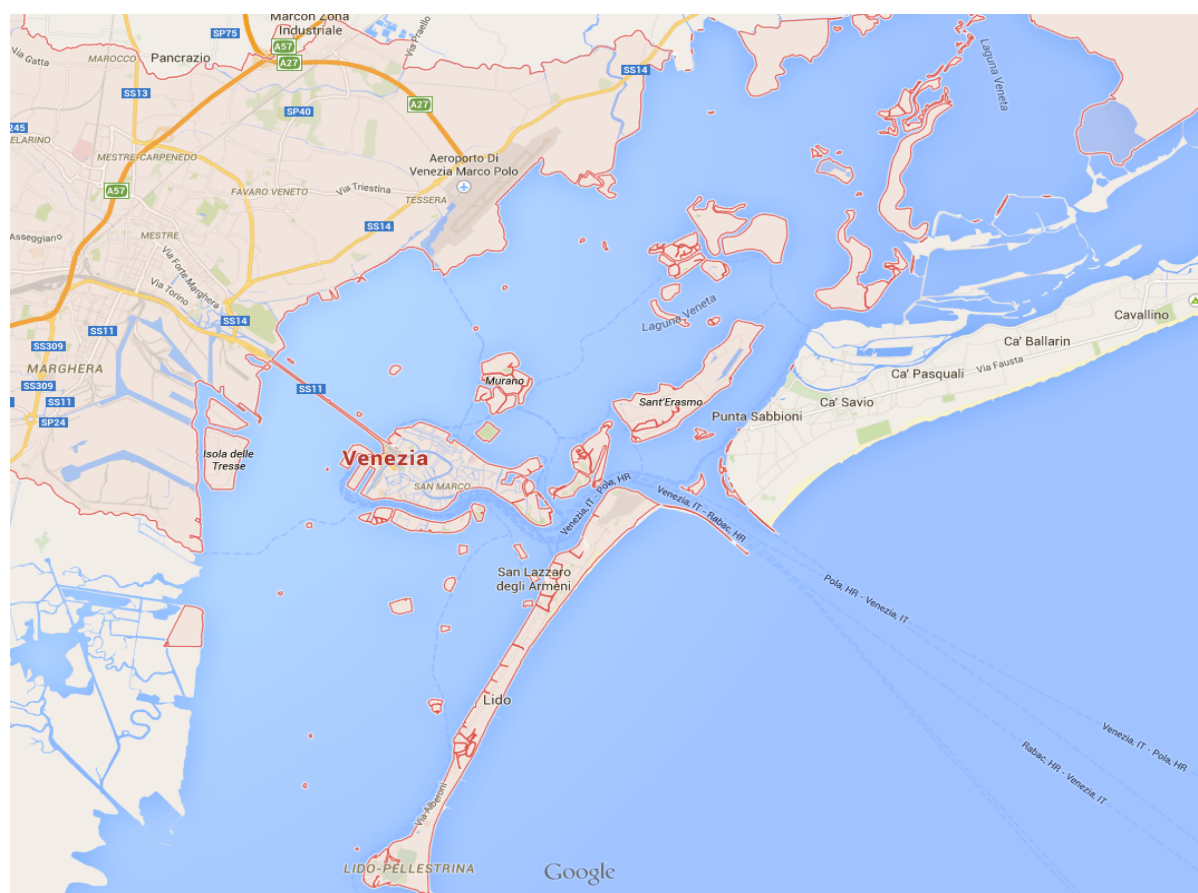
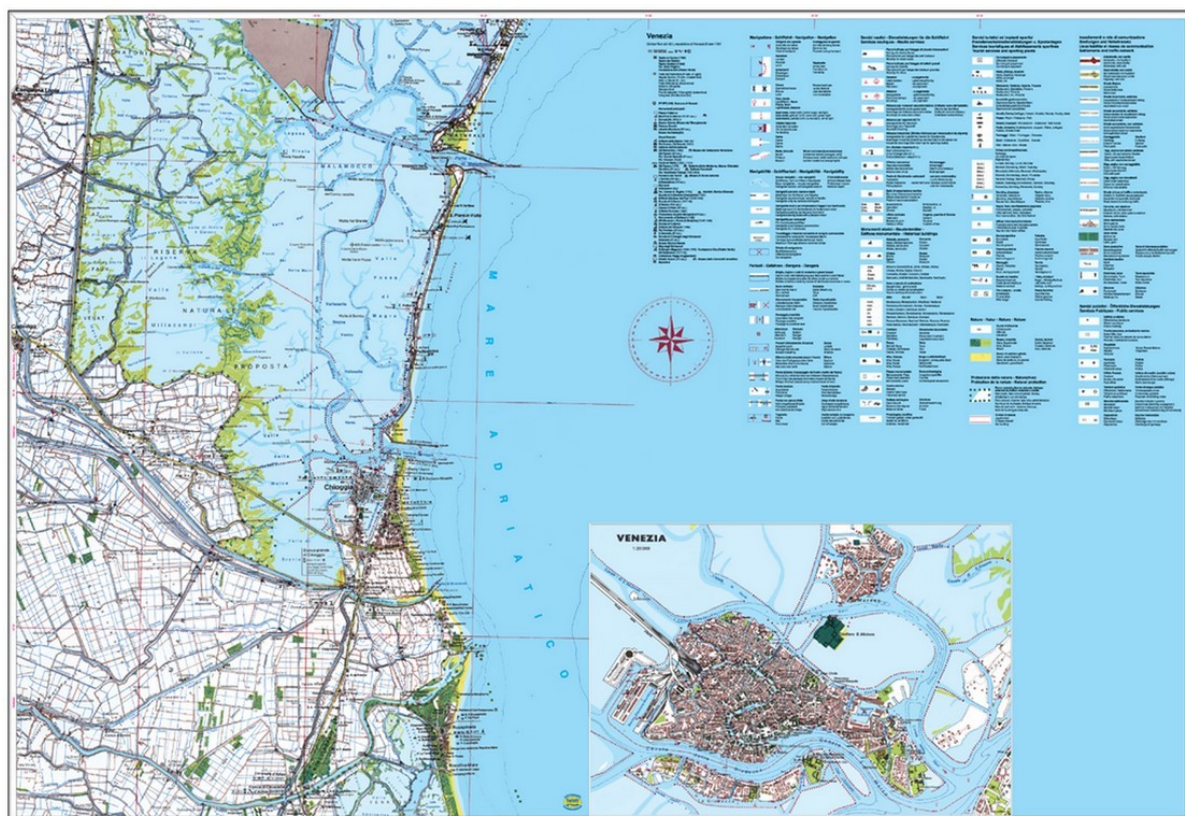

Με το Διάταγμα της Αλάμπρα, περίπου 200.000 Εβραίοι εκδιώχθηκαν από την Ισπανία (1492).

http://2.bp.blogspot.com/-ByweLSnT91o/UV1kggJ3_wI/AAAAAABR80/B-esTmvpz4A/s1600/Alhambra.jpg

14. ΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΛΙΜΝΟΘΑΛΑΣΣΑΣ

- Τα μεγαλύτερα νησιά

<u>Νησί</u>	<u>Έκταση σε εκτάρια</u>
Casse di colmata	1154,52
Venezia	516,53
Sant'Erasmo	325,73
Murano	117,16
Vignole	69,20
Chioggia	66,53
Giudecca	58,90
Mazzorbo	51,79
Torcello	44,17
La Certosa	24,20
Burano	21,08

- Τα νησιά που «κλείνουν» τη λιμνοθάλασσα

Lido di Venezia	400
Pellestrina	200
Sottomarina	1000

- Μικρά νησιά βόρεια της λιμνοθάλασσας

San Michele	15,95
Santa Cristina	13,62
Lazzaretto Nuovo	8,72
Isola dei Laghi	8,50
La Cura	8,13
La Salina	5,34
San Francesco del Deserto	3,68
Sant'Ariano	2,57
San Giacomo in Paludo	1,25
San Secondo	1,21
Motta di San Lorenzo	0,61
Madonna del Monte	0,54
Motta dei Cunici	0,53
Crevan	0,37
Monte dell'Oro	0,13
Sant'Andrea	
Mazzorbetto	

- Μικρά νησιά κεντρικά και νότια της λιμνοθάλασσας

Tronchetto	18,43
Sacca Fisola	18,07
Sacca Sessola	15,64
San Giorgio Maggiore	9,98
Poveglia	7,51
San Clemente	6,74
San Servolo	4,84
Santa Maria della Grazia	3,81
San Lazzaro degli Armeni	3,27
Lazzaretto Vecchio	2,58
Santo Spirito	2,38
San Giorgio in Alga	1,51
Sant'Angelo della Polvere	0,52
Spignon	0,02
Motte di Volpego	
Sacca San Biagio	

- Νησιά «οχυρά»

«Batterie»⁷²⁵:

Campalto	2,92
Buel del Lovo	0,65
Tessera	0,63
Carbonera	0,59
Campana o Podo	0,59
Ex Poveglia	0,57
rezze	0,52
Fisolo	0,48

- Νησιά εξαφανισμένα

Ammiana
Costanziaco
San Marco in Boccalama
Vigilia
La Caderna

Πηγή: https://it.wikipedia.org/wiki/Laguna_di_Venezia, τελευταία επίσκεψη, 2/3/2017.

---

⁷²⁵ Οι Batterie, οκτώ οχυρωμένα νησιά της βενετικής λιμνοθάλασσας, ήταν μέρος του συστήματος άμυνας που σχεδιάστηκε από την βενετική Δημοκρατία για την υπεράσπιση της πόλης ενάντια στις επιθέσεις τόσο από την ξηρά όσο και από τη θάλασσα.

15. Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ GHETTO ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Decreto di istituzione del Ghetto, 29 marzo 1516, ASVe Senato Terra r. 19 c. 95r-96r, ex 78r-79r,

...Tutti li zudei che de presenti se attrovano habitar in diverse contrade de questa città nostra et quelli che de cetero venisseno, fino che altro serà deliberato secondo la exigentia de' tempi .... siano tenuti et debino andar immediate ad habitare unidi in la corte de case che sono in Geto apresso San Hieronymo, loco capacissimo per sua habitacione".....i Giudei debbano tutti abitar unidi in la Corte de Case, che sono in Ghetto apresso San Girolamo, ed acciocchè non vadino tutta la notte attorno: Sia preso che dalla banda del Ghetto Vecchio dov'è un Ponteselo piccolo, e similmente all'altra banda del Ponte siano fatte due Porte, qual Porte se debbino aprir la Mattina alla Marangona , e la Sera siano serrate a ore 24 per quattro Custodi Cristiani a ciò deputati e pagati da loro Giudei a quel prezzo che parerà conveniente al Collegio Nostro...

<http://www.judaica.archivodistatovenezia.beniculturali.it>, τελευταία επίσκεψη 8/8/2016.

(...Όλοι οι Ιουδαίοι που στην παρούσα κατάσταση μένουν σε διάφορες περιοχές της πόλης μας και αυτοί που θα έρθουν, μέχρι να λυθεί το ζήτημα σύμφωνα με απαίτησή τους από καιρό, πρέπει να πάνε αμέσως να μένουν όλοι μαζί στον εσωτερικό περίβολο των σπιτιών που είναι στο Geto (χυτήριο) κοντά στον Άγιο Ιερώνυμο, περιοχή κατάλληλη για κατοίκηση... ...Οι Ιουδαίοι πρέπει να ζήσουν όλοι μαζί ενωμένοι στην περιοχή του Ghetto κοντά στον San Girolamo, έτσι ώστε να μην περιφέρονται εδώ κι εκεί όλο το βράδυ. Να φτιαχτούν δύο πύλες, μία από την πλευρά του χυτηρίου, όπου υπάρχει μια μικρή γέφυρα και μία απ' την άλλη πλευρά της γέφυρας κι αν πρέπει αυτές οι πύλες θα ανοίγουν το πρωί με την καμπάνα του Marangona (η καμπάνα του Αγίου Μάρκου) και τη νύχτα θα κλειδώνονται από τέσσερις χριστιανούς φύλακες, οι οποίοι θα διορίζονται και θ' αμείβονται από τους ίδιους τους Εβραίους μ' ένα ποσό που το Συμβούλιο μας θ' αποφασίζει για δίκαιο...)

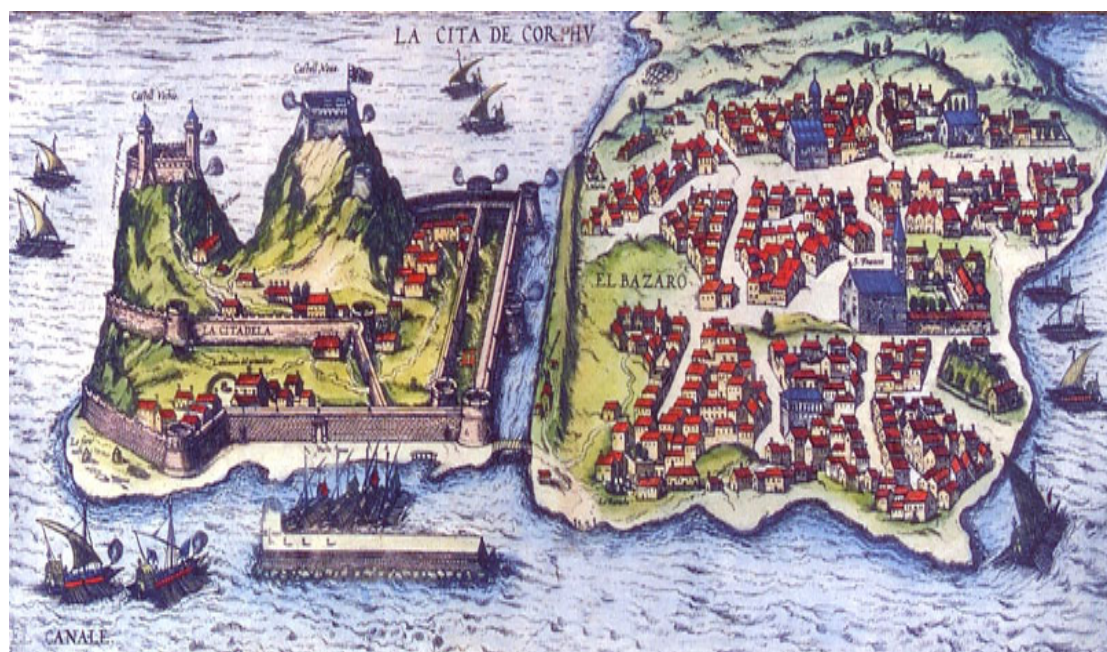
16. ΤΑ ΕΞΙ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

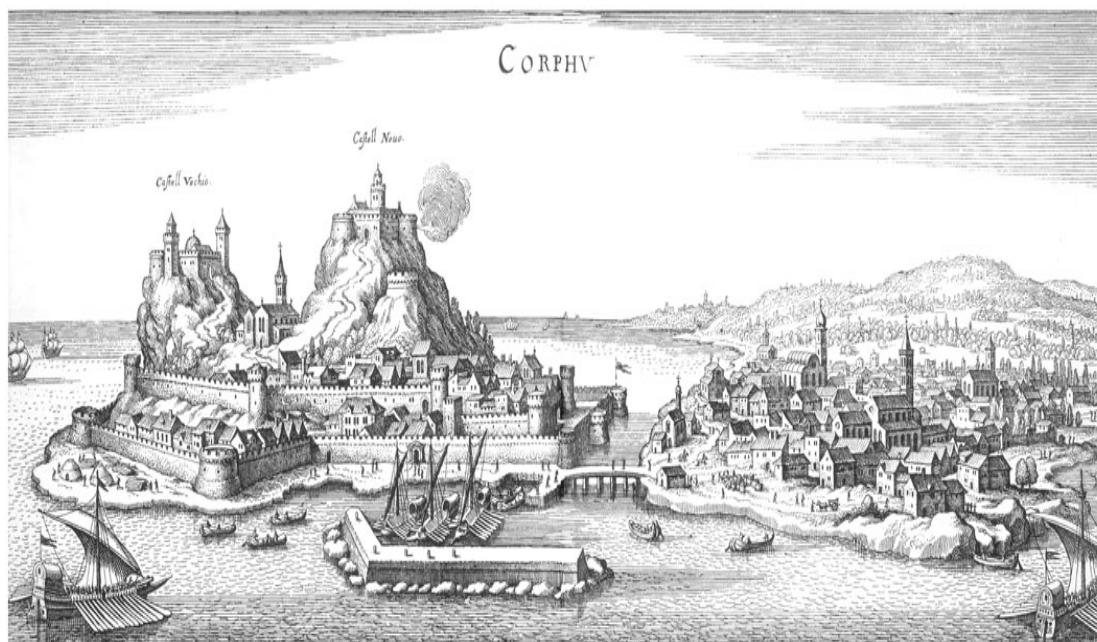
<http://www.carouselvenezia.eu/Media/ve-ses.jpeg>, τελευταία επίσκεψη, 8/8/2016.

17. ΧΑΡΤΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

- Η Κέρκυρα στα τέλη του 16^{ου} αι. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία των Georg Brown, Frans Hogenberg, 1575

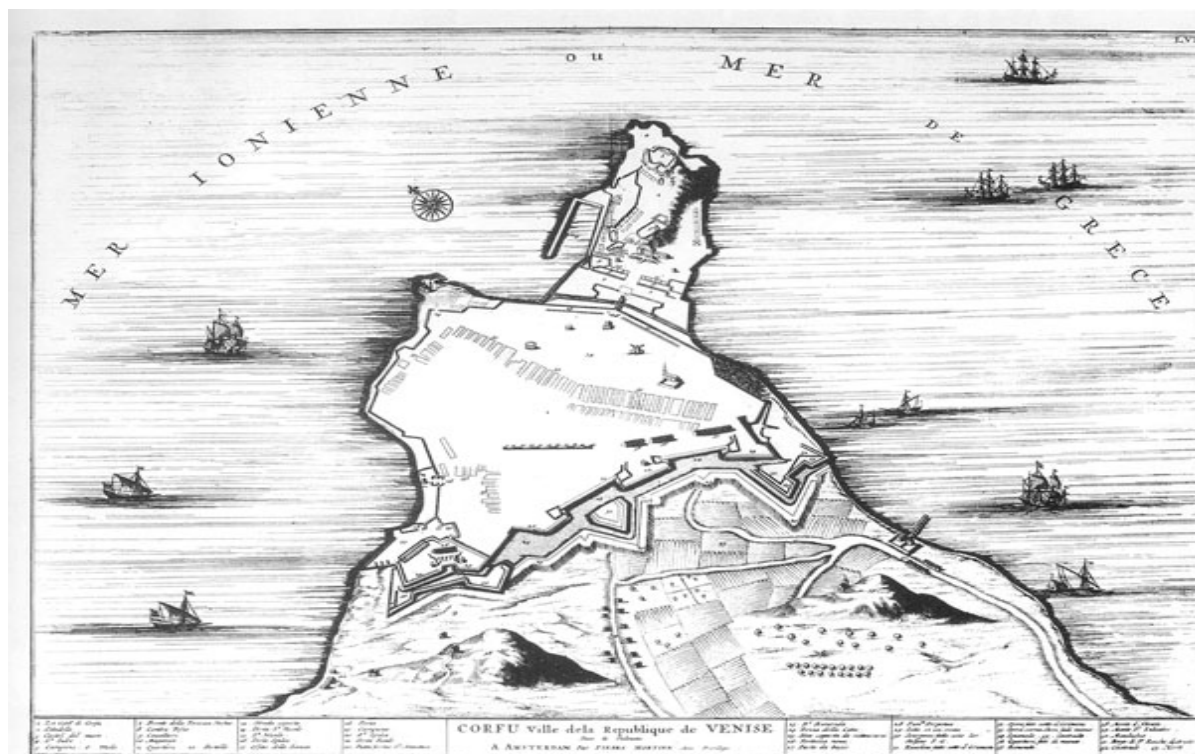
- Κέρκυρα, Matthaus Merian, 1638

- Η Κέρκυρα σε χαλκογραφία του Pierre Mortier, 1704

**ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (13ος-18ος αι.)
ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ, ΕΝΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ**

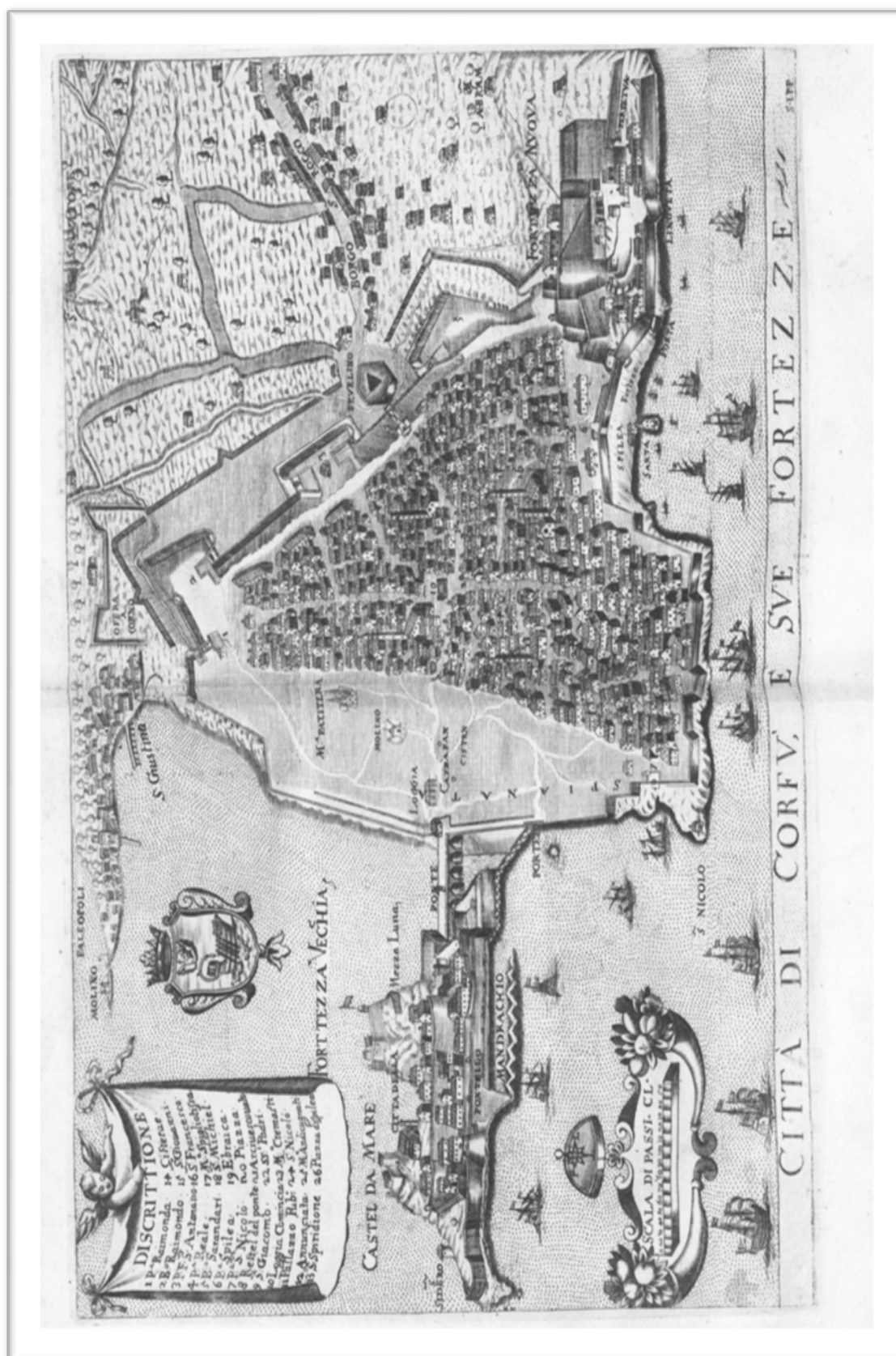

- **Κέρκυρα, 18^{ος} αι., Μουσείο Correr, Βενετία**

Οι χάρτες είναι από την ιστοσελίδα της ιστορίας της Κέρκυρας, <http://www.corfuhistory.eu/>, τελευταία επίσκεψη 7/1/2017.

Από το βιβλίο του Andrea Marmora, *Della Historia di Corfu*, 1672, 364-365.

18. Εβραϊκό γαμήλιο συμφωνητικό, *Κετούμπα*, Κέρκυρα 1725.

Πηγή: The Library of the Jewish Theological Seminary, Rare Book Room, 3080 Broadway, New York, NY 10027.

19. Η ελληνική συναγωγή της Κέρκυρας (Scuola Greca)

- Το *Εχάλ* (Ιερό) της Ελληνικής Συναγωγής

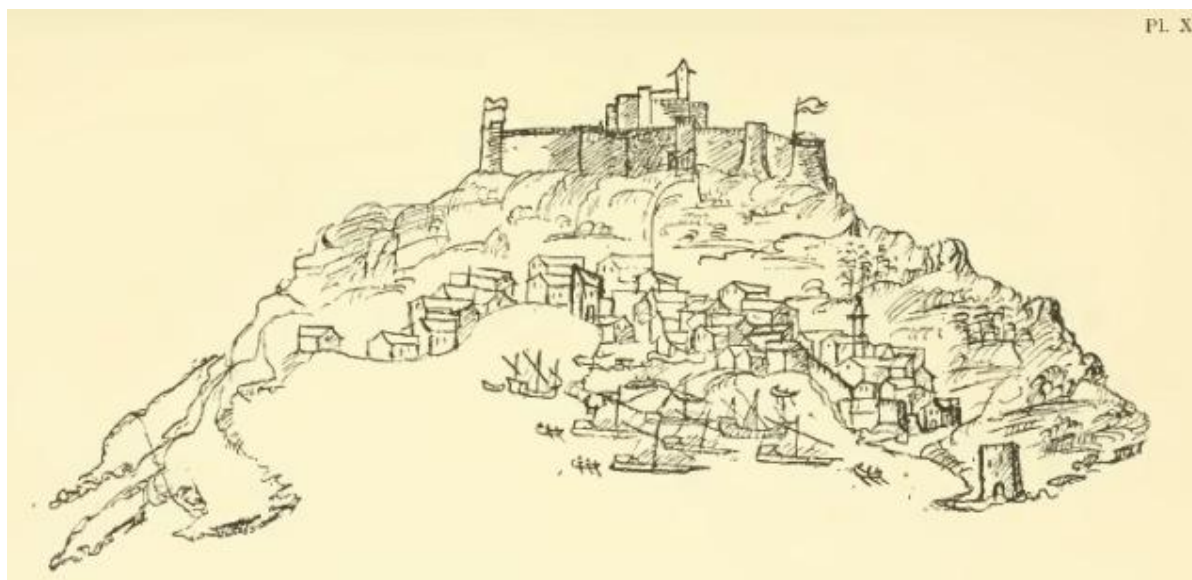

Εβραϊκή κοινότητα Κερκύρας,
https://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=43&Itemid=56, τελευταία επίσκεψη 2/7/16.

20. ΧΑΡΤΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

- Η Ζάκυνθος το 1544, Jerome Maurand

- Άποψη του Κάστρου και του Γιαλού το 17^ο αιώνα.

*ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (13ος-18ος αι.)
ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ, ΕΝΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ*

Zante, 1678, Pieter Schei

- Η πλατεία του Αγ. Μάρκου το 1797 από τον Antoine Laurent Castellan

Οι χάρτες είναι από την ιστοσελίδα με γκραβούρες της Ζακύνθου,
<https://katalogia.me/category>, τελευταία επίσκεψη, 7/1/2017.

Των Εβραίων διωγμός και σφαγή κι αλαλαγμός

Πω πω! με τους Εβραίους μεγάλο ξαφνικό...
(...) οι Κερκυραίοι και οι Ζακυνθinoί,
σκυλοκαυγιάς, αντάρα, και τόσο φονικό,
κι ακόμη ποιος ηξεύρει τι έχει να γενεί.
Αλαλαγμός και θρήνος, παντού φωτιά και λαύρα,
και φεύγουν οι Εβραίοι αλλού να κάνουν χάβρα.

Εκ βάθρων συγκλονείται η νέα Βαβυλών...
Ουαί στον Ιεφθάε, ουαί στον Ζαβουλών!
Αποκλεισμός και τρόμος, βαρούν καμπαναρία,
τσακώνεται ο Νιόνιος μετά του Αζαρία,
αγρίως αλαλάζουν Ραβίνοι και παπάδες
και σπάνε τα ποτήρια και παν οι μαστραπάδες.

Πας εν Χριστώ πολίτης και τέκνον της αγάπης
λυσσομανά, φρενιάζει και γίνεται χασάπης,
κι ο λέγων πως η πίστις δεν είναι για τα μάτια,
όταν Εβραίο τύχει τον κάνει δυο κομμάτια,
και ζωντανό δεν μένει ούτε τσιφούτη κτήνος,
και χαίρει η Εκκλησία και ο παπα-Μαρτίνο.

Σηκώνεται και κάθε Χριστιανή γυναίκα
κι οργής σκουπίζει μύδρους και κεραυνούς και λάβαν
και με τα τσόκαρά της η καθεμιά Ρεβέκκα
στην Χαναάν πηγαίνει για να ευρεί τον Λάβαν.
Στρατός και πυροβόλα, βροντά και το Σινά
και τρέχουν οι Εβραίοι και παίρνουν τα βουνά.

Κατρακυλούν τα φόντα, σκοτίζεται κι ο ήλιος.
μα πιο πολύ αφρίζει κάθε πιστός Σγαρίλιος,
και μέσα στην αντάρα και μες στο φονικό
στην Κέρκυρα πηγαίνει βαπόρι αγγλικό,
και αν δεν βάλει χέρι κι η μήτηρ Θεοτόκος
μπορεί να γίνει πάλι κανένας νέος μπλόκος.

Κι ο Θεοδωρής, η μόνη ασφάλεια και σκέπη
παγίδα και πλεκτάνας του Χαριλάου βλέπει
Κι ενώ εκείνος τρώγει στο Μεσολόγγι σπάρους
αυτός συστήνει γνώσιν κι αγάπην στους πολίτας
γιατί ό,τ' είχε πάθει με τους παλιο-Βουλγάρους
φοβάται μην το πάθει και με Ισραηλίτας.

Γεώργιος Σουρής, *Ρωμηός*, τ. 341 (1891), 457.

